

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
КНИГА 3—4

MÉMOIRES
DE L'INSTITUT DE L'HISTOIRE DE CULTURE MATÉRIELLE
LIVRE 3—4

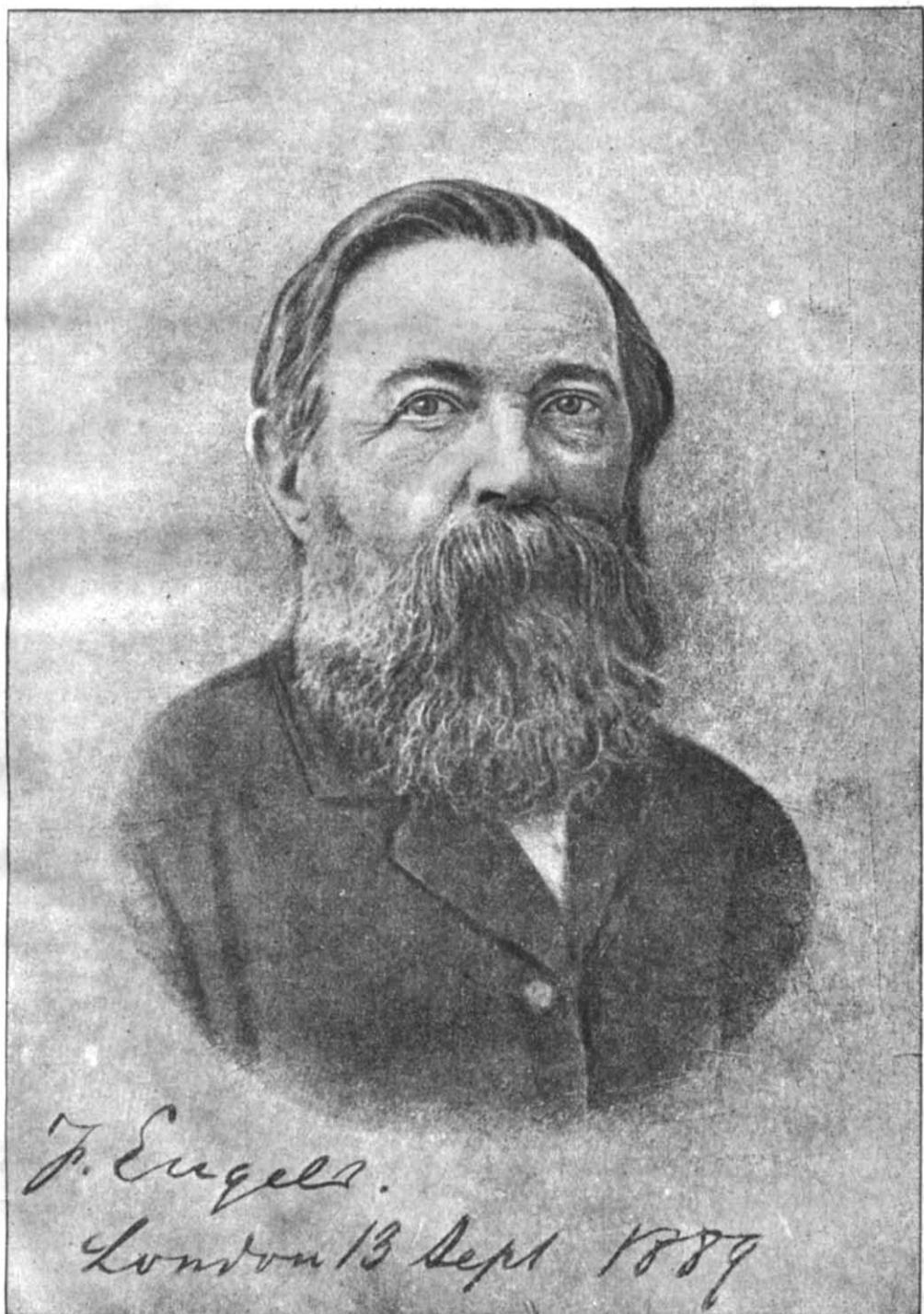
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
КИЇВ 1935 KYIV

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису українського дру-
ку”, „Картковому реєстру” та інших
показниках Української книжкової па-
лати.

Відповід. редактор *Ф. А. Козубовський*
Літредактор *Л. Д. Збрага*
Учений коректор *М. В. Качеровський*
Техкер *В. Г. Сюров*

Друкується з розпорядження Української Академії Наук
Неодмінний секретар УАН аcad. *О. В. Палладін*.

З друкарі-літографії Української Академії Наук. Київ.

F. Engels.
London 13 Sept 1887

ДО 50-РІЧЧЯ „ПОХОДЖЕННЯ РОДИНИ, ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ І ДЕРЖАВИ“ Фр. ЕНГЕЛЬСА

Праця Фр. Енгельса „Походження родини, приватної власності і держави“ вийшла 1884 р., 50 років тому, коли Бісмарк, видавши закон про соціалістів, сподівався придушити переможний розвиток пролетарського руху.

В зовсім іншій історичній обстановці, через 50 років з дня першого видання Енгельсової книги, ми відзначаємо юбилейну дату „Походження родини, приватної власності і держави“.

Ми відзначаємо цю 50-ту річницю в країні, де під керівництвом комуністичної партії, під геніальним проводом великого вождя й учителя товариша Сталіна безповоротно й остаточно переміг соціалістичний лад. Ми святкуємо це 50-ліття в країні, де „соціалістичний уклад є неподільно пануючою й єдиною командуючою силою в усюму народному господарстві“, де „капіталістичне господарство вже ліквідоване, а одноосібно-селянський сектор на селі відтиснено на другорядні позиції“ (Й. Сталін, Звітна доповідь XVII з'їзду партії).

„XVII конференція нашої партії сказала, що одно з основних політичних завдань при здійсненні другої п'ятилітки полягає в „подоланні пережитків капіталізму в економіці й свідомості людей“. Це цілком вірна думка. Але чи можна сказати, що ми вже подолали всі пережитки капіталізму в економіці? Ні, не можна цього сказати.

„Тим більше не можна сказати, що ми подолали пережитки капіталізму в свідомості людей. Не можна цього сказати не тільки тому, що свідомість людей в її розвитку відстає від їх економічного становища, але й тому, що все ще існує капіталістичне оточення, яке старається оживляти і підтримувати пережитки капіталізму в економіці й свідомості людей в СРСР і проти якого ми, більшовики, повинні ввесь час тримати порох сухим“ (Й. Сталін, Звітна доповідь XVII з'їзду партії).

Маючи завдання розробляти основні проблеми історії матеріальної культури в світлі і з погляду тих настанов, які тут подав т. Сталін, ми повинні особливу увагу звернути на розробку тієї науково-теоретичної спадщини, яку залишили класики марксизму.

Дослідження „пережитків“ і тих „укладів“, які ці пережитки живлять, з метою їх ліквідації є одна з головніших проблем істориків матеріальної культури сьогодні.

Дослідження матеріального виробництва як основи історичного розвитку кожного конкретного суспільства на засадах методології Маркса, Енгельса, Леніна й Сталіна є основою для всіх ділянок історичної науки.

Буржуазна наука в боротьбі з могутнім наступом марксівської науки гарячково робить усе для того, щоб сфальшувати й перекрутити освітлення історичного процесу.

Як надзвичайно влучно зазначив Ленін, „Нет ничего характернее для буржуа, как перенесение черт современных порядков на все времена и народы“¹⁾.

¹⁾ В. Ленин, Что такое „друзья народа“, и как они воюют против социал-демократов. Соц. т. I³, с. 73 (1931).

Для буржуазного соціолога, історика, правника й етнографа — насамперед треба було відшукати в первісному суспільстві коріння тих інститутів, на які спиралися капіталістичні відносини.

Цілком природно, що сучасні історики й етнографи буржуазного суспільства обертають свій погляд назад і шукають собі підпори в минулому, намагаючись довести одвічне існування моногамної родини, приватної власності, класового суспільства й держави. Гільдебрандт, Копперс, Шмідт, Селігман, К. Шухгард та інші „стовпи“ буржуазної історії і „етнології“ цілком одверто змикаються з фашистськими реакційними й шовіністськими теоретиками-расистами типу Г. Гюнтера тощо, закликаючи всіх буржуазних етнографів зімкнути лави й спільним фронтом виступити проти радянської марксоленінської науки. (див. напр., заклик Копперса в останній книжці журналу „Anthropos“ за 1934 р.).

Католицька етнографічна школа кардинала В. Шмідта в боротьбі проти марксизму — ленінізму, проти комунізму заняла найвойовничіші позиції. Осередком цієї школи є „Anthropos-Institut“ в Австрії. Один із фундаторів цієї інституції, В. Копперс, розвиваючи буржуазну концепцію про одвічність едино-божества та моногамії в примітивних народів, докладає всіх сил, щоб довести існування „первісної держави“ і тим самим ствердити одвічність буржуазної держави. „Доводячи“ це, Копперс затушковує факт, що держава є історичний продукт непримиренності класових суперечностей, які виникають і зникають на певному щаблі розвитку суспільства. Для нього взагалі не існує класів; існує „одвічний дух“, що керує людськими вчинками. В. Копперс наявіть буржуазних еволюціоністів уважає за „безбожників“ і ставить у провину їм те, що вони „розглядали первісне суспільство не тільки як безродове, але й бездержавне“ в той час, коли „родинний союз утворив цілком ясно первісну державу“ ¹⁾.

Отож В. Копперс повторює ті самі буржуазно-банальні „прописні істини“, негативну оцінку яким дав свого часу В. І. Ленін. Не трудно бачити, що від цієї теорії, яка ставить знак рівності між родинним союзом та державою, яка вважає родину за основний осередок всякого суспільства, дуже недалеко до расової теорії, до проповіді й апологетики фашистської державної „автаркії“ тощо.

З корінною ревізією марксизму в історії докласового суспільства виступають також і соціал-фашистські теоретики на чолі з зрадниками й ренегатами, як К. Каутський та Г. Кунов. Г. Кунов без ніяких обиняків заявляє, що „первісний комунізм — просто фікція“. За Куновим, „твірдження, що його не раз висували старі автори“ (розумій Маркс і Енгельс!), ніби в первісних суспільствах панував всеzagальний комунізм, тобто ніби всім членам суспільного об'єднання або орди спільно належали всі існуючі предмети, — „помилкові“ ²⁾. Найголовніше, що треба було „довести“ Кунову, — це відсутність колективної власності в первісному суспільстві, а звідси і одвічність буржуазної приватної власності. Класово-політичні тенденції Кунова для нас цілком ясні.

Поряд з Куновим вистуває другий ренегат і випробуваний фальсифікатор марксизму Каутський. До вчення Маркса про первісно-комуністичне суспільство Каутський пробує вносити свої „поправки“: „Приватна власність на знаряддя праці, — запевняє він, — очевидно існувала відвічно. Первісні знаряддя були такі прості, що кожний міг легко добути їх собі. Це змінюється з поділом праці“ ³⁾). Отже, „простота“ знарядь праці визначає, за Каутським, економічні й суспільні відносини в первісному суспільстві; де в корні суперечить поглядам Маркса й Енгельса.

¹⁾ W. Koppers, Die Anfänge d. menschl. Gesellschaftslebens, 1921.

²⁾ Кунов, Маркова теория исторического процесса, т. II, с. 79.

³⁾ К. Каутський, Соч. I³, с. 284.

Ревізіоністські погляди проникають і в наукову літературу СРСР. П. Кушнер у передмові до досить поширеної книжки „Очерки истории докапиталистического общества“ (с. VII) у певній згоді з союзом фашистом Куновим категорично твердить, що „никакой частной собственности в порвобытном обществе не было, об этом не может быть спора между марксистами (sic!). Но из этого правильного положения нельзя выводить другого (неправильного) положения о коллективном пользовании орудиями труда“. Погляди Кунова й погляди Кушнера дослівно тотожні: „в докласовому суспільстві не було комуністичних відносин“.

„Только из принадлежности отдельных орудий отдельным лицам мог возникнуть похоронный обычай класть в могилу вместе с умершим орудия труда“ (с. 9), — розвиває концепцію Кунова П. Кушнер. Ця теза рішуче суперечить Марковій думці, що „початкова єдність між робітниками й засобами виробництва“ характеризує первісно-комуністичну формацию суспільства¹⁾.

Не зважаючи на ці грубі перекручування марксизму, книжка Кушнера деякий час залишалася як стабільний підручник у комвишах, педінститутах, технікумах і одверто протягала кричущі антимарксівські погляди у виховання наших молодих кадрів.

Праці Г. Кунова та К. Каутського одверто противствалися праці Енгельса „Походження родини, приватної власності і держави“. Для Г. Кунова вчення Маркса і Енгельса про первісний комунізм є тільки „гіпотеза“, до того ж „помилкова“, „ненаукова“ й „не сперта на факти“, до якої, мовляв, дійшли лише шляхом чисто умоглядних міркувань. Тут „соціаліст“ Кунов свідомо ігнорував той важливий факт, що Маркс і Енгельс свої висновки обґрунтовували на дуже численному фактичному матеріалі. Професор, кол. Варшавського університету Д. Я. Самоквасов, 1896 р. в книзі „Исследования по истории русского права“ (М., 1896, в. I), назвавши Фр. Енгельса і М. Ковалевського „главнейшими популяризаторами учений Бахофена й Моргана“ і виклавши на сс. 11—17 зміст праці Енгельса, свій виклад завершив такою „одінкою“: „Такова новейшая теория истории догосударственной социальной организации всех народов и арийцев в частности, в действительности представляющая собою не фактические выводы сравнительной социологии и этнологии, а ряд предположений, обобщений единичных фактов, смутных понятий и произвольных толкований фактов сравнительной социологии и этнологии“²⁾.

Одним з представників буржуазної войовничої думки, спрямованої проти марксизму—ленинізму, зокрема проти вчення марксизму про первісний комунізм, був і М. Грушевський. У своїй праці про „Початки громадянства“ М. Грушевський найповніше розвинув свою антимарксівську концепцію первісного суспільства.

Першу свою атаку М. Грушевський спрямував проти книги Ф. Енгельса „Походження родини, приватної власності і держави“.

На думку М. Грушевського, „формули, взяті Енгельсом у Моргана, були, на правду, зовсім ані тверді, ані певні (?)“. Поодинокі (?) помічення зроблені в цій сфері Морганом були цінні, влучні, подекуди геніальні, але те, що він подавав, як певну й непохитну, єдину для всіх галузів людства схему суспільного розвитку, було почасти одностороннє (?), почасти натягнено (?) і зовсім не витримувало критики (!!)³⁾. Справа ясна: М. Грушевський повторює той самий нічим необоснований наклеп, який свого часу поширювали Каутський і Самоквасов.

¹⁾ Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. III, с. 329.

²⁾ Д. Я. Самоквасов, Исследования по истории русского права, М., 1896, в. I. Прил. № 17, с. 17.

³⁾ М. Грушевський, Початки громадянства. Генетична соціологія, 2Прага, 191, сс. 23—25.

Чому ж так прикро вражеє Грушевського Енгельсова схема, в якій Енгельс оформлює поданий у Моргана матеріал?

Трошки нижче Грушевський про це пише: „Це було ясно вже чверть віку тому, коли я мусів близче зостановитись над сим питанням, систематизуючи матеріали про початки українського і взагалі слов'янського життя“. Отже націоналістично-буржуазна схема і ті антимарксівські реакційно-ідеалістичні, концепції, якими визначається „генетична соціологія“ Грушевського, цілком класово протилежні Енгельсовій історичній концепції.

Про книгу Енгельса „Происхождение семьи, частной собственности и государства“, Ленін писав: „Это — одно из основных сочинений современного социализма, в котором можно с доверием отнести к каждой фразе, с доверием, что каждая фраза сказана не наобум, а написана на основании громадного исторического и политического материала“¹⁾.

Ленінова оцінка роботи Енгельса сперта на дійсно наукове уgruntування на „основі величезного історичного і політичного матеріалу“. Грушевський спирається на сумнівні наукові „авторитети“ найреакційніших буржуазних істориків²⁾.

Поглянемо, який ж саме „синтез“ протиставить Грушевський марксівській теорії походження й розвитку суспільства.

У тій такі книжці Грушевський пише про існування „почуття приватної власності в тварин“ (сс. 56—70), а самі початки „парної родини“, „родинного життя“ виводить із „спостережень над моногамним життям мавп і птахів“. Отже М. Грушевський ототожнює закономірності суспільного історичного розвитку людства з чисто біологічними явищами.

Крім властивої для буржуазного соціолога біологізації людського суспільства, в Грушевського виступають тут ще два основні моменти, які він кладе в основу своєї антимарксівської концепції: 1) всяке суспільство, на думку Грушевського, починається від парної родини і розвивається за схемою: родина — рід — плем'я — держава³⁾; 2) приватна власність існує „навіть у тварин“, а звідси буржуазна наука робить такий висновок: „комуністи знищують приватну власність... наперекір природі“.

Грушевський та його школа „примітивістів“ в УАН являла осередок, з якого виходили найрізноманітніші націоналістичні концепції. Численні праці цієї „школи“ були яскравим виявом націоналістичної контрабанди на теоретичному фронті.

Не випадково аналогічну оцінку в текстуально-тотожніх висловах дали Енгельсовій праці Д. Самоквасов, М. Грушевський та Г. Кунов. Оцінка буржуазних учених і діаметрально протилежна оцінка Леніна — це дві класово протилежні оцінки: два класи, два світи, дві системи протистоять один одному. Вороги пролетаріату не ховають своєї ворожості й ненависті до праці Енгельса, однієї з основних теоретичних книг наукового соціалізму.

Праця Фр. Енгельса — войовнича й революційна книга, всім своїм вістрям скерована проти капіталістичного світу, проти основ буржуазного суспільного ладу, проти буржуазної ідеології. Хіба ж могли інакше, як з ненавистю постатися до неї класові вороги пролетаріату, контрреволюційні апологети коначного буржуазного світу?

Сам Енгельс писав про свою працю: „Я збирався — і всім тут розповідав про це — зробити Бісмаркові каверзу і написати дещо таке (Морган), чого б він аж ніяк не міг заборонити; але при всьому бажанні — не виходить. Розділ про моногамію й кінцевий розділ про приватну власність, як джерело клас-

¹⁾ В. И. Ленин, О государстве, Соч. XXIV, Соцзгиз, 1931, с. 364.

²⁾ М. Грушевский, Початки громадянства, сс. 317—322.

³⁾ Цю схему до того ж запозичено в Гегеля, в його „Філософії історії“.

вих суперечностей та підйому, що руйнує давню громаду, я просто не можу написати так, щоб вони вклалися в рамки закону проти соціалістів. Чорт мене візьми, не можу інакше! — як каже Лютер. Було б безглуздо тільки „об'єктивно“ викладати Моргана, а не розтлумачити його критично і, використавши знову досягнені наслідки, викласти їх у зв'язку з нашими поглядами та вже здобутими висновками. Це нічого б не дало нашим робітникам. Отже: напишемо добре — заборонять напевне; а якщо дозволять, значить, — написано підло. Але підло я писати не вмію... Для нашого загального світогляду річ ця, мешні здається, матиме особливе значення. Морган дає нам можливість установити цілком нові точки погляду, даючи нам своєю доісторією фактичну основу, якої досі не було. Хоч які б сумніви не лишилися ще в тебе щодо фактів з історії первісного й „дикого“ становища, gens в основному дає відповідь на все і роз'яснює первісну історію. І тому річ повинна бути серйозно оброблена, дбайливо зважена й доведена до остаточних висновків — але і повинна бути написана не озираючись на надзвичайний закон¹⁾.

Класичною роботою Леніна, відправним пунктом для дослідження генези класів є його робота „Держава й революція“. У цій роботі Ленін подав найчіткішу марксівську схему походження держави. Розвиваючи вчення Маркса й Енгельса про „Походження родини, приватної власності і держави“, Ленін підносить і розглядає Енгельсову працю в новому світлі і багатстві її змісту.

Ленінова оцінка праці Енгельса є для нас заповітом у дальшій науковій розробці проблем історії докласового суспільства.

1931 р. Інститут Леніна при ЦК ВКП(б) видав „Материалы по подготовке брошюры „Государство и революция“. У „Передмові“ до цього видання В. Адоратський писав: „Выписки, относящиеся к вопросу о государстве, выбранные Лениным из произведений Маркса и Энгельса, ценные для нас прежде всего потому, что дают богатейший материал для изучения одного из самых важных вопросов современной политической борьбы. Вопрос о государстве, без того сложный и трудный, еще более усложнен и сознательно запутан идеологами буржуазии и оппортунистами. Буржуазия особенно заинтересована в том, чтобы не допустить ясности в основном вопросе о власти, о том, как пролетариат должен относиться к государству. В своей известной книге „Государство и революция“ Ленин восстановил истинные взгляды Маркса и Энгельса, так бессовестно извращенные оппортунистами. Значение этой работы настолько хорошо известно, что нет надобности здесь на этом останавливаться. Но особенно ярко бросается в глаза вся ценность работы Ленина, когда прочтешь все выписки и заметки Ленина, послужившие основой для книги „Государство и революция“. Этот материал использован в книге широко, но не полностью. В печатающихся ниже материалах сведено воедино все важнейшее, что писали Маркс и Энгельс о государстве, подведены итоги основных мыслей, дано полное освещение вопроса во всем его целом“ (Прелог, с. 6).

Не можна ставити собі за завдання охопити все невичерпне джерело Ленінової праці „Держава й революція“ у вступній статті. Це завдання, очевидячки, стоїть перед істориками матеріальної культури як бойове і першочергове в дослідженні проблем генези класів і класового суспільства. Але наведімо тут декілька цитат, щоб показати зв'язуючу послідовність між працями Енгельса і Леніна в питаннях про докласове суспільство.

¹⁾ Архів К. Маркса и Фр. Энгельса (VI), с. 251.

Взявши за вихідний пункт працю Енгельса, Ленін так характеризує першіне докласове комуністичне суспільство: „До тих пор, как возникла первая форма эксплоатации человека человеком, первая форма деления на классы — рабовладельцев и рабов, — до тех пор существовала еще патриархальная, или, как ее иногда называют, — клановая (клан — поколение, род, когда люди жили родами, поколениями) семья, и следы этих первобытных времен в быту многих первобытных народов остались достаточно определенно, и если вы возьмете какое угодно сочинение по первобытной культуре, то всегда натолкнетесь на более или менее определенные описания, указания и воспоминания о том, что было время, более или менее похожее на первобытный коммунизм, когда деления общества на рабовладельцев и рабов не было. И тогда не было государства, не было особого аппарата для систематического применения насилия и подчинения людей насилию. Такой аппарат и называется государством“.

„В первобытном обществе, когда люди еще жили небольшими родами, находясь на самых низких ступенях своего развития, в состоянии, близком к дикости; в эпоху, от которой современное цивилизованное человечество отделяют несколько тысячелетий, — в то время не видно еще признаков существования государства. Мы видим господство обычая, авторитет, уважение, власть, которой пользовались старейшины рода, видим, что эта власть признавалась иногда за женщинами, — положение женщины тогда не было похоже на теперешнее бесправное, угнетенное положение, — но нигде не видим особого разряда людей, которые выделяются, чтобы управлять другими и чтобы в интересах, в целях управления систематически, постоянно владеть известным аппаратом принуждения, аппаратом насилия, каковым являются в настоящее время, как вы все понимаете, вооруженные отряды войск, тюрьмы и прочие средства подчинения чужой воли насилию, — то, что составляет сущность государства“¹), — так характеризує Ленін суспільний лад в докласовому суспільстві.

„Но было время, когда государства не было, когда держалась общая связь, самое общество, дисциплина, распорядок труда силой привычки, традиций, авторитетом или уважением, которым пользовались старейшины рода или женщины, в то время часто занимавшие не только равноправное положение с мужчинами, но даже нередко и более высокое, и когда особого разряда людей-специалистов, чтобы управлять, не было“²).

Як ми зазначили вище, „Держава й революція“ з додатком лекції „О государстві“ є один з основних творів Леніна, де він дав характеристику першіногого суспільства.

Але у боротьбі з буржуазними й дрібнобуржуазними теоріями й теорійками Ленін не раз висловлювався з приводу окремих питань першіногого суспільства. Так, у статті „Аграрный вопрос и „критики Маркса“, виступивши з різкою критикою т. зв. „закона убывающего плодородия“, Ленін разом з тим рішуче виступає проти сантиментальної ідеалізації буржуазними вченими першіногого суспільства, як золотого віку, як доби, коли, мовляв, „достаточно было небольшого усилия со стороны человека, чтобы добыть необходимое“. Це твердження, каже Ленін, „глупая побасенка“. Ленін пише: „Что первобытный человек получал необходимое как свободный подарок природы, — это глупая побасенка... Никакого золотого века позади нас не было и первобытный человек был совершенно подавлен трудностью существования, трудностью борьбы с природой“. Тільки, — „введение машин... облегчило

¹⁾ Ленин, „О государстве“, Соч., т. XXIV, сс. 365—366.

²⁾ Ленин, там само, с. 366.

Der Ursprung der Familie,
des
Privateigenthums
und des Staats.

Im Anschluss
an
Lewis H. Morgan's Forschungen
von
Friedrich Engels.

Hottingen-Zürich.
Druck der Schweizerischen Genossenschaftsbuchdruckerei,
1884.

этую борьбу". Ленин з'ясовує питання, в якому плутаються буржуазні вчені: "увеличилась не трудность производства пищи, а трудность получения пищи для рабочего". „Объяснить эту растущую трудность существования рабочих тем, что природа сокращает свои дары значит, — даде Ленин, — становиться буржуазным апологетом“¹).

Те, що буржуазні вчені пояснювали „природою“, посилаючись на т.зв. закон убывающего плодородия, Ленин переводить на грунт соціально-економічних відносин, на грунт класової боротьби, на грунт розвитку в суспільстві класових противенств, зародження й розвитку в суспільстві класової експлуатації.

Ці нотатки Леніна є найцінніші керівні вказівки, якими історик первісного суспільства завжди повинен керуватись, досліджуючи це суспільство.

Спинимось ще на одному вислові, а саме на тому місці з листа до О. М. Горького, де Ленин торкається питання про „обузданіе“ в первісній людині „зоологического индивидуализма“, де Ленин виступає проти „богдановської“ ідеї про те, щи бог це є „комплекс идей, которые будят и организуют социальные чувства, имея целью связать личность с обществом, обуздать зоологический индивидуализм“.

Питання про „зоологічний індивідуалізм“, питання про відживання в первісній людині властивих їй „зоологічних“, тваринних рис, питання про перетворення „тваринного стада“ в „людське суспільство“ Ленін одразу ставить на конкретний історичний грунт, одразу переводить його з надхмарної сфери теологічних домислів на грунт соціології, на грунт марксівського вчення про первісне суспільство. „Почему это реакционно? — питає Ленін, навівши подане вище визначення „бога“. — „Потому, что подкрашивает поповско-крепостническую идею „обузданія“ зоологии. В действительности „зоологический индивидуализм“ обуздала не идея бога, обуздало его и первобытное стадо и первобытная коммуна. Идея бога всегда усыпляла и притупляла „социальные чувства“, подменяя живое мертвичною, будучи всегда идеей рабства (худшего, безысходного рабства). Никогда идея бога не „связывала личность с обществом“, а всегда связывала угнетенные классы верой в божественность угнетателей“²).

Первісне стадо та первісна комуна „обуздали“ в людині „зоологію“. Інше поставлення питання є буржуазне, ненаукове й неісторичне. Ленін пише Горькому: „Буржуазно Ваше определение (и не научно, неисторично), ибо оно оперирует огульными, общими „робинзоновскими“ понятиями вообще, а не определенными классами определенной исторической эпохи“.

Розбивши буржуазні фікції в питанні про первісне суспільство, — реакційно-санкіментальне уявлення про первісне суспільство, як про золоту добу, утопічне, ненаукове уявлення, щи первісна „природна“ людина здобула все їй потрібне від природи без праці, ідеалістичне, попівсько-кріпосницьке уявлення про відживання в людському тваринного („зоології“), — Ленін розбиває таксамо й абстрактну буржуазну ідею про гармонійну суцільність особи в недиференційованому середовищі. На цьому питанні про „гармонійну суцільність індивіда“, як щи властиву ознаку особи в первісному суспільстві, Ленін спирається в розвідці „Экономическое содержание народничества“. „Он (Струве) приводит взгляды Зиммеля, который, где, в сочинении своем „О социальной дифференциации“ доказал прямую зависимость между развитием индивидуальности и дифференциацией той группы, в которую входит эта личность. Г. Струве противополагает это положение теории Г. Михайловского об обратной зависимости между развитием индивидуаль-

¹⁾ Ленин, Аграрный вопрос и „критики Маркса“, Соч., IV³, с. 182.

²⁾ Ленин, Два письма А. М. Горькому, Соч., т. XVII², с. 85.

ности и дифференциацией („разнородностью“) общества. „В недифференцированной среде, — возражает ему г. Струве, — индивидуум будет „гармонически целостен...“ в своем „однообразии и безличности.“... „Для того, чтобы личность могла быть дифференциированной, она должна находиться в дифференциированной среде“¹⁾.

„...В передаче г. Струве постановка вопроса грешит тем же недостатком, что и г. Михайловского. Абстрактное рассуждение о том, в какой зависимости стоит развитие (и благосостояние) индивидуальности от дифференциации общества, — совершенно ненаучно, потому что нельзя установить никакого соотношения, годного для всякой формы устройства общества. Самое понятие „дифференциации“, „разнородности“ и т. п. получает совершенно различное значение, смотря по тому, к какой именно социальной обстановке применить его“²⁾.

Піддаючи питання конкретно-історичному аналізові, Ленін приходить до висновку, що „чувство индивидуализма“ создавалось развитием товарного хозяйства³⁾.

Критикуючи „народницьке“ уявлення про „вічність і незмінність“ моралі, моральних норм, виступаючи проти „народницького, дрібнобуржуазного“ уявлення, що просякнення капіталізму розкладницьки впливає на „народну мораль“, Ленін пише: „Буржуазное направление объявляет он (мелко-буржуазный автор) „вредным и опасным“ для нравственности и благосостояния народа! Какого же это „народа“, почтенный г. моралист? того, который работал на помещиков при крепостном праве, укреплявшем „семейный очаг“, „оседлость“ и „святую обязанность труда“ (слова г. Южакова)? или того, который после шел доставать выкупной рубль?“

В іншому місці, трохи далі, розвиваючи ту саму думку, що „все дело сводится в смене двух форм общества“, Ленін пише: „ясно, что все дело сводится к смене двух форм общественной организации: система присвоения прибавочного труда прикрепленных к земле крепостных крестьян создала нравственность крепостническую; система „свободного труда“, работающего „за чужой счет“, на владельца денег, — создала взамен ее нравственность буржуазную“⁴⁾. „Разврат“ городских рабочих пугает мелкого буржуза, который предпочитает „семейный очаг“ (с снохачеством и палкой), „оседлость“ (с забитостью и дикостью) и не понимает, что пробуждение человека в „княгѣ“... не может не принять буйных форм при капиталистических условиях вообще, русских в особенности⁵⁾.

Остання цитата дуже важлива для історика первісного суспільства, як пряме й безпосереднє висловлення Леніна про „велику родину“, про „мораль“ патріархальної родини і про „снохачество“, що про нього згадує Й. Енгельс в „Походженні родини, приватної власності й держави“. Як і завжди, в данному випадку Ленін питання про „мораль“ передкласового суспільства ставить діалектично, в світлі питання про зміну суспільних форм.

Не загальні поняття, а конкретна історична епоха — ось принцип орієнтації, умова наукового, марксівського підходу. Як бачимо з наведених двох прикладів, Ленін жорстоко розбиває буржуазні теорії саме з цього погляду. І в цьому Ленін продовжує і розвиває думки Маркса та Енгельса. В полемічному трактаті проти ідеалістичних концепцій Михайловського Ленін, спираючись на марксівський аналіз суспільних явищ, зазначає: „Маркс отрицаєт

¹⁾ Л е н и н, Экономическое содержание народничества, Соч., I³, с. 285.

²⁾ Там само, с. 285.

³⁾ Там само, с. 303.

⁴⁾ Там само, сс. 261—262.

⁵⁾ Там само, с. 264.

именно ту идею, что законы экономической жизни одинаковы и для прошедшего, и для настоящего. Напротив, каждый исторический период имеет свои собственные законы. Экономическая жизнь представляет из себя явление, аналогичное с историей развития в других областях биологии. Прежние экономисты не понимали природы экономических законов, когда сравнивали их с законами физики и химии. Более глубокий анализ показывает, что социальные организмы так же глубоко разнятся друг от друга, как и организмы животных и растений. Ставя своей задачей с этой точки зрения исследовать капиталистическую экономическую организацию, Маркс этим самым строго научно формулирует ту цель, которую должно преследовать всякое точное исследование экономической жизни. Научное значение такого исследования состоит в выяснении тех особых (исторических) законов, которые регулируют возникновение, существование, развитие и смерть данного общественного организма и замену его другим, высшим организмом¹⁾.

Ленінова спадщина — невичерпне джерело для істориків докласового суспільства. Ніхто, крім Леніна, з таким близким і глибоким аналізом не міг розкрити тих перехідних моментів, які зокрема з'ясовують перехід від переходових форм докласового суспільства — сільських общин (як останньої стадії докласового суспільства) до форм антагоністичних, класових. Цим питанням Ленін віддав надзвичайно багато уваги в цілому ряді своїх праць, і ми гадаємо, що треба присвятити цьому питанню спеціальну розвідку; в даній статті ми дозволимо собі обмежитись кількома побіжними нотатками й зауваженнями, що безпосередньо стосуються нашої теми, зокрема питання про „багатоукладність“.

Питання про „багатоукладність“ свого часу, на початку Жовтневої революції, як одно з основних і найважливіших кардинальних питань „переходової економіки“, висвітлював Ленін. В 1918 році Ленін указував на наявність п'яти елементів різних суспільно-економічних укладів у нашій країні.

Ці елементи такі:

1. Патріархальне, переважно натуральне сільське господарство.
2. Дрібне товарне виробництво.
3. Приватно-господарський капіталізм.
4. Державний капіталізм.
5. Соціалізм.

Отже один з елементів — патріархальне, натуральне сільське господарство, — про який писав Ленін, є безпосередньо пережиток, що дійшов до нашої епохи від первісного суспільства, але якого тепер уже не існує. „Ми, — казав у своїй промові на XVII партз'їзді тов. Сталін, — можемо тепер сказати, що перший, третій й четвертий суспільно-економічні уклади вже не існують, другий суспільно-економічний уклад відтиснено на другорядні позиції, а п'ятий суспільно-економічний уклад — соціалістичний уклад — є неподільно пануючою єдино командуючою силою в усьому народному господарстві“.

Якщо 1921 року в статті „О продовольственном налоге (значение новой политики и ее условия)“, роблячи виписку з брошури 1918 р., В. И. Ленин підкresлював: „Не было, еще, кажется, такого человека, который, задаваясь вопросом об экономике России, отрикал переходной характер этой экономики“, підкresлював окремі „элементы различных общественно-экономических укладов, имеющихся налицо в России“²⁾), констатував багатоукладність еко-

¹⁾ Ленин, Что такое „друзья народа“ и как они воюют против социал-демократов, Соч., т. I³, с. 83.

²⁾ Ленин, О продовольственном налоге, Соч., т. XXVI³, с. 322. „Россия так велика и так пестра, что все эти различные типы общественно-экономического уклада переплетаются в ней. Своеобразие положения именно в этом“ (с. 322).

номіки республіки Рад, — то 1933 р. XVII з'їзд ВКП(б) встановлює, що другий п'ятирічний план розвитку народного господарства, поданий Держпланом Союзу й ухвалений ЦК ВКП(б) та РНК Союзу РСР, забезпечує: „ліквідацію капіталістичних елементів і класів взагалі, остаточну ліквідацію, на основі цілковитого вивершення колективізації селянських господарств і кооперування всіх кустарів, приватної власності на засоби виробництва; ліквідацію багатоукладності Радянського Союзу і встановлення соціалістичного способу виробництва, з перетворенням усієї трудящої людності країни на активних і свідомих будівників соціалістичного суспільства“¹⁾.

„Багатоукладність Радянського Союзу“, ліквідація цієї багатоукладності, як одно з завдань диктатури пролетаріату, що його (це завдання) остаточно здійснюється в другу п'ятирітку, — така одна з підвалин, що повинна була стимулювати істориків первісного суспільства, істориків-марксистів звертатися до студії „общества без классов, первоначального, патриархального, первобытного общества“, того „патріархального господарства“, яке Ленін р. 1918—1921 визначив, як один з „элементов различных общественно-экономических укладов, имеющихся в России“.

Ленін ще в 90-х роках, визначаючи „задачи русских социал-демократов“, як одно з завдань партійної пропаганди, вбачав їх у „распространении среди рабочих правильного понятия о современном общественно-экономическом строе, его основаниях и его развитии“²⁾.

Здійснюючи це завдання — поширити серед робітництва правильне розуміння основ та розвитку сучасного соціально-економічного ладу, — Левін багато зробив щодо цього в своїй полеміці 90-х років проти Михайлівського. Зазначивши, що „рассуждения г. Михайлова о связи института наследства с воспитанием детей, с психикой детопроизводства и т. п.“ не можуть мати іншого сенсу, як тільки той, що „институт наследства так же вечен, необходим и священен, как и воспитание детей“, Ленін ставить інститут спадщини в зв'язок з інститутом приватної власності, а цей останній — з появою і розвитком обміну.

„На самом деле, институт наследства предполагает уже частную собственность, а эта последняя возникает только с появлением обмена. В основании ее лежит зарождающаяся уже специализация общественного труда и отчуждение продуктов на рынке. Пока, например, все члены первобытной индейской общины вырабатывали сообща все необходимые для них продукты, — невозможна была и частная собственность. Когда же в общину проникло разделение труда и члены ее стали каждый в одиночку заниматься производством одного какого-нибудь продукта и продавать его на рынке, тогда выражением этой материальной обособленности товаропроизводителей явился институт частной собственности. И частная собственность, и наследство — категории таких общественных порядков, когда сложились уже обособленные, мелкие семьи (моногамные) и стал развиваться обмен“³⁾.

В покревній, родовій громаді, де немає поділу праці, де виробництво є колективістичне, там немає й приватної власності. Розвиток поділу праці індивідуалізація виробничого процесу зумовлює виникнення нових ринкових зв'язків. Інститут приватної власності, як вияв матеріальної відокремленості товарищредентів — провідна теза Леніна. „Товарищество развивается по

¹⁾ Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937). Тези доповіді тт. Молотова й В. Куйбишева, схвалені в основному ЦК ВКП(б). „Комуніст“, 1932 р., XII, 30.

²⁾ Ленін, Задачи русских социал-демократов, Соч., т II³, с. 172.

³⁾ Ленін, Что такое „друзья народа“ и как они воюют против социал-демократов, Соч., т. I³, с. 72.

мере развития общественного разделения труда"¹), назначає Ленін. І в другому місці: „весь рост капіталізма є рост товарного ху́дьства, то єсть общественного разделения труда, отрывающего от земледелия один за другим вид обработки сырья, первоначально связанный с добыванием сырья, обработкой и потреблением его в одно натуральное ху́дьство"²).

„Разделение труда в том и состоит, что одна за другой отрасль промышленности, один за другим вид обработки сырого продукта отрываются от земледелия и становятся самостоятельными, образуя, след., индустриальное население"³).

Родові зв'язки зникають на певному етапі історичного розвитку. Теорію, кіби родові зв'язки „розростаються“ (суто природно) в племінні, а племінні в національні (див. вище у Грушевського) — цю „доктрину прописей“ Ленін рішуче спростовує.

„Есть у г. Михайловского и еще одно фактическое указание — и опять таки это в своем роде перл! „Что касается родовых связей, — продолжает он исправлять материализм, — то они побледнели в истории цивилизованных народов отчасти действительно в лучах влияния форм производства (опять увертка, еще только более явная. Каких же именно форм производства? Пустая фраза!), но отчасти распустились в своем собственном продолжении и обобщении — в связях национальных. Итак, национальные связи, это — продолжение и обобщение связей родовых! Г. Михайловский заимствует, очевидно, свои представления об истории общества из той детской побасенки, которой учат гимназистов. История общественности, гласит эта доктрина прописей, — состоит в том, что сначала была семья, эта ячейка всякого общества (это — чисто буржуазная идея: раздробленные, мелкие семьи сделались господствующими только при буржуазном режиме; они совершенно отсутствовали в доисторические времена. Нет ничего характернее для буржуа, как перенесение черт современных порядков на все времена и народы), затем, — дескать — семья разрослась в племя, а племя разрослось в государство"⁴).

Ленін рішуче відкидає теорію „розростання“, таку популярну в буржуазній історіографії, теорію походження й розвитку держави, де виникнення держави ставиться в пряму залежність від зростання кількості населення. Цю теорію Ленін називає „ребяческим вздором“ і посилається, спростовуючи Михайловського, на „ход хотя бы даже русской истории“.

„Если было можно говорить о родовом быте в древней Руси, то несомненно, что уже в средние века, в эпоху московского царства, этих родовых связей уже не существовало, т. е. государство основывалось на союзах совсем не родовых, а местных: помещики и монастыри принимали к себе крестьян из различных мест, и общины, составлявшиеся таким образом, были чисто территориальными союзами. Однако, о национальных связях в собственном смысле слова едва ли можно было говорить в то время: государство распадалось на отдельные земли, частью даже княжества, сохранявшие живые следы прежней автономии, особенности в управлении, иногда свои особые войска (местные бояре ходили на войну со своими полками), особые таможенные границы и т. д. Только новый период русской истории (примерно с XVII века) характеризуется действительно фактическим слиянием всех таких областей, земель и княжеств в одно целое"⁵).

¹) Ленин, К характеристике экономического романтизма, Соч., т. II², с. 85.

²) Там само, с. 70.

³) Там само, с. 85.

⁴) Ленин, Что такое „друзья народа“ и как они воюют против социал-демократов, Соч., I³, сс. 72—73.

⁵) Там само, с. 73.

Ми навели думку Леніна з його книжки „Что такое „друзья народа“..., де він союзам, заснованим на родових, покревних зв'язках, протиставляє союзи, засновані на місцевих, територіальних зв'язках.

За середньовіччя, зазначає Ленін, родових зв'язків уже не існувало. На зміну родовим союзам прийшли союзи територіальні, які знову таки зникли з розвитком торговельних зносин товарового господарства.

„Громадное развитие торговых сношений и мирового обмена, постоянные передвижения громадных масс населения разорвали исконные узы рода, семьи, территориальной общины и создали то разнообразие развития, „разнообразие талантов, богатство общественных отношений“ (Маркс), которое играет такую крупную роль в новейшей истории Запада“¹⁾.

Для нас має велику вагу ця конкретно-історична вказівка Леніна, де він накреслює в стадіальній послідовності зміну форм суспільних зв'язків. Протиставляючи капіталізм, що „створює суспільний характер виробництва в цілій державі“, територіальним союзам, Ленін характеризує „територіальну общину“, як „союз, удовлетворяющий узким потребностям в объединении в патриархальном, неподвижном обществе“²⁾.

У другому місці Ленін знову таки пише, що община це „союз, который удовлетворял узким потребностям объединения местных крестьян, связанных единством землевладения, выгона и т. п. (а главное единством помещичьей и чиновничьей власти), но совершенно не отвечал потребностям товарного хозяйства и капитализма, ломающего все местные, сословные, разрядные перегородки и вносящего глубокую экономическую рознь интересов внутри общин“³⁾. „Община давала (если давала...) организацию производству только в одной отдельной общине, разъединенной от каждой другой общины, общественный характер производства обнимал только членов одной общини. Капитализм же создает общественный характер производства в целом государстве“⁴⁾.

„Зв'язок, що встановлюється ринком“, у протилежність місцевим зв'язкам територіальних громад, — які знову таки прийшли на зміну родовим, покревним зв'язкам і союзам, — ось те, що випинає і підкresлює по суті цього питання Ленін у гострій і непримиренній боротьбі з народництвом, з економічним романтизмом, з реакційними теоріями від Сісмонді до Михайлowsького.

„Разве, — запитував Ленін, протиставляючи товарові зв'язки зв'язкам територіальним, — капитализм, разрушающий средневековые, общинные, цеховые, артельные и т. п. связи, — не ставит на их место других? Разве товарное хозяйство не есть уже связь между производителями, связь, устанавливаемая рынком? Антагонистический, полный колебаний и противоречий характер этой связи не дает права отрицать ее существования. И мы знаем, что именно развитие противоречий сильнее и сильнее обнаруживает силу этой связи, вынуждает все отдельные элементы и классы общества стремиться к соединению и при том соединению уже не в узких пределах одной общини или одного округа, а к соединению всех представителей данного класса во всей нации и даже в различных государствах“⁵⁾.

І в статті „Кустарная перепись в Пермской губ.“ Ленін знову пише, що „капитализм с каждым днем подрезывает под корень патриархальное ремесло с его местной ограниченностью самодовлеющих хозяйствчиков, с каждым днем

¹⁾ Ленин, Эконом. содерj. народничества, Соч., т. I², с. 286.

²⁾ Ленин, К характ. экон. романтизма, Соч., т. II³, с. 95.

³⁾ Там само, с. 78.

⁴⁾ Там само, с. 78.

⁵⁾ Ленин, Соч., т. II², с. 73.

разрушает мелкие местные рынки (которыми держится мелкое производство), заменяя их национальным и всемирным рынком”¹).

Виробництво в умовах передкапіталістичних формаций замкнене й обмежене. Воно не переступає меж „общинных, племенных, территориальных, национальных“. Капіталізм з розвитком зовнішнього ринку рве й знищує ці перегородки.

„Внешний рынок необходим потому, что капиталистическому производству присущее стремление к безграничному расширению — в противоположность всем старым способам производства, ограниченным пределами общины, вотчины, племени, территориального округа или государства“²).

„Внешний рынок показывает, как капитализм устраивает те затруднения общественному развитию, которые поставила история в виде разных перегородок, общинных, племенных, территориальных, национальных“³).

За передкапіталістичних формаций виробництво відновлюється кожного разу в тому ж самому вигляді й розмірі; при капіталізмі таке відновлення стає вже неможливим.

„Между тем, как при всех старых хозяйственных режимах производство возобновлялось каждый раз в том же виде и в тех же размерах, в которых шло раньше, — в капиталистическом строе это возобновление в том же виде становится невозможным, и законом производства становится безграничное расширение...“⁴.

Що характерно для Ленінового поставлення питання про первісне суспільство? — Це — діалектичний підхід до питання. Питання про первісне суспільство Ленін протиставляє наступним соціально-економічним формaciям, підкреслюючи розриви, що відокремлюють і протиставляють одну формaciю наступній.

Характеризуючи первісно-комуністичну громаду, Енгельс зазначає: „Всі культурні народи починають із спільної власності на землю. У всіх народів, що пройшли певний ступінь первісного стану, громадська власність починає в міру розвитку землеробства сковувати виробництво. Вона відмінюється, заперечується і після більш-менш довгих проміжних стадій перетворюється в приватну власність. На вищому ступені розвитку землеробства, що досягається завдяки пануванню приватної власності на землю, остання знову таки накладає пута на виробництво і це в даний час спостерігається як у дрібному, так і в великому землеволодінні. Звідси необхідно виникає вимога заперечення приватної земельної власності, перетворення її у власність громадську. Але ця вимога не означає відновлення первісної громадської власності, а встановлення вищої, більш розвиненої форми спільного володіння, яке не тільки не являє перешкоди для виробництва, а навпаки, лише звільнє останнє від пут і дає йому можливість повно використати сучасні хемічні відкриття й механічні винаходи“⁵).

¹) Лепин, Куст. перепись в Перм. губ., Соч., т. II², с. 265. Порівн. також: „...Машинная индустрия... стирающая местные, земляческие и профессиональные различия“ (К. харак. эконом. романтизма, Соч., т. II², с. 95). Порівн. також: „...глубокое значение этих связей, основанное на общности ролей в народном хозяйстве, а не на территориальных, профессиональных, религиозных и т. п. интересах“ (там само, с. 73). Підкреслюючи важу заміни територіальних зв'язків зв'язками, зумовленими ринком, Ленін зазначає, що Сімонді „берет за образец союз, возникший из узких, примитивных потребностей, в объединении местных ремесленников, а хочет приложить эту мерку, этот образец к капиталистическому обществу“... (Соч., т. II². К характеристику эконом. романтизма“, с. 95).

²) Ленин, К. характеристику эконом. романтизма, Соч., т. II², с. 34.

³) Там само.

⁴) Там само.

⁵) Енгельс, Анти-Дюринг, М., 1931, с. 137.

Первісне патріархальне суспільство не знало приватної власності на знаряддя виробництва. На певному історичному етапі розвитку виробництва ця громадсько-родова власність стала на перешкоді для розвитку виробництва. Заперечення приватної власності на знаряддя виробництва стало на вищому ступені розвитку продукційних сил умовою, щоб забезпечити дальший розвиток і піднесення виробництва.

Тепер на практиці соцбудівництва в СРСР ми є свідки здійснення того, про що писав ще 50 років тому Енгельс. Ми бачимо, як „відновлення вищої розвиненої форми загального володіння перше звільняє виробництво від пут і дає можливість повно використати сучасні хемічні відкриття й механічні винаходи“.

„Корінним чином реконструйовано в першій п'ятирічці сільське господарство. Пролетаріат, керований ленінською партією, переконав мільйони селянства у перевазі колективного виробництва і створив на селі новий колгоспний лад¹).“

„Героїчною боротьбою робітничого класу вже за роки першої п'ятирічки збудовано фундамент соціалістичної економіки, розгромлено останній капіталістичний клас — куркульство, а основні маси селянства — колгоспники стали міцною опорою радянської влади на селі. СРСР остаточно укріпився на соціалістичному шляху“²).

¹) Резолюції XVII з'їзду ВКП(б), Партидаєв ЦК КП(б)У, 1934, с. 6.

²) Там само, с. 5.

ФР. ЕНГЕЛЬС ПРО РОДОВИЙ ЛАД У ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ

Про твір Фр. Енгельса „Походження родини, приватної власності й держави” В. I. Ленін свого часу в „Лекції про державу” писав: „Це — одно из основных сочинений современного социализма, в котором можно с доверием отнести к каждой фразе, с доверием, что каждая фраза сказана не наобум, а написана на основании громадного исторического и политического материала. Нет сомнения, что в этом сочинении не все части одинаково доступны, понятно изложены: некоторые предполагают читателя, обладающего уже известными историческими и экономическими познаниями¹⁾“.

Тут, із цих рядків В. I. Леніна постає перед радянською науковою важливіше й відповідальне завдання — підготувати коментоване видання Енгельсового „Походження родини“. Ми досі не маємо такого видання з відповідним апаратом, що розкрив би процес науково-дослідної роботи Фр. Енгельса, подав би докладний коментарій та відповідні примітки до кожного рядка цього „одного из основных сочинений современного социализма“, як назначив Ленін.

Неоднакова приступність усіх частин „Походження родини“ пояснюється насамперед надзвичайною стисливістю, конспективністю викладу, скрупульозною економією, насиченою змістовністю книги, а також і тим, що „Походження родини“ видане без підтекстових приміток та позатекстових додатків.

При величезному історичному й політичному матеріалі, на який сперта кожна фраза книги, це створює, попри всю прозору чіткість Енгельсового стилю, чималі труднощі для сприйняття окремих частин книги. Коментоване видання Енгельсового „Походження родини“ повинно забезпечити можливість для кожного, навіть непідготовленого читача ввійти в курс усіх частин Енгельсової праці. Воно повинно дати не тільки вказівки на використані Енгельсом джерела, але й самі джерела, показати Енгельсове „Походження родини“, як межу, що відокремлює й протиставляє марксівську науку і буржуазну, значення Енгельсової праці в боротьбі проти буржуазних концепцій походження родини, приватної власності та держави. Цілком зрозуміло, що таке видання, — ціла енциклопедія, — не може вийти без попередньої розвідкової роботи, без певних попередніх спроб і студій, присвячених окремим розділам і частинам Енгельсової праці.

В. I. Ленін зауважив, що до кожного рядка в Енгельса можна поставитися з довірою. Наш обов'язок і полягає в тому, щоб показати, як науково обґрунтована в Енгельса кожна фраза відповідними джерелами, як кожне твердження сперте на першоджерела. Звичайно, ми не зможемо охопити всю працю Енгельса, але ми хотіли б подати хоч би частковий матеріал до VII розділу, присвяченого родовому ладові в давніх германців: Фр. Енгельс і Тацит, використання Фр. Енгельсом Таціта, як основного джерела, що дає нам вичерпливі відомості про давніх германців. Разом з тим ми хочемо на окремих прикладах показати, що писали буржуазні вчені про давніх германців, і на основі праці Фр. Енгельса дати критику цих буржуазних теорій.

¹⁾ В. И. Ленин, Соч., т. XXIV, с. 364.

У „Походженні родини“ Фр. Енгельс порушує питання про давніх германців у двох розділах: „Die Gens bei Kelten und Deutschen“ (VII розділ) та „Die Staatsbildung der Deutschen“ (VIII). Оскільки в нашу тему входить дослідження тільки питання про погляди Фр. Енгельса на родовий лад і про Таціта як головне історичне джерело наших відомостей про давніх германців, ми зосередимо нашу увагу саме на VII розділі — „Рід у кельтів та германців“.

Розділ I

„Germania“ Таціта як історичне джерело

1

Свій виклад розділу „Рід у германців“ Фр. Енгельс починає з фіксування тієї основної тези, що суспільний устрій давніх германців був родовий, а також з визначення хронологічної межі існування родової організації в германців. За Фр. Енгельсом, такою межею було переселення народів. „Що германці аж до переселення народів були зорганізовані в роди, це, — каже Фр. Енгельс, — безперечно“¹⁾. Далі, за Тацітом, Фр. Енгельс визначає територію, на якій свого часу сиділи давні германці: „За небагато століть перед нашою ерою вони (германці), певне, осіли в області між Дунаем, Рейном, Віслюю та північними морями“²⁾. Відповідно в Таціта читаемо: „Річки Рейн та Дунай відокремлюють Германію від галлів, ретів та паннонів; від сарматів та даців Германію відокремлює взаємний страх або гори; інше оточує океан“ (I). „Germania omnis a Gallis Raetisque et Pannoniis Rheno et Danubio fluminibus, a Sarmatis Dacisque mutuo metu aut montibus separatur; cetera Oceanus ambit“ (I).

„Кімви й тевтони ще кочували, а свеви мідно осіли тільки за часів Цезаря. Про них (свевів) Цезар виразно каже, що вони осіли за родами та спорідненими групами (gentibus cognationibusque) і в устах римлянина з Юлієвого роду (der gens Julia) це слово gentibus має певне, не припускаюче різних тлумачень, значення³⁾“.

Фр. Енгельс це свідчення Цезаря вважає за можливе поширити на всіх германців. „Так, — пише Фр. Енгельс, — було в усіх германців; навіть поселення в завойованих римських провінціях відбувалося, здається, ще за родами“⁴⁾. „В аламанському народному праві стверджується, що народ на завойованій землі на південь від Дунаю осідав за родами (genealogiae); genealogia вживалась у тому таки значенні, що згодом марка або сільська громада“⁵⁾.

Марки та сільські громади ще навіть у VIII ст. позначали як genealogiae (Patav. 5: in vico et genealogia)⁶⁾.

¹⁾ Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Stuttgart, 1892⁴, S. 137.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137. „Слово gens у латинській мові мало точне значення родини, що охоплює всіх тих, які можуть звести їх генеалогію батько за батьком аж до спільногого предка“. Fustel de Coulanges, Les germanes... Recherches..., 1885, p. 219.

⁴⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137. Наведімо приклад з Lex Alam. LXXXVII: „Si quis contentio orta fuerit inter duas genealogias de termine terraet... eorum... ibi praesente sit homo de plebe illa, ponat signum“.

⁵⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137. R. Schröder, Lb. d. d. RW. S. 12. „Lex Alamannorum (перша половина VIII ст.) розглядає суперечку про польові межі двох сіл ще виключно як справу двох громад (genealogiae); процес про межі точиться виключно між громадами, окрім запідковлені не беруть жодної участі. Тимчасом обробка цього місця в Lex Baiuvariorum XII. 8 ділком уже стоять на погляді приватної суперечки про межі двох сусідів (commarcani).“ R. Schröder, O. c., S. 201. Відповідне місце в Lex Alam. наведене в попередній примітці.

⁶⁾ Г. Вайтц пише: „Lex Alamannorum 87 згадує про вишадок, що два роди позивалися про межі їхньої землі, — з тексту ясно видно, що мова не може мовитися про окремих господарів

Після всіх цих попередніх зауважень Фр. Енгельс переходить до розгляду питання про родовий лад у давніх германців на підставі мовних джерел. Для з'ясування якогонебудь важливого історичного питання Фр. Енгельс часто звертався до історичного аналізу мови. У „Походженні родин“ ми знайдемо чимало відповідних прикладів застосування в ряді окремих випадків історичного аналізу, використання Фр. Енгельсом лінгвістичних матеріалів як історичного джерела.

Фр. Енгельс ставить перед собою декілька питань: чи було в германців спільне слово для означення „роду“ і яке саме було це слово, яке було початкове значення цього слова і чи не було воно виразом, що свого часу означав рід, заснований на материнському праві?

Щодо першого з поставлених питань, то Фр. Енгельс уважає, що на нього не можна дати остаточної відповіді, — важливе зауваження, яке при дальших дослідах повинно ввести нас у розв'язання питання про родову співналежність германців. „Мовні пам'ятки — каже Фр. Енгельс — лишають нас у сумніві щодо того, чи було в усіх германців спільне слово для означення роду і яке це саме слово“¹⁾.

Фр. Енгельс називає декілька слів, що мають значення „рід“. „Етимологічно, — пише Фр. Енгельс, — грецькому *genos*, латинському *gens* відповідає готське *kunī*, сер.-в.-нім. *kūnne*, яке вживается в тому самому розумінні“²⁾.

Слово *gens*, *kūnne* має той особливий для нас інтерес, що воно вказує на найдавнішу форму родових відношень, на материнський рід і означає власне: „жінка“-„рід“, „мати“-„рід“ „породілля“-„рід“. „На добу материнського права вказує те, що слово, яке означає „жінку“, походить від того ж таки пnia: грецьке *gynē*, слов'янське жена, готське *qvino*, давньо-північне *kona*, *kunē*“³⁾.

однак, чи стосується справа цілих сіл (громад), чи великих родинних об'єднань у межах села (громади), не можна сказати в певністю. Однак, в інших пам'ятках виступають рід (*genealogia*) та село (*vicus*) у таких взаєминах, що їх зв'язок, здається, явний (*datis... in vico et genealogia quae dicuntur*). G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, I, S. 83.

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137.

²⁾ Там само. На ст. 76, на початку III розділу, Фр. Енгельс про слово „*gens*“ писав: „Латинське слово *gens*, яке вживалося Морганом взагалі для означення родової групи, походить, як і грецьке слово з тотожним значенням *genos*, від спільно-арійського пnia *gan* (в німецькій мові, де за правилом к повинно стояти замість арійського *g*, *a* *n*), що означає „породжувати“ (*erzeugen*)“. D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 76. „*Gens*, *genos*, санскр., *dschanas* готське (за наведеним правилом) *kunī*, давньо-сканд. та англо-сакс. *kyn*, англ. *kin*, сер.-в.-нім. *künne* означають таксамо „рід“, „походження“. D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 76.

Купі п. „Geschlecht, Stamm“. Aisl. *kyn*, ac. *cyn*, afries. *kīn*, as. *kunni*, ahd. *chunni* „Geschlecht, Stamm“. Zu der in zahlreichen Ableitungen verbreiteten idg. Wzl. **gen* — „erzeugen“ gehörig; idg. Gdf. **g̃ññiōm*. Ai. *jánavati*, *janāgati* „erzeugt, gebärt“, *jána* as. n. „geschlecht“; av. *zizananti* „sie erzeugen“; arm. *cnanim* „erzeuge, werde geboren“, c. n. „geburt“; gr. γένος „werde, entstehe“, εγένετο „entstand“, γένος n. „geschlecht“; alat. *genunt* „sie erzeugen“, lat. *gigno* „erzeuge“, *genus* n. „geschlecht“, abulg. *zētъ* „schwiegersohn“; lit. žentas „schwiegersohn“; air. *ro-génar* „wurde geboren“, *gein* „geburt“ (ai. *jánas* m. „geschöpf, geschlecht“, gr. — γένος in ἐγένος „abstammend von“, lat. *indi-gena* „eingeborener“, acymr. (Bled) — *gint* „(wolf) — kind“ (as. ahd. *kind*, lat. *gens*, st. **genti*, — vgl. *kindins*). Eine Tiefstufe der idg. Wzl. **gen* — liegt vor in ai. *jätás*, lat. (*gñatūs* „geboren“, gdf. **gntōs*; ae. *cyne* (in *cune* — *rice*, „königreich“), ahd. *chuni* (in *chuni* — *rīche*, „königreich“) und aisl. *konongr*, ae. *cyninz*, as. *cuning*, ahd. *chuning*, „könig“. S. Feist. Etym. Wörterbuch d. gotischen Sprache. 1909, S. 170. Пор. A. Walde, Lat. etym. Wb., 1910, S. 338.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 138. Γυνή, γυναῖκός Weib, bööt Bavā aus **g̃ñā* = ai. *gnā* Weib; im Ablaut dazu ab. *gena*, *jénī*, ir. *ben* (cymr. *bun*, *benaig*), ksl. *žena*, preuss.

„У лонгобардів та бургундів ми натрапляємо на слово *fara*, яке Грімм виводить з гіпотетичного пnia *fisan*, породжувати. Я волів би виводити з наочнішого *faran*, *fahren*, їздити, мандрувати, як слова, що майже природно означає частину кочовницької валки, яка складається з родичів, слова, що в процесі багатостолітніх мандрувань спочатку на схід, а далі на захід, поступово саме було перенесене на родову громаду”¹⁾.

Як третє слово Фр. Енгельс називає „*sibja*“, „*sippe*“. „Далі готське *sibja*, англо-саксонське *sib*, давньо-верхньо-німецьке *sippia*, *sippa*, *sippe*, рід. В давньо-північному трапляється тільки множина *sifjar* — родичі; одна тільки як ім’я богині, *Sif*“²⁾.

„І, нарешті, трапляється ще інший вираз у пісні про Гільдебранда, де Гільдебранд питав Гадубранта: „Хто міг би бути батьком між чоловіками в народі... або якого ти роду?“ (*eddo huēlhhes cauoslles du sis*)³⁾.

Повертаючись до поставленого напочатку питання про спільнє слово із значенням рід, Фр. Енгельс згоджується бачити його в слові „*kunī*“. „Якщо існувало спільне німецьке ім’я для слова рід, то воно звучало як готське *kunī*; за це свідчить не тільки тотожність з відповідними виразами споріднених мов, а також те, що від нього походить слово *kuning*, *könig*, яке спочатку означало родового або племінного ватажка. Слово *sibbjā*, *sippe*, здається, повинно лишитися поза увагою, адже, принаймні, *sifjar* у давньопівнічному не тільки означало покревних родичів, але також і своїків, тим то охоплювало членів найменше двох родів; *sif* таким чином, не могло бути відразом для означення слова рід“⁴⁾.

Той історичний аналіз, який провів Фр. Енгельс, має для нас вагу не тільки тим, що Фр. Енгельс відзначив тут стадіальну межу аналізу мовних фактів, — ми сходимо за допомогою історично-мовного аналізу на стадію матріархального родового ладу, — але й тим, що тут Енгельс підкреслив одну характерну особливість семасіології саме матріархально-родової доби. У мові

genno, *got. quino* (*aus *genā*); *armen.* pl. *kanaīkh Weib*“. W. Prellwitz. Etym. Wb. d. griech. Spr., 1905, S. 101.

„*Gino* f. „weib, ehefrau“, *qineīns* „weiblich“ (suffix *eins s. ahmeins). Vgl. *qēns*. Aisl. *kona* ae. *cwene*, as ahd. *quena* „Frau, Gattin“; idg. gdff. **guenā*, **gunā*, **gūnnā*... Ai. *jániš*, av. *jainiš* *Weib*, *Gattin*; ai. *gnā* „Götterweib“; av. *gənā*, *γνᾶ*; arm. *kin* „*Frau*“, plur. *kan* — ai — *k h*; gr. *γυνή*, dor *βανά*; abulg. *žena*; preuss. *genna*; air. *ben*, gen. *mna* „*Frau*“. S. Feist, Etym. Wb. de got. Spr., S. 210.

Kvēni, *kvēnōn* f. *Weib*, *Eheweib*. g. *qēns* f. *Weib*, *Eheweib*, *qinō* f. *Weib*. an. *kvān*, *kvaen* f. *Eheweib*, *kona* f. *Weib*, *Frau*; as. *quān* und *quena* f. *Eheweib*, *Frau*, ags. *cwēn* f. *Eheweib*, *Frau* (engl. *queen* *königin*), *cwene* f. *Frau*, *Hure* (eng. *quean*); ahd. *quena* f. *Frau*. Vgl. ved. — *jāni* *Weib* in *dvi* — *jani* — zwei *Weiber* habend, *gnā* f. *Götterfrau*; preuss. *ganno*, *genno* *Frau*; asl. *žena* *dass*; gr. *γυνή*, *beot. βάνα*. — altir. *b en* *Frau*“. A. Fick, Vergl. Wb., d. idg. Spr., III⁴, Falk — Torp 1909, S. 60.

¹⁾D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 138; Grimm., D. Grammatik, 1826. II, S. 52; R. Henning, Die germanische *fara* und die *faramanti*, Zeitschrift für deutsche Altertum, 1892, XXXVI, S. 316—326.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 133. „*Sibja* f. *Verwantschaft*“, *frastisibja* „*Kindschaft*“, un-sibjis „ungesetzlich, gottlos“, ga — *sibjon* „sich versöhnen“. Aisl. *Sif* Eigename einer göttin, plur. *sifjar*, ae. *sibb*, afries. *sibbe*, as. *sibbia*, ahd. *sippea*, *sippa* „*Verwantschaft*“, „*Sippe*“; aisl. *sifi*, ac. *zesibb* „*Verwant*“, ahd. *sibbi* „friedlich, verwant“, *sibbo*, *sippo* „*Verwanter*“, aisl. *sifjar* „*Verwant*“ ae. ze — *sibbian* „versöhnen“. Ai. *sabha* „*Versammlung*, *Versammlungssaal*, *Hof*, *Gerichtshof*“, *sáhyas* „zur *Versammlung* der *Dorfgemeinde* gehörig“; abulg. *sebra* „*Freibauer*“ (Teilhaber an der Feldmark), weissruss. *sébr sjabr* „*Freund*“ (woraus lit. *sébras*, lett. *säbris*, *sébris* „*Kamerad*, *Gefährte*“ entlehnt sind)“. S. Feist, Etym. Wörterbuch d. got. Sprache, 1909, S. 228.

Про ім’я богині *Sif* див. Jacob Grimm, Deutsche Mythologie, I⁴, 1875, S. 257; E. Moggk, Germanische Mythologie, 1906, S. 64.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 138.

⁴⁾ Там само. Відомості про історичні студії Енгельса Й. Маркса із семантики в збірці: „Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин о проблемах языка и мышления, с предисловием Н. Я. Марпа“. Известия ГАИМК, 1933, вып. 75, с. 292.

давнього родового ладу те саме слово означало „жінку“ (мати) й „рід“, „поподіллю“ й „рід“. Два слова, які ми відрізняємо, мали те саме значення. „Породілля-рід“, „рід-мати“, „рід-жінка“, не два слова, а одно, яке означає одночасно і „ту, що породжує“, і „те, що вона породжує“, — сполучення, слід визнати, двох моментів, які ми звикли розмежовувати, але які за доби матріархального родового ладу, як бачимо, в мові, а разом з тим і в мисленні, не протиставлялися.

3

Давши ряд прикладів використання мовних джерел для з'ясування першого значення слова „рід“, Фр. Енгельс звертається до письмових джерел, до римських істориків і насамперед до Таціта. Тацітову „Германію“ Фр. Енгельс у розділі „Рід у германців“ використовує широко й плідно. Він дбайливо з тонкою проникливістю вибирає в Таціта згадки, що так чи так можуть свідчити про наявність у давніх германців матріархального родового ладу.

Щоб показати, як Фр. Енгельс використав Таціта і яку вагу в питанні про родовий лад давніх германців має Тацітова „Германія“ як історичне джерело, ми розташовуватимемо наш матеріал так: спочатку наводитимемо відповідне місце з „Походження родини“, Енгельсів коментар до Тацітової „Германії“, а тоді переклад та оригінальний текст із Таціта, що його мав на оці Фр. Енгельс у кожному окремому випадку.

Фр. Енгельс різно використовує Таціта і його текст. Іноді Енгельс просто наводить *ipsissima verba* Таціта, перекладає його повідомлення, іноді тільки передає їх або вплітає окремі цитатні вирази Тацітovі в свій коментар.

Характерною прикметою родового ладу в давніх германців була родова організація германського війська. „Як мексиканці й греки, германці, — пише Фр. Енгельс, — шикувалися в бойові лави, — як загони кінноти, так і штурмові колони піших, — розподілені за родовими групами; якщо Таціт каже: „за родинами та спорідненими групами“, то цей непевний вираз пояснюється тим, що за його часів рід у Римі давно вже перестав бути живим об'єднанням“¹⁾.

Це саме про військові загони, складені з родичів, повторює Фр. Енгельс у „Марці“, де каже: „Ще за доби Римської імперії вони складали свої загони так, що пліч-о-пліч стояли найближчі родичі“²⁾.

Таціт, на якого посилається Енгельс, писав: „Що особливо збуджує в них (у германцях) мужність, то це те, що не випадок і не випадкове збіговище створюють у них кінний загін та клин, але родини й групи родичів“ (VII). „Quodque praecipuum fortitudinis incitamentum est, non casus nec fortuita congregatio turmam aut cuneum facit, sed familiae et propinquitates“ (VII)³⁾.

Наведене місце з Таціта (VII) дуже важливе, бо воно свідчить про міцність родових покровних зв'язків у давніх германців; хоч, слід сказати, це місце ще зовсім нічого не каже про характер родового ладу — чи перед нами рід, заснований на батьківському праві, чи давніший рід, заснований на праві материнському.

Фр. Енгельса цікавлять насамперед залишки саме матріархального родового ладу. З цього погляду він звертає увагу на ХХ розділ у Таціта, як на

¹⁾ D. Ursq. d. Fam., 1892⁴, S. 138.

²⁾ Фр. Енгельс, Марка. Розвитие социализма..., 1931, с. 77.

³⁾ „Найдавніше аламанське право каже про народні зборання, як про Sippschaften des Heeres (heris generations)“. R. Schröder, Lehrbuch d.d. Rechtsgesch., S. 16. „Кожна родина була загоном солдатів“. Fustel de Coulanges, O. с., Recherches..., р. 220.

вирішальну вказівку в питанні про існування материнського роду в давніх германців.

Фр. Енгельс дає тут спочатку переклад, а далі істотний коментар. Він перекладає: „Материн брат дивиться на свого небожа як на сина; деякі навіть уважають покревний зв'язок, що зв'язує дядька з материного боку й небожа, за священніший і тісніший, як зв'язок між сином і батьком, так що при вимозі відпоручників сестриного сина вважають за більшу гарантію, як власного сина, в відношенні до того, кого хочуть зв'язати відпоручництвом“¹⁾.

„Тут, — зазначає Фр. Енгельс, — ми маємо живий приклад організованого на основі материнського права, отже початкового, роду і до того ж, як чогось такого, що особливо властиве германцям“²⁾.

До наведеного у примітці місця з Таціта (ХХ) про традицію відпоручництва сестриних синів та про родову відповідальність за них дядьків з материного боку Фр. Енгельс подає докладний і вичерпливий коментар. „Коли член такого роду віддавав власного сина в заставу за якимнебудь зобов'язанням і тоді син цей ставав жертвою при порушенні угоди батьком, то це була особиста справа цього останнього. Але коли в жертву приносили сестриного сина, то цим порушувалося найсвященніше родове право; найближчий кревний родич хлопчика або юнака, який переважно перед іншими зобов'язаний його охороняти, ставав винуватцем його смерті; отже він або неповинен був робити його відпоручником, або повинен був виконати угоду. Якщо б ми, — закінчує Фр. Енгельс абзац, — не виявили інших слідів родового ладу в германців, було б досить самого цього місця“³⁾.

Справді, це надзвичайно яскраве свідчення про збереження за часів Таціта традицій когнатичних родових відносин. В агнатичному роді син був власністю батька, він залежав особисто від батька та його волі; батько міг розпорядитися сином на свою власну волю. Інакше було, коли справа стосувалася сестриного сина, — тут порушувалися когнатичні зв'язки і порушник зобов'язання, принісши в жертву небожа, ставав злочинцем уже не проти своєї родини, а проти цілого роду.

У сполученні з попереднім цитованим вище місцем, де Таціт каже про військо в давніх германців як про родове військо, як про військо, складене з родових загонів, — на війну, як ми вже знаємо, давні германці йшли загонами родичів, — ці зобов'язання, засновані на родових зв'язках, по материнській лінії (при чому римляни виявили велику політичну вмілість у використанні в своїх політично-військових інтересах матріархальних традицій

1) D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 139. Навсамперед оригінал: „Sororum filiis idem apud avunculum qui apud patrem honor. Quidam sanctiorem artioremque hunc pexum sanguinis arbitrantur, et in accipiendis obsidibus magis exigunt, tanquam il et animum firmius et domum latius teneant“ (ХХ).

2) D. Urspr. d. Fam., 1892⁵, S. 139. Максим Ковалевський, на якого не раз посилається в „Походженнях родин“ Фр. Енгельс, писав: „Признание патернитета не повело за собою немедленного устранения всех тех явлений, какие вызваны были к жизни безграничным господством на первых порах материнства и основанных на нем родовых отношений. Вот почему и в агннатических родах, каковы были те, которыми жили германцы во времена Тацита, еще наглядно выступают некоторые черты замененных ими когнатических. Этим только соображением объясняется в наших глазах та тесная родственная связь, которая, по словам римского анаталиста, продолжает соединять детей сестры с их дядями и которую некоторые, говорит он, считают даже более сильную, чем связь детей с отцами (Germania ХХ: sororum filiis...)“ М. Ковалевский, Первобытное право. Род, 1886, I, c. 165.

3) D. Urspr. d. Fam., 1892⁶, S. 139. „Рід у германців протистоїть родові в римлян, в яких сини сестри вже не належать до складу роду. У германців син сестри ще був тісно зв'язаним з родом. — Поруч з відгалуженнями агннатичними рід у германців включає також і відгалуження когнатні“. Fustel de Coulanges, О. с., р. 220. На думку Фюстель де Кулланжа це: агннато-когнатний рід, рід з агннатими й когнатними відгалуженнями, зник у давніх германців між добою Таціта та добою переселень. О. с., р. 220.

варварського суспільства) свідчать, що за часів Таціта „материнське право“ було ще правом живим і чинним.

Це „материнське право“ зберігалося ще й через 800 років після Таціта. Як видно з *Völuspâ*, давньо-скандинавської пісні, залишки родових відносин, що з'явували родичів спорідненістю по матері, були дуже міцні й тривкі ще навіть за часів вікінгів¹⁾.

„В іншому, — підкresлює Фр. Енгельс, — за часів Таціта, принаймні в більшій йому відомих германців, материнське право поступилося батьковому“²⁾.

Що материнське право за часів Таціта поступилося батьківському, особливо ясно видно з тих норм спадкування, які встановилися в Тацітових германців. „Діти, — зазначає Фр. Енгельс, — були спадкоємцями батька, якщо не було дітей, спадкоємцями ставали брати й дядьки з батькового й материного боку“³⁾. Це є переклад Тацітової цитати. В Тацита читаемо: „*Sпадкоємцями та наступниками в кожного бувають діти, а заповіту не складають. Якщо ж дітей немає, то успадковують майно найближчі родичи, брати, дядьки з батькового боку, дядьки з материного боку*“ (XX). „*Heredes tamen successoresque sui cuique liberi; et nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres, patrui, avunculi*“ (XX). „Припущення, — зазначає Фр. Енгельс, — до участі в спадщині материного брата з'яване із збереженням щойно згаданого звичаю і теж доводить, яке ще нове було тоді батьківське право в германців“⁴⁾.

Як ще один, але вже значно послаблений, „дальший“ відгук, називає Фр. Енгельс Тацітову згадку про велику пошану германців до жінок. „Дальший залишок відмираючого материнського права це — майже незрозуміла римлянинові пошана германців до жінок. Дівчат з шляхетної родини вважали за найпевніших відпоручників при угордах з германцями; думка про те, що їх дружини й дочки можуть бути ув'язнені й стати рабинями, жахає їх і найбільше збурює в них мужність у бої“⁵⁾. Це місце в Енгельса — досить близький переклад-коментар до того, що ми читаемо в VIII розділі Тацітової „Германії“: „Переказують, що траплялися випадки, коли військові лави вже були похитнулися й піддалися, але лад у них відновлювали жінки, звертаючись з благанням, показуючи груди та кажучи про неминучий для них полон; адже германці бояться найбільше полону для своїх жінок, і громади, примушенні в числі відпоручників віддавати їй шляхетних дівчат, суворіш виконують свої зобов'язання“ (VIII).

„Memoriae proditur quasdam acies inclinatas jam et labantes a feminis restitutas constantia precum et obiectu pectorum et monstrata comminus captivitate, quam longe impatientius feminarum suarum nomine timent, adeo ut efficacius obligentur animi civitatum quibus inter obsides puellae quoque nobiles imperantur“ (VIII).

¹⁾ Див. відповідний абзац і цитату з *Völuspâ*, D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 140.

²⁾ Там само.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 140.

⁴⁾ „В нем же (переживании одного порядка родственных отношений в другом), как мне кажется, следует видеть ключ к объяснению причины, по которой родственники жены, как видно и из трактатов Брегонов, и из постановлений Салической Правды о т. наз. chrenecruda, и из англо-саксонских законов, не перестают участвовать в платеже виры или композиции, — факт, которого, очевидно, никак не ожидаешь встретить в обществе, живущем агннатическими родами. Итак, следы материинского рода продолжают держаться бок о бок и повидимому, вопреки развивающемуся агннатическому родству и направленному против обоих новому государственному началу“. М. Ковалевский, Первобытое право. Род, 1886, сс. 166—167. „Согласно „Салической Правде“ при наследовании недвижимой собственности мать, тетка и дядя по матери стоят не только в числе наследников, наряду с столь близкими родственниками по отцу, но и предшествуют обыкновенно последним в порядке наследования; в древнейших же редакциях этого памятника о наследовании отца и его боковых родственников вовсе не упоминается“. М. Ковалевский. Родовой быт, 1905, с. 196.

⁵⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 141.

Материнський рід тримається на жінці, жінка є основа роду; віддаючи жінку, віддають найважливіше в роді, — звідціля при збереженні традицій, властивих материнському родові, зрозумілим стає як те, що жінка була більшою заставою, ніж чоловік, так і те, що до жінок ставилися з особливою пошаною. Фр. Енгельс відповідно до Тацітових повідомлень нотує: „Щось свячене й пророче бачать вони в жінці; вони зважають на думку жінки в найважливіших випадках; так, приміром, Веледа, бруктерська жрекиня на Ліппі, була душою всього повстання батавів, під час якого Цивіліс на чолі германців та белгів похитнув римське панування в Галлії”¹⁾.

Це місце в Фр. Енгельса якщо й не переклад, то досить близький переказ відповідного Тацітова тексту. У Таціта цей текст викладений так: „Вони навіть гадають, що в жінках є щось свячене й пророче, і вони ані зневажають їх порад, ані не ставляться недбайливо до їх відповідей. За божественного Веспасиана ми бачимо Веледу, яку багато шанували, ніби божество. Але й колись вони ставилися з побожністю до Аврінії та до багатьох інших, але не тому, що підещувались або робили з них богинь“ (VII).

„Inesse quin etiam sanctum aliquid et providum putant, nec aut consilia earum aspernantur aut responsa negligunt. Vidimus sub divo Vespasiano Veledam diu apud plerosque numinis loco habitam. Sed et olim Auriniam et compluris alias venerati sunt, non adulatione, nec tanquam facerent deas“ (VIII).

Останнє зауваження дуже характерне для Таціта, який тут, протиставляючи германців римлянам, підкresлює, що пошана германців до жінок не мала нічого спільногого з інститутом „обоження“ в римлян. У германців „пошана до жінки“ була відгуком материнського права, того, що жінка була „родонаочальницею“; в римлян „обоження“ імператорів було „підабузнюванням“, наслідком і виразом абсолютської тиранії імператорів.

„Всередині дому панування жінки, здається, безперечне; правда, на ній, на дідах та дітях лежать усі хатні роботи, чоловік полює, п’є або байдикує. Так каже Тацит“²⁾. Тут Енгельс має на оці відповідні місця з Таціта — XV та XVI. „Якщо, — пише Тацит про германців, — вони не воюють, багато полюють, але ще більше байдикують, віддаючись сну та Іжі; наймужніший та найбільш війовничий нічого не робить, поклавши турботи про дім, пенати й поля на жінок та най slabших членів родини: самі нічого не роблять“ (XV).

„Quotiens bella non ineunt, multum venatibus, plus per otium transigunt, dediti somno ciboque, fortissimus quisque ac bellicosissimus nihil agens, delegata domus et penatum et agrorum cura feminis senibusque et infirmissimo cuique ex familia: ipsi hebent, mira diversitate naturae, cum iidem homines sic ament inertiam et oderint quietem“ (XV). „Іх не так легко переконати орати землю та чекати на жива, як викликати ворога на війну і збільшувати кількість ран“ (XIV). „Nec arare terram aut exspectare annum tam facile persuaseris quam vocare hostes et vulnera mereri“ (XIV).

1) D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 141.

2) D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 141. Тут треба мати на увазі ту зміну, що сталася в значенні хатньої праці жінки з переходом від „дикунства“, доби привласнення готових продуктів природи, до доби запровадження скотарства й хліборобства (середній ступінь варварства). Фр. Енгельс пише: „Дикий войн та мисливець задовольнявся в домі другим місцем після жінки; м’якший пастух, пишаючись своїм багатством, випирався на перше місце і жінку одсовував на друге. Та вона не могла скаржитися. Поділ праці в родині зумовив і поділ власності між чоловіком та жінкою; він лишився той самий; і однак він поставив тепер на голову хатні відносини, що існували досі, виключно через те, що поділ праці поза родиною став інший. Та сама причина, яка забезпечувала жінці її колишнє панування в домі — її обмеження хатньою працею, ця сама причина забезпечила панування чоловіка в домі: хатня праця жінки втратила тепер значення поруч з промислововою працею чоловіка; дя остання була тепер усе, а хатня праця незначний додаток“. D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 167—168.

„Так каже Таціт“, але з „того, про що він не каже“, можна таксамо зробити належні висновки, і Фр. Енгельс їх робить. Він пише: „Але тому, що Таціт не каже, хто обробляє поле, і з певністю зазначає, що раби тільки сплачували податки, але були вільні від панщини, то, очевидччи, маса дорослих чоловіків все таки повинна була виконувати ту невелику працю, якої вимагало хліборобство“¹⁾). Тут Фр. Енгельс має на увазі, окрім наведеного місця з Germ. XV („турботи про дім, пенати й поля справа жінок, дідів та найслабших членів родини“), ще розділ XXV, де Таціт пише: „Вони (германці) не користуються, як ми, рабами як слугами для хатніх робіт: кожен раб має своє житло і провадить своє господарство. Господар накладає на нього, як на колона, обов'язок давати дещо з зерна, худоби та одягу; і цим обмежується обов'язок раба. Всі інші хатні справи роблять жінка й діти“ (XXV).

Ceteris servis non in nostrum morem, descriptis per familiam ministeriis utuntur. Suam quisque sedem, suos penates regit. Frumenti modum dominus aut pecoris aut vestis, ut colono, injungit; et servus hactenus paret. Cetera domus officia uxor et liberi exsequuntur“ (XXV).

У даному місці, як ми бачимо скрізь, різко протистоїть коментар до відповідних місць із Таціта в Фр. Енгельса і в буржуазних учених. Більшість буржуазних учених намагаються розтлумачити наведене місце з Таціта (Germ. XXV) в тому розумінні, ніби, за Тацітом, раби працювали на панському полі, відбували панщину,— Фр. Енгельс категорично заперечує таке тлумачення. Текст Таціта Фр. Енгельс розглядає, як цілковите запевнення, „що раби тільки сплачували податки, але були вільні від панщини“, „die Sklaven leisteten nur Abgaben, aber keine Fronarbeit“ (S. 141).

Фр. Енгельс тримається достеменного розуміння Тацітого тексту і відкидає спроби буржуазних учених прочитати його супроти того прямого сенсу, який цей текст має. Servi давали своєму domino „Abgaben“, але „keine Fronarbeit“ не лягала ще на германського раба часів Таціта.

Таціт двічі каже про те, що господарча праця — жіноча праця: в XXV розділі та в XV. Вище ми навели ці обидва місця. З розділу XV ми бачимо, що жіноча праця є не виключно хатня праця, адже, окрім „domus officia“, окрім „cura domus et penatium“, „cura agrorum“ є таксамо праця жіноча. Отже не раби, а жінка й члени родини виконують усю господарчу працю, в тому числі й польові роботи. Ці відомості дуже важливі для того, щоб правильно уявити собі погляди Фр. Енгельса на процес розвитку поділу праці у давніх германців.

Як і скрізь у „Походженні родини“, так і тут, виклад Фр. Енгельса конспективно стислий. Ми маємо категоричне заперечення Енгельса, за Тацітом, що рабська праця — *kein Frondienst*, „жодна панщина“. Свідчення Тацітова, що „cura agrorum“ — справа жінок і взагалі слабших членів родини (але не рабів), знаходить собі доповнення в зауваженні Фр. Енгельса, який приймає, що чоловіки все таки, безперечно, брали участь у хліборобській праці. Правда, Фр. Енгельс не з'ясовує тут, яку саме хліборобську роботу виконували чоловіки і яку жінки, діді та слабші члени родини, але,— і про це ми скажемо далі,— взявши на увагу, що Таціт *occupatio agri* розглядає, як окрему частину хліборобського процесу, можна гадати, що на чоловіків лягало саме розчищення ділянки (*occupatio agri*), а інші процеси праці, саме *cura agrorum* у точному розумінні цього слова, тобто сіяння, волочіння та жнива — все це було „справою жінок“.

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 141.

Наступний абзац у Фр. Енгельса стосується викладу питання про шлюб. Ось цей абзац: „Формою шлюбу був парний шлюб, що поступово наближався до моногамії. Строгої моногамії ще не було, бо припускалося багатоженство шляхетних. Цнота дівчат взагалі суворо оберігалася (в протилежність кельтам) і таксамо з особливою чулістю Таціт каже про непорушність шлюбу в германців“¹⁾.

Характеристіці родинного й шлюбного життя германців присвячені в Таціта розділи XVIII, XIX, XXI. „Шлюби в них строгі і жодна частина їх звичаїв не заслуговує на більшу похвалу. Адже вони майже єдині з варварів, що задовольняються однією жінкою, крім небагатьох, що не з похоті, а через шляхетність беруть багато шлюбів“ (XVIII). ... „Severa illic matrimonia, nec ullam morum partem magis laudaveris. Nam prope soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt, exceptis admodum paucis, qui non libidine sed ob nobilitatem plurimis nuptiis ambiuntur“ (XVIII). „Так вони живуть у цноті, їх не розещують видовиська або збудження бенкетів. Таємного листування не знають ні чоловіки, ні жінки. Надзвичайно мало в такому численному народі зрад; за це карають одразу і право карати надається чоловікам“ (XIX). „Ergo saeptae pudicitia agunt, nullis spectaculorum illecebris, nullis conviviorum irritationibus corruptae. Litterarum secreta viri pariter ac feminae ignorant. Paucissima in tam numerosa gente adulteria; quorum poena praesens et maritis permissa“ (XIX).

Виклад у Таціта тут явно „пристосований“. Він явно ідеалізує. Він робить з „необхідності“, „доброчинність“, де цієї „доброчинності“, „морал“ й не було. Почнімо з фрази: „Soli barbarorum singulis uxoribus contenti sunt...“ etc...

„Германців відрізняє з усіх варварів те, що вони задовольняються з однієї дружини“. Ця відміна германців супроти інших варварів, які „однією жінкою не задовольняються“ — відміна різних стадій суспільного розвитку, протилежність стадії групового шлюбу й стадії переходу від парного шлюбу до моногамної родини.

Для германців часів Таціта стадія групового шлюбу була вже перейдений етап. В умовах давнього ладу громада забезпечувала усім своїм членам шлюбні стосунки: жінка брата буда жінкою братів. У процесі розкладу родового ладу, з виникненням суспільного поділу праці та зумовленого цим поділу суспільства на класи, на панів і рабів, багатих і бідних, єдина жінка стала стадіально примушеною „доброчинністю“ незаможних членів роду та багато жінок приналежністю заможних родовичів.

Таціт застосовує до „чеснот“ те, що для одних не було „моральною доброчинністю“, а для других не було „обов'язком“ („не з похоті, а через шляхетність“). Якщо в інших варварів, про яких знов Таціт, ще зберігалися відгуки традиції давнього ладу щодо шлюбних стосунків, як спільніх, групових, то в германців ці традиції, очевидччи, на часи Таціта зникли. На ці часи в германців, які вже перейшли межу, що відокремлює середній ступінь варварства від вищого, груповий шлюб уже зник, і шлюбні стосунки, які охоплювали цілу громаду, тепер звужуються, соціально диференціюються, підпорядковуються соціальному розшаруванню, — жінка стає об'єктом купівлі, жінку треба купити, і навіть діти, поки не сплачені повністю гроші („калим“) за жінку, ще не вважаються за батьківські, — отже поділ на класи, протилежність багатих і бідних охопили й сферу шлюбних стосунків; а втім, багато чого від комуністичних традицій давнього родового ладу ще міцно зберігається.

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892^t, S. 141—14

Рід об'єднує не тільки живих. Він об'єднує живих, ненароджених і померлих. Обов'язки, що їх прийняли на себе предки, переходятя на нащадків. Смерть родовика не перериває родових зобов'язань. Рід є ціле, що виступає як ціле в усіх випадках.

Нащадок — це відроджений предок, він здобуває ім'я предка¹⁾ і разом з тим усі життєві зобов'язання цього останнього. Кожен член роду є тільки мінлива ланка завжди єдиного роду, роду, що завжди лишається собі тотожним. Хоч рід в германців у наслідок розкладу родового ладу вже перестав бути єдиним і тутожним і процеси творення класів уже зробили велику тріщину в давньому родовому ладі, однак супроти інших родів даний рід виступав ще як ціле.

„Родовим ладом, — пише Фр. Енгельс, — породжений обов'язок успадковувати як ворогування батька або родичів, так і їх дружні відносини“²⁾). В Тація: „Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinquui quam amicitias necesse est“ (XXI).

„Приятелювання“ й „ворогування“ мають ще родовий характер, це ще не є персональні стосунки особи до особи; особи ще не має, особа є рід, особа є в роді й через рід. „Мати своїх осбистих приятелів або ворогів, інших, як ті, що їх має рід, було, — дотепно зазначає Фюстель де-Куланж, — ніби зрадою проти свого роду“³⁾). Ми кажемо: „рід забезпечує охорону життя кожного члена роду“; треба було б сказати: „життя кожного родовика є родове життя“. Життя й смерть особи є „родова справа“, тому й убивство, та чи та шкода, завдана окремому членові роду, стосується цілого роду. За вбивство родовика мститься ввесь рід⁴⁾.

На даному ступені суспільного розвитку, з розвитком власності „власність“ може замінити „особу“; „куна“ або „вира“ компенсувати пролиту „кров“. У суспільстві, де покревний зв'язок почав розкладатися, цей „викуп крові“ „купівлею“ свідчить про розклад роду.

Жінка на даному ступені є об'єкт власності, предмет купівлі, як і взагалі всі покревні стосунки.

„Разом з тим (з успадкуванням родової ворожості та приятелювання) родовим ладом породжена ї вира, викупний штраф замість покревної помсти за вбивство або каліцтво. Тепер визнано, що вира, яку ще за попереднього покоління вважали за специфічно германську інституцію, поширила в сотень народів як загальна форма пом'якшення кревної помсти, яка випливає з родового ладу. Ми здібаємо її, між іншим, також і в американських індійців“⁵⁾.

Це в Енгельса коментований переклад відповідного місця в розділу XXI, де Таціт пише: „У них треба успадковувати як ворогування батька або родичів, так і приятелювання. Однак, ці ворожі стосунки не лишаються назавжди непримиренними: адже навіть убивство людини викупляється певною кількістю робочої й дрібної худоби, і так одержує задоволення весь дім. Це дуже корисно для суспільства, бо найнебезпечніша буває ворожість, коли вона сполучається з волею“⁶⁾.

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 79.

²⁾ Там само.

³⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., p. 229.

⁴⁾ Про ірекезів, отже про родові відносини на нижчому ступені варварства, Фр. Енгельс писав: „Члени роду допомагали один одному, захищали і, зокрема, допомагали мститися за шкоду, завдану чужинцем. Окрема людина покладала щодо своєї безпеки на охорону роду і, де справді мало значення; хто його образив — образив цілий рід. Звідпіля з покревних обов'язків роду виник обов'язок покревної помсти, що безумовно визнавався. Якщо член чужого роду вбив члена даного роду, то цілий рід був зобов'язаний кревно мститися за вбитого“. D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 79.

⁵⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 143.

⁶⁾ Однак, характерно, — і це відзначає Фюстель де-Куланж, „виру“ одержують не діти вбитого або дружина, а весь рід: „recipit satisfactionem universa domus“ (XXI) Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., p. 230.

„Suscipere tam inimicitias seu patris seu propinqui quam amicitias necesse est. Nec implacabiles durant: luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus, utiliter in publicum, quia periculosiores sunt inimicitiae juxta libertatem“ (XXI).

Тут слід відзначити, що „вира“ сплачується худобою, — це характерна особливість саме даного ступеня розвитку варварського суспільства.

Тацтів опис гостинності Фр. Енгельс рівняє з етнографічними звістками Моргана про гостинність американських індійців. „Ми, — каже Фр. Енгельс, — подибуємо виру, як і обов'язкову гостинність, між іншим, в американських індійців. Опис у Тацита (Германія, розд. 21) практики гостинності збігається аж до дрібниць з оповіданням Моргана про гостинність його індійців¹⁾). Тацт пише: „Ходен інший народ не виявляє такої щедрості в частуванні й гостинності, як германці. Відмовити комунебудь із смертих в покрівлі вважається за нечестивість. Кожен годує гостя всім, що має залежно від своїх достатків. Коли не вистачає, то той, що був господарем, вказує на того, хто може прийняти і веде гостя, і вони приходять у сусідній дім без запрошення. Байдуже: іх приймають з однаковою гостинністю. Для відомого чи невідомого закон гостинності одинаковий, ніхто не робить різниці“ (XXI).

„Convictibus et hospitiis non alia gens effusius indulget. Quemcunque mortalium arcere tecto nefas habetur; pro fortuna quisque apparatus epulis excipit. Cum defecere, qui modo hospes fuerat, monstrator hospitii et comes, proximam domum non invitati adeunt. Nec interest: pari humanitate accipiuntur. Notum ignotumque, quantum ad jus hospitii, nemo discernit“ (XXI).

„Коли, відходячи, гість щось попросить, є звичай дарувати; так само легко господар і собі може попросити. Радіють подарунком, однак, даючи, не дають тому значення, ані одержавши не вважають себе за зобов'язаних. У стосунках між гостем та господарем панує ласкавість“ (XXI). „Abeunti, si quid poscerit, concedere moris; et poscendi in vicem eadem facilitas. Gaudent munericibus; sed nec data imputant nec acceptis obligantur. Vetus inter hospites comis“ (XXI).

Ці Тацтіві повідомлення особливо цінні тим, що вони розкривають нам особливості обміну за доби, коли торгівля є ще обмін, а обмін ще має характер взаємних подарунків. Річ ще не стала ринковим товаром; у процесі обміну обмежуються взаємними дарунками, як виразом особистої благоприхильності дарівника. Має vagу не річ, а ставлення до того, кому дарують, особисті стосунки між дарівником та особою, якій дарують²⁾.

Гостинність не є „спільність майна“, але „пережиток“ цієї спільності. Це є стадіально деформована спільність майна, що від колишньої первісно-комуністичної ґрунтовно відрізняється. Гість може випросити і він буде обдарований вівцею, конем, коровою, — але хіба ж можна сказати, що за часів

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 142.

²⁾ „Как предметы пропитания, так и многие другие вещи не составляют частной собственности. Это видно из слов Тацита о широком гостеприимстве у германцев. На самом деле это гостеприимство есть ни что иное, как общность имущества... Что мы имеем перед собой как не общность имущества, когда „отказать кому-либо в крове считается безчестием“, когда „всякий может войти в ближайший дом и получить пищу“, когда „не делается различий между знакомыми и незнакомыми“, т. е. все лица, принадлежащие к племени..., пользуются одинаковыми правами на вещи, когда, наконец, „хозянин обязан уступить гостю все, что тот у него потребует и, наоборот, иначе говоря, „просимые вещи принадлежат всем сообща“? И. М. Кулешер, Ист. экон. быта З. Евр., 1931, ч. I, с. 3.

І. М. Кулішер перебільшує! Комуністичні традиції давнього родового ладу ще досить міцні на середньому ступені варварства, але сказати, що „виaproхувані речі належать усім взагалі“ — це означає надто „архаізувати“ германців часів Тацита й Цезаря. „Виaproхування“, „обдаровування“ розвинулося на основі колишнього спільноговолодіння речами, але тепер „дарунок“ є вже насамперед форма обміну.

Таціта худоба не була „приватною власністю“ *domini?* Так само й житло. На середньому ступені „гість“ може зайти до даного житла, але саме як „гість“, тимчасом на нижчому ступені варварства член даного рода міг зайти до даного житла і, не питуючи господаря, розташуватися в ньому з усіма своїми собаками, майном тощо. Спільне житло в умовах матріархального родового ладу одне, а право гостинності в варварському суспільстві на середньому ступені — дещо принципово інше.

5

Переходимо, стежачи за текстом Фр. Енгельса, до тих абзаців, де він розглядає ХХVI розділ „*Germaniae*“.

„Гаряча й безконечна суперечка про те, чи поділили вже остаточно Тацітові германці свої поля, чи ні, і як розуміти місця, що стосуються цього, належить тепер минулому. Не доводиться витрачати на це слів, після того, як майже в усіх народів доведено як спільне оброблення землі родом, згодом комуністичними родинними громадами, засвідченими Цезарем ще в свевів, так і наступний поділ землі між окремими родинами з періодичними перерозподілами“¹⁾.

Фр. Енгельс розмежовує — стадію спільног обробляння спільної землі (з двома, як сказано, етапами: обробляння землі родом та обробляння великородинною громадою) і стадію парцелярного обробляння спільної землі, що періодично переділюється. Першу стадію Енгельс зв'язує з часами Цезаря, другу — з часами Таціта.

„Коли германці за 150 років, що відокремлюють оповідання Цезаря від Таціта, перейшли від спільног обробляння землі, яке Цезар цілком певно приписує свевам („поділеної або приватної ораної землі в них зовсім нема“, каже він), до обробляння парцелярного (*zur Einzelbebauung*) з щорічним переділом землі, то це, справді, досить значний прогрес“²⁾.

„Перехід — пише Енгельс, спростовуючи думку про існування приватної власності на землю для часів Цезаря й Таціта, — від того ступеня (спільног обробляння спільної землі — *B. P.*) до повної приватної власності за такий короткий відтинок часу (150 років, що минули від Цезаря до Таціта, — *B. P.*) і до того без жодного чужого втручання є просто неможливий“³⁾.

„Я, — пише Фр. Енгельс, — читаю в Таціта тільки те, що він каже ясними словами: „Вони міняють (або наново ділять) оброблену землю щороку і при цьому лишається досить громадської землі“. Це той ступінь хліборобства й володіння землею, що точно відповідає тодішньому родовому ладові германців“⁴⁾.

Усе, що тут пише Енгельс, сходить до ХХVI розділу Тацітової „Германії“ де читаємо:

„Громадську землю вони займають залежно від числа працівників, а тоді швидко й ділять її між собою відповідно до гідності через легкість поділу. Просторінь розчищених ділянок достатня. Оброблену землю вони міняють щороку і при цьому лишається ще досить громадської землі. Вони не зма-

¹⁾ D. Ursp. d. Fam., 1892⁴, S. 142.

²⁾ D. Ursp. d. Fam., 1892⁴, S. 43. Це саме твердження повторює Енгельс без змін, що раз у „Марці“. „Коли свеви перед початком нашої ери місцо осіли на своїх землях, цей спосіб спільног обробляння землі швидко припинився. Припаміні Таціт, 150 років після Цезаря, знов тільки обробляння землі окремими родинами. Але і їм ділянки для обробляння давалися тільки на один рік; через рік землю знову переділяли і вона переходила в інші руки“. „Неогранена земля, ліс і пасовища линяються громадською власністю для спільног користування“⁴⁾. Розвиток соціалізма, Марка, с. 79.

³⁾ D. Ursp. d. Fam., 1892⁴, S. 143.

⁴⁾ Там само.

гаються працею з родючістю та розмірами земельної площі, щоб насадити плодових дерев, відокремити вигони та зрошувати сади: вони вимагають од землі одних жнiv" (XXVI).

„Agri pro numero cultorum ab universis in vices occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur facilitatem partiendi. Camporum spatia praestant. Arva per annos mutant; et superest ager. Nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore contendunt, ut pomaria conserant et prata separant et hortos rigent: sola terra seges imperatur" (XXVI).

Це місце з Таціта, як зазначив Фр. Енгельс, викликало багато суперечок¹⁾. Воно вимагає особливої до себе уваги, на ньому спиняється, спростовуючи переклад Грімма, Карл Маркс. У другому розділі ми обговоримо це місце докладніше.

6

„Тим часом як у Цезаря германці тільки частково ще осіли, частково відшукували місце постійного оселення, за часів Таціта вони мали вже позаду себе ціле століття осілого життя; відповідно до цього безперечний і поступ у продукуванні засобів існування"²⁾). І Енгельс переходить до опису „des Lebensunterhalts“ давніх германців: їх житла, вбрання, южі, худоби тощо.

„Вони живуть у дерев'яних домах"³⁾), — нотує Ф. Енгельс. Таціт: „Чи не через невміння будуватися, вони не використовують ні каменю, ні черепиці, а для всього вживають необрблений матеріал, не дбаючи ні про вигляд, ані про вигоди“ (XVI). „Sive inscritia aedificandi ne caementorum quidem apud illos aut tegularum usus: materia ad omnia utuntur informi et citra speciem aut deletionem“ (XVI)⁴⁾.

З дального викладу, видно, що ці житла германці обмазували глиною (отже перед нами мазанки) та ще її розписували різномальовою глиною. „Деякі місця (дому) вони обмазують чистою її блискучою глиною, чим наслідують живопис та малювання фарбами“ (XVI). „Quaedam loca diligentius illinunt terra ita pura ac splendente ut picturam ac lineamenta colorum imitantur“ (XVI).

Однак ці дерев'яні та турлучні хати були не в усіх, — очевидчаки були вони тільки в заможніших; більшість людності жила в ямах (землянках), так що зовні навіть місце поселення лишалося непомітним. Такі ями вживали

¹⁾ Наш переклад та розстановка розділових знаків в даному місці значно розходиться з загальновживаними, адже „задля легкості поділу“ звичайно стосується до слів: „Простороні розроблених ділянок досить“ і це місце друкуються так: „Facilitatem partiendi camporum spatia praestant“, що й перекладається відповідно так, як, приміром, у Д. Модестова: „Раздел земли облегчают широкие пространства земли“ (Сочинения К. Тацита, 1886, с. 54). Тобто, інакше кажучи, „praestant“, яке стосується в Тацітовому тексті до „spatia camporum“, з'єднується сутичкою з „facilitatem“ і, за сполученням, два слова перекладаються одним — „облегчают“. Знову таки „spatia“, що стосується в тексті до „praestant“, в перекладі з'єднується з „partiendi“. Якщо ж дотримуватися оригіналу, то „spatia camporum praestant“ перекладатимемо: „простороні піль (розчищених від рослинності ділянок)“ „вистачає“, „досить“, „достатні“; а facilitatem partiendi“ треба віднести до попередньої фрази, де взагалі Таціт каже про поділ займищ (agri partiuntur).

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 145.

³⁾ Там само.

⁴⁾ Звичайно слова: „чи не через невміння будуватися“ застосовують до попереднього „circumdat spatio“ і тоді перекладають, як, прим., В. Модестов: „Каждый окружает свой дом пространством, в видах ли предохранения от случаев пожара, или по неумению строиться“ (О. с., с. 49), що є повна нісенітнія. „inscritia aedificandi“ аж ніяк не може стосуватися до „оточує просторінню“; ці слова Тацітів можуть стосуватися тільки до „ne caementorum aut tegularum usus“, вони не роблять жителі з каменю її покривають їх черепицею, роблять тільки з необрбленого (informi) матеріалу“, — і Таціт висловлює до цього гадку, — чи не через невміння будувати (inscritia aedificandi); тимчасом те, що вони оточували будівлі просторінню, Таціт спробував пояснити, як спосіб проти пожежі.

й для збереження хлібних злаків,— свідчення важливе,— воно говорить про те, що в германців не було ще господарчих будівель, не було „двору“.

„Вони таксамо ще звичайно риють підземні ями, вкриваючи згори великою купою гною; такі ями правлять для них за житла зимою та за ями для зерна; так вони зм'якшують суворість холоду. І якщо колись з'явиться ворог, він знайде явне; сковане ж та закопане або лишається невідомим, або не потрапляє до рук, бо його треба шукати“ (XVI).

„Solent et subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemi et receptaculum frugibus, quia rigorem frigorū eiusmodi locis molliunt. Et si quando hostis advenit, aperta populatur, abdita autem et defossa aut ignorantur aut eo ipso fallunt quod quaerenda sunt“ (XVI).

Це місце цілком спростовує буржуазну фікцію про окремий двір (Einzelhof), хутір з різноманітними господарчими будівлями, оточеними мідним тином¹⁾. Як видно, це були селища з житлами ямного типу, вкриті купами землі та гною, архаїчні житла: „курні ями“ з дахом-стелею та з виходом, певне, через дах, де димохід править за вхід до житла, за двері й вікно одночасно. Інакше кажучи, в давніх германців часів Таціта ще цілком зберігався тип жител, властивий багатьом народам на нижчому ступені варварства.

З цього погляду характерне визначення в Фр. Енгельса одягу в германців, як „waldursprünglich“, епітет, який можна прикладти і до жител. „Одяг у них має значною мірою первісно-лісовий характер: грубий вовняний плащ, звіряча шкіра, для жінок та благородних — полотняний спідній одяг“²⁾. Останнє зауваження Фр. Енгельса відзначає характерний момент: сорочку в народів, що, як і германці, стоять на межі середнього й вищого ступенів варварства, носять не всі. Гр. Новицький у „Кратком описании“ (1715 р.) остяцького народу таксамо повідомляє, що сорочка є принадлежність „благородних“, біdnіші з остяків носять свої шкіряні вбрання просто на голому тілі.

Тадіт: „Покровом для всіх є плащ, застібуваний фібулою або, коли її немає, дерев'яним шпеником; не маючи ніякого іншого прикриття, вони провадять цілий день навколо вогнища та вогню. Найзаможніші відрізняються олягом, їх одяг не такий широкий, як у сарматів та в парфян, а облягає і окреслює тіло“ (XVII).

„Tegumen omnibus sagum fibula aut, si desit, spina consertum; cetera inecti totos dies juxta focum atque ignem agunt. Locupletissimi veste distinguuntur, non fluitante, sicut sarmatae ac parthi, sed stricta et singulos artus exprimente“ (XVII).

„Носять і шкіри диких тварин; ті, що живуть близько до берега (Рейна), недбайливо, а ті, що живуть у середині країни, вишукано оброблені, бо не здобувають ніякого іншого одягу торгівлею. Вони вибирають шкіру тварин і прикрашають здергі шкури, нашиваючи на них хутра тварин, що водяться в далеких частинах океану та невідомих морях“ (XVII).

„Gerunt et ferarum pelles, proximi ripae negligenter, ulteriores exquisitius, ut quibus nullus per commercia cultus. Eligunt feras, et detracta velamina spar-gunt maculis pellibusque beluarum quas exterior Oceanus atque ignotum mare gigavit“ (XVII).

„Жінки носять той самий одяг, що й чоловіки, з тією відміною, що частіше вбираються в полотняне вбрання, пофарбоване в червоний колір; їхнє вбрання без рукавів, отже руки й плечі в них голі, а таксамо й верхня частина грудей“.

„Nec alias feminis quam viris habitus, nisi quod feminae saepius lineis amictibus velantur, eosque purpura variant partemque vestitus superioris in manicas non

1) W. Frenzel (Die vorgeschichtliche Siedlungen, S. 22—24) мáлює селища давніх германців, як хутір, з усіх боків оточений лісом; групу домів; у межах двора стоять дерев'яні будівлі з високими комілевими дахами; частокіл оточує садибу.

2) D. Ursp. d. Fam., 1892⁴, S. 145.

extendunt, nudaе brachia ac lacertos. Sed et proxima pars pectoris patet" (XVII). Щодо їжі, то в Енгельса читаємо: „їжа їх складається з молока, м'яса, диких плодів та, як додає Пліній, вівсяної каши (ще й досі кельтська національна страва в Ірландії та Шотландії)“¹⁾.

Таціт: „Страви — прості: дики плоди, свіжа дичина та кисле молоко. Без готовування, без приправ задовольняють голод“ (XXIII).

„Cibi simplices, agrestia ruma, recens fera aut lac concretum. Sine apparatu, sine blandimentis expellunt famem“ (XXIII).

Повідомлення, якого не слід лишити без уваги: на першому місці Таціт поставив продукти збиральництва (чи не треба залічити сюди й жолудевий хліб?), на другому — продукти ловецтва, на третьому — продукти скотарства, та й то тільки вигляді кислого молока. Свідчення Таціта має вагу при вирішенні питання про характер господарства в давніх германців. Сполучаючи разом те, що, з одного боку, відзначив Енгельс про залишки матріархального, когнатного роду і, з другого боку, повідомлення Таціта про житла ямного типу, про „первісно-лісовий“ характер убрання, про селища земляночного типу, про збиральництво та ловецтво, ми повинні будемо визнати, що хоч давні германці вже переступили через межу, яка відокремлює середній ступінь варварства від вищого, в них ще зберігалися залишки виробництва й виробничих відносин матріархально родового суспільства доби привласнення готових продуктів природи. І хоч від часів Цезаря до Таціта за 150 років германці зробили великий поступ, усе таки рештки спадщини доби привласнення готових продуктів природи були ще досить значні й помітні.

7

Про скотарство в давніх германців Фр. Енгельс пише: „Їх багатство — худоба, але поганої породи: воли й корови дрібні, мізерні, без рогів, коні — маленькі та кепські скакуни“²⁾.

Цей абзац іде від Тацітова повідомлення в розділі V: „Країна багата на худобу, але худоба непоказна. Навіть робоча худоба не має своєї краси, її не славиться рогами. Вони радіють з її числа, — і це є (іхнє) єдине й най-привабливіше багатство“ (V). „Pecorum fecunda, sed plerumque improcera. Ne armentis quidem suus honor aut gloria frontis. Numero gaudent, eaeque solae et gratissimae opes sunt“ (V).

„Коні в них ні вродливі, ні швидкі. Їх не привчають робити різні повороти по нашому: їдуть прямо або скеровують праворуч і таким чином змикають коло, щоб ніхто не був останнім“ (VI).

„Equi non forma, non velocitate conspicui. Sed nec variare gyros in morem nostrum docentur: in rectum aut uno flexu dextros agunt, ita conjuncto orbe ut nemo posterior sit“ (VI).

Отже військо в германців ще переважно піше; момент переходу від пішого війська до кінноти — момент дуже важливий в історії розвитку варварських суспільств, однак, на жаль, ми не маємо змоги докладніше розглянути тут це питання. Таціт надзвичайно виразно пише про невміння їздити конем, так і візантійські письменники IX—X ст. повідомляють те саме про слов'ян (військо Святослава).

Про те, що худоба — багатство, товар-гроші варварів, про це не раз говорить Фр. Енгельс у своїй книзі. На с. 166 (140) він каже про худобу, як про головний предмет обміну на середньому ступені варварства, про худобу-товар і про худобу-гроші: „Худоба зробилася товаром, яким оцінювали всі товари

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892¹, S. 145.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892¹, S. 145.

і який скрізь приймали охоче в обмін — одне слово, худоба стала виконувати функцію грошей і вже на цьому ступені грава роль грошей, з такою потребою й швидкістю розвивалася вже при першому виникненні товарообміну потреба в товарі-грошах“.

Як завжди, так і в даному разі Енгельс відрізняє стадії розвитку багатства. „Аж до нижчого ступеня варварства постійне багатство складалося майже тільки з дому, одягу, грубих прикрас і знарядь для добування та готовування їжі“ ¹⁾). „Худоба“, „людська худоба-раби“ та „жінки“ — „neuer Reichtum“, „нове багатство“ (S. 39) на середньому ступені варварства. І тільки при цивілізації поруч з багатством у вигляді рабів і товарів з'являються грошове й земельне багатство (S. 174).

Повідомлення Таціта, що худоба є єдине багатство германців: *eaenque so-
lae et gratissimae opes sunt* (V), слід узяти в зв'язку з його ж повідомленням про те, що германці не цінять і не збирають ні золота, ні срібла, ні грошей. Для стадіальної характеристики германців, для визначення ступеня розвитку це є важлива вказівка: адже германці ще не мають грошового багатства, іх багатство в товарі, іх *pecunia* = *pecus* (пор. укр. худоба = товар) ²⁾.

„Чи через прихильність до них, чи гнівані на них, не знаю, — але боги відмовили германцям у сріблі й золоті. Тим часом, однак, не стверджуватиму, що в Германії зовсім немає срібних чи золотих жил, — бо хто їх розшукував? Так у них немає бажання володіти або користуватися (золотом і сріблом)“ (V).

„Argentum et aurum propitiis an irati dii negaverint dubito. Nec tamen af-
firmaverim nullam Germaniae venam argentum aurumve gignere: quis enim
scrutatus est? Possessione et usu haud perinde afficiuntur“ (V).

„У них можна побачити срібні вази, одержані в подарунок їхніми легатами та старшинами, не в іншій повазі, як і ті, що ліплять із глини“ (V).

„Est videre apud illos argentea vasa, legatis et principibus eorum muneri
data, non in alia vilitate quam quae humo finguntur“ (V).

Відповідно до цих повідомлень Фр. Енгельс вказує: „Золота й срібла не обробляли й не дінували. Грошей вживают рідко й мало і до того тільки римські“ ³⁾).

„Хоч найближчі до нас через торгівлю і мають золото й срібло в ціні, знають і вибирають певні форми наших грошей, — однак ті, що живуть у середині країни користуються простішим та давнішим способом: обміном товарів“ (V).

„Quanquam proximi ob usum commerciorum aurum et argentum in pretio
habent, formasque quasdam nostrae pecuniae agnoscent atque eligunt: interiores
simplicius et antiquius permutatione mercium utuntur“ (V).

Характерне повідомлення. „Обмін товарів виникає там, де кінчається громада, в пунктах стикання її з іншими громадами або членами чужих громад“ ⁴⁾). Але цей прикордонний обмін згодом стає внутрішнім. „Коли речі раз обернулися в товари для зовнішніх зносин, таке ж перетворення здійснюється шляхом зворотного діяння також і для внутрішнього життя самої громади“ ⁵⁾). Отже, якщо першим товаром-грошима стає худоба і в цілій Германії

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 38.

²⁾ Г. С. М. н. Древнейшая история учреждений, 1876, с. 114. Пор. М ро ч е к - Д р о з-
д о в с к и й. Опыт исследования источников по вопросу о деньгах Русской Правды. „Домон-
гольская Русь не знала слова деньги. Повсюду (это встречается во многих древне-русских па-
мятниках), где необходимо употребить выражение „богатство“, „деньги“, „серебро“ или „казна“,
говорится „скот“. В. В. Святославский, Примит. торг. государство. Зап. И.-Ф. фак.
Спб. ун., ч. CXVIII, 1914, с. 56.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 145.

⁴⁾ К. М а р к с, Капітал, I³, с. 44.

⁵⁾ К. М а р к с, Капітал, I³, с. 44.

худоба є „найцінніше багатство германців“, на кордонах, знову таки спочатку на кордонах, товаром-грошима стають дорогоцінні метали. З цього погляду Таціт дає ряд надзвичайно тонких спостережень, які свідчать, що грошового багатства за його часів ще не існувало. До грошей ставляться германці обережно і з недовірою.

„З грошей вони цінять старі й давно відомі: срібні та з зображенням колесниці з парою коней. Більше беруть срібло, як золото, не через якусь прихильність, але тому, що більшою кількістю срібла зручніше користуватися покупцям звичайного й дешевого“ (V).

„Pecuniam probant veterem et diu notam, serratos bigatosque. Argentum quoque magis quam aurum sequuntur, nulla affectione animi, sed quia numerus argenteorum facilior usui est promiscua ac vilia mercantibus“ (V).

Вищий ступінь варварства Фр. Енгельс визначає, як „час залізного меча, але таксамо залізного плуга та сокири“¹⁾). Германці тільки но піднялися з середнього на вищий ступінь варварства. У германців заліза було ще мало. Фр. Енгельс пише: „Залізо траплялося рідко і, принаймні, в племен по Рейну й Дунаю, його здається, переважно довозили, а не здобували самостійно“²⁾. Таціт щодо цього, з усією авторитетністю повідомляє: „Заліза немає в них у достатку, як це видно з характеру їхньої зброй“ (VI).

„Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur“ (V).

З культових обрядів Фр. Енгельс обмежується коротенькою згадкою про людські жертви в давніх германців. „Ще не вийшли з звичаю людські жертви“³⁾.

„Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent“ (IX).

8

Переходимо до останніх сторінок розділу про „Рід у германців“. Ці останні сторінки Фр. Енгельс присвячує характеристиці суспільного ладу в давніх германців, підkreślуючи, що розгляdatимемо суспільний лад давніх германців, як суспільний лад на вищому ступені варварства. З відповідної нотатки він і починає: „Вищому ступеневі варварства відповідає суспільний лад“⁴⁾.

Як і в інших випадках, так і тут, Енгельс вказує, що Таціт є його основне джерело. Посилаючись на Таціта, він фіксує наявність у давніх германців ради старшин та народного зібрання. „Скрізь існувала, за Тацітом, рада старшин (principes), що вирішувала дрібніші справи, а важливіші підготовувала для вирішення їх народними зборами“⁵⁾.

При цьому Енгельс висловлює дуже важливе для стадіального аналізу родового ладу зауваження. Він зіставляє місце народних зборів на нижчому та на вищому ступенях варварства. „Народні збори на нижчому ступені варварства принаймні там, де ми його знаємо, в американців, існую тільки для роду, але не для племені або союзу племен“⁶⁾.

І далі Енгельс переходить до характеристики duces et principes,— ми повинні з особливою увагою поставитися до зауважень Енгельса, який, як і завжди, стежить за ходом і процесом розвитку стадіальних зв'язків і розривів. На нижчому ступені варварства старшина ще не військовий ватажок. У германців це стадіальне несполучення двох функцій в одних руках ще

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 168.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 145.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 145.

⁴⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

⁵⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

⁶⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

триває. „Старшини (principes, Vorsteher) ще різко відрізняються від військових ватажків (duces), зовсім як у ірокезів“¹⁾.

Три моменти відзначає Фр. Енгельс щодо родових старшин у германців: 1) одержання подарунків від родовічів, як спосіб жити; 2) виборність; 3) спадковість старшинства в межах певної родини. Тут же Фр. Енгельс накреслює і умови створення т. зв. „племінного шляхетства“. „Перші (principes) живуть почали вже з почесних подарунків худобою, збіжжям тощо від членів роду; їх вибирають, як і в Америці, найчастіше з одної тієї самої родини; перехід до батьківського права сприяє, як у Греції й Римі, ступневому перетворенню виборності в спадковість і тим самим утворенню шляхетної родини в кожному роді. Це давнє, так зване племінне шляхетство в більшості зникло за переселення народів або швидко після нього“²⁾.

Родові старшини в германців ще виборні, як у ірокезів, — але виборні вже за спадковістю, як у греків і римлян. „Батьківське право“ сприяло „die allmähliche Verwandlung der Wahl in Erblichkeit“. Зміна „Wahl“ на „Erblichkeit“ — стадіальний процес: германцям часів Тацті належить посереднє місце між ірокезами та греками й римлянами. Відзначімо тут ще один момент: запровадження батьківського права в роді замість материнського призводить через виборно-спадковий характер родового старшинства до створення „einer Adelsfamilie in jeder Gens“. Якщо така шляхетна родина в роді ще й не протистоїть родові, то в усякому разі, перед нами початок здійснення цього етапу, коли нею й через неї починає визначатися рід, коли через її міць і через її зможність визначається місце й вага в племені даного роду.

Однак, у германців така „шляхетна родина“ ще не „проковтила“ роду, не поглинула його, не підпорядкувала його собі, — і це позначається зокрема на тому, що „princeps“ ще не „dux“. „Erblichkeit“ вже стала основним чинним фактором у виборі „старшин“, „Erblichkeit“ закрила „Wahl“, але спадковість на даній стадії ще не набула такого значення, щоб звання військового ватажка таксамо зробити спадковим. „Воєначальників вибирали незалежно від походження, виключно за мужність. Вони мали незначну владу і повинні були впливати своїм прикладом“³⁾.

Як бачимо, стежачи за стадіальними процесами від нижчого до вищого ступеня варварства, Фр. Енгельс особливу увагу звертає на появу батьківського права й на зв'язаний з ним поступовий ріст ролі та значення спадковості. При характеристиці суспільного становища носителів окремих суспільних функцій в роді Енгельс вказує, як бачимо, на спадковість, — на розвиток „спадковості“ й зникнення „виборності“.

Але відповідно до того, як компетенція „старшин“ ще обмежувалася сферою „der geringere Sachen“ і „Erblichkeit“ „старшинства“ ще не проковтила їх „виборності“, так і „ватажок війська“, що стає на чолі останнього, робиться ватажком ще не за „походженням“, а за „мужністю“. „Abstammung“ ще не зняло „Tüchtigkeit“, як „сила“ (Gewalt) ще не заступила „прикладу“ (Beispiel). „Справжню дисциплінарну силу в війську Тацті певно приписує жерцям“⁴⁾. „Erblichkeit“, „Abstammung“, „Gewalt“, злиття функцій „principis“ та „ducis“ в середині одної „Adelsfamilie“, розвиток цих закладів — шлях дальнього суспільного розвитку; тимчасом „Wahl“, „Tüchtigkeit“, „Beispiel“, засуджені вже на поступове відмірання.

Ствердживши, що ні duces, ні principes ще не зосередили в своїх руках ні „Disciplinargewalt“, ні „die wirkliche Macht“, що „der Rath der Vorsteher

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

⁴⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

(principes)“ мав компетенцію тільки в „дрібніших справах“ і „влада“ й „сила“ розпорювалися між жерцями, старшинами та ватажками, Енгельс докладніше спиняється на народних зборах, що є носитель „справжньої влади“. „Справжня влада, — констатує Фр. Енгельс, — належала народним зборам. Король або племінний старшина головує; народ вирішує: *ni* — обуренням, *tak* — вигуками ухвали та брязкотінням зброї³). „Народні збори є разом з тим і судом; сюди звертаються і тут же розв’язують скарги, тут ухвалюють смертні вироки, при чому до смертної кари засуджують тільки за боягуство, зраду та неприродні пороки. В роді та в інших менших групах судить так само вся сукупність членів під головуванням старшини, який, як і в кожному німецькому початковому суді, може тільки керувати при розгляді справи і ставити запитання; завжди ж скрізь у германців присуд ухвалював цілий колектив⁴).

Отже, якщо ми й знаємо дещо певне про суспільний лад давніх германців, то цим ми завдачуємо Тацітові. Характеристика суспільного ладу давніх германців у Фр. Енгельса спирається на відомості, що їх подає Таціт у VII розділі своєї „Germania“. „Царів вони вибирають за шляхетністю походження, військових ватажків за їх мужністю. А як царі не користуються необмеженою владою їх не можуть виявляти сваволі, так само їх військові ватажки більше начальники прикладом, ніж владою, — вони користуються повагою, якщо вони відважні, якщо вони тримаються на очах, якщо б’ються перед військом. А втім, ні страчувати, ні заковувати в кайдани, ні навіть сікти нікому не дозволяється, окрім жерців, до того ж це робиться не як кара чи за наказом ватажка, а ніби за величчям бога, що, як вони вірять, є присутній серед бою“ (VII). „Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt. Nec regibus infinita aut libera potestas; et duces exemplo potius quam imperio, si prompti, si conspicui, si ante aciem agant, admiratione praesunt. Ceterum neque animadvertere neque vincere, ne verberare quidem nisi sacerdotibus permissum, non quasi in poenam nec ducis jussu, sed velut deo imperante, quem adesse bellantibus credunt“ (VII).

Те, що сказано було про раду старшин та про народні збори, спирається на розділ XI „Germania“.

„Про дрібні справи радяться старшини, про важливіші всі, однак так, що усе, про що ухвалює постанову народ (plebs), обмірковують старшини. Збираються, якщо не трапиться чогось випадкового й несподіваного, в певні дні, або коли місяць новий або коли вповні, бо вони вірять, що такий початок є найсприятливіший, щоб вести справи“ (XI). „De minoribus rebus principes consultant, de majoribus omnes, ita tamen ut ea quoque quorum penes plebem arbitrium est, apud principes petractentur. Coeunt, nisi quid fortuitum et subitum inciderit, certis diebus, cum aut inchoatur luna aut impletur: nam agendis rebus hoc auspiciatissimum initium credunt“ (XI).

„Розсідаються озброєні; жерці, яким тоді належить і право карати, примушують замовкнути. Вислухують царя або старшину, оскільки хто має або вік, або шляхетність, або воєнну славу, або красномовність, при чому він переважає більше авторитетністю, ніж силою наказувати. Якщо думка не подобається, відкидають її криком; якщо подобається, б’ють вони фрамеї одно об одну. Найпочесніший рід згоди є виявляти ухвалу зброєю“ (XI). „Considunt armati. Silentium per sacerdotes, quibus tum et coercendi jus est, imperatur. Mox rex vel princeps, prout aetas cuique, prout nobilitas, prout decus bellorum, prout facundia est, audiuntur, auctoritate suadendi magis quam jubendi potestate. Si displicuit sententia, fremitu aspernantur; sin placuit, frameas concutiunt. Honoratissimum assensus genus est armis laudare“ (XI).

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892¹, S. 147.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892¹, S. 146.

„Годиться також на раді виступати з судовими скаргами та висувати карні обвинувачення. Кари розрізняються за родом злочину“ (XII). „*Licet apud concilium accusare quoque et discrimen capitis intendere. Distinctio poenarum ex delicto*“ (XII).

„*Sed et levioribus delictis pro modo poena: equorum pecorumque numero convicti multantur. Pars multae regi vel civitati, pars ipsi qui vindicatur vel propinquus ejus exsolvitur*“ (XII).

„На цих же радах вибирають старшин, що правлять суд по округах та селах. При кожному є по сто засідателів з народу для порад та для авторитету“ (XII). „*Eliguntur in iisdem conciliis et principes, qui jura per pagos viscose reddunt. Centeni singulis ex plebe comites, consilium simul et auctoritas, assunt*“ (XII).

Те, що пише Фр. Енгельс, закінчуючи розділ, про виникнення королівської влади, про дружину (*die Gefolgschaften*), про війну й про грабунок, як мету війни, про організацію дружини та про взаємини між ватажком і дружиною, спирається на XIV розділ Тацітової „Германії“.

„*Si civitas in qua orti sunt longa pace et otio torpeat, plerique nobilium adolescentium petunt ultro eas nationes quae tum bellum aliquod gerunt, quia et ingrata genti quies, et facilius inter ancipitia clarescunt, magnumque comitatum nonnisi vi belloque tueare. Exigunt enim principis sui liberalitate illum bellatorrem equum, illam cruentam victricemque frameam. Nam epulæ et, quanquam incompti, largi tamen apparatus pro stipendio cedunt. Materia munificentiae per bella et raptus. Nec arare terram aut exspectare annum tam facile persuaseris quam vocare hostes et vulnera mereri. Pigrum quin immo et iners videtur sudore acquirere quod possis sanguine parare*“ (XIV).

Не інші звістки про грабунок, як мету, — подає Й Цезар.

„*Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt atque ea juventutis exercendae ac desidae minuendae causa fieri praedigant*“ (BG. VI, 23, 7).

Розділ II

Звістки Цезаря про хліборобство в давніх германців

„*Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus*¹⁾. „У них (мова мовиться про свевів) немає приватних і окремих ділянок“.

Інакше кажучи, якщо в германців не було окремих поділених *agri*, то тим самим не було й окремих осіб, між якими саме й були б поділені ділянки. Отже, супротивно до римлян, в германців не було приватної земельної власності, або, сказати б, „земельного багатства“. „Земля“ не була „багатством“, „власністю“, „майном“.

Повідомлення Цезаря ми розцінюємо як свідчення, що хліборобство давніх германців було не парцелярним, дрібновласницьким, а колективно-громадським. При цьому спільне колективне оброблення *agri* саме й зумовлювало спільну колективну власність на оброблювану землю, а не навпаки.

¹⁾ Цитоване місце є безпосереднє продовження цього: „*Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium; hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armorum bellandi causi ex finibus educunt; reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt; hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent; sic neque agricultura nec ratio atque usus belli intermittitur*“ (BG. IV, 1, 3, 6).

Це твердження про відсутність у свевів *privati ac separati agri* стоїть у безпосередньому зв'язку з характеристикою свевів у Цезаря, як найвойовничішого народу, в якого половина людності воює, а половина, лишаючись, займається хліборобством.

З того, що в германців не було окремих парцел, ми повинні зробити відповідне припущення, що спільні *agri* оброблялися спільно. Однак, звичайно, не війна зумовлювала особливості організації народного господарства, як це виходить за контекстом у Цезаря, а саме навпаки: дані форми організації військової справи в свевів були зумовлені відповідними особливостями суспільних відносин виробництва. Тому, що в свевів не було *privati ac separati agri*, частина дорослої людності, не турбуючись за себе й за родину, за долю врожаю, могла йти на війну.

„*Neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet*“¹⁾). „Задля хліборобства не годиться лишатися на одному місці більше як рік“. Хоч як би читати — „*colendi causa* чи *incolendi causa*“, фраза читається цілком ясно: германці не лишаються на одному місці більше як один рік. Отже для колективного хліборобства давніх германців характерна щорічна зміна місця посіву або, інакше сказати, *agri*, на яких вони сіють, є „новини“. Фразу Цезаря можна було б прочитати так: „Щороку свеви сіють збіжжя тільки на новинах“. Або: „Свеви розчищають щороку нові посівні ділянки на нових місцях“.

„*Neque multum frumento... vivunt*“. „Не багато годуються хлібом“. Коли щороку сіяти на новому місці, то, звичайно, посівної новинної землі не може бути багато. При всій напруженій праці колективу, щороку освоюючи новини, не можна досягти того, щоб новинна посівна площа була значна.

Цезареве „*neque multum frumento*“: може означати тільки те, що *agri* давніх германців були дуже невеликого розміру. Невеликий розмір новини і зумовлював те, що продукти хліборобства важили значно менше, ніж продукти збиральництва, ловецтва й скотарства.

„*Multumque sunt in venationibus*“ — „багато часу провадять у полюванні“ відповідає аналогічній звістці BG. VI, 21: „*Vita omnis in venationibus consistit*“. „Життя все провадять у полюванні“. Зрозуміло, що справа йде не про особисту пристрасть декого з германців до полювання і не про полювання, як розвагу для незанятих у хліборобстві осіб, а про залишки певного соціально-економічного укладу в обставинах іншого ступеня соціально-економічного розвитку²⁾.

Зв'язуючи все, що каже тут Цезар про свевів, ми одержуємо таку картину: хліборобство давніх германців колективне, як у тому розумінні, що у свевів ще немає окремих *agri*, так і в тому, що свої *agri* вони обробляють спільно; ці *agri* є новини, які щороку розчищають на новому місці, і розміри цих новин незначні. Елементи доби привласнення готових продуктів природи на даному ступені розвитку варварського суспільства ще дуже міцні в германців. Ось те, що дає нам Цезар про германців у BG. IV, 1.

¹⁾ Є дві лектури — „*incolendi causa*“ й „*colendi causa*“. Можна прийняти останню лектуроу „*colendi causa*“ в розумінні „zu Anbauzwecken“. R. Hildebrand, Recht u. Sitte, S. 61. „Одни переводят“: „в целях проживання“, а другие — „в целях обробки землі“. А. Несухин, Общ. строй др. германцев, 1929, с. 64.

²⁾ Характерний коментар, приміром, у Отто Шульца: словам Цезаря надано легкої ретуслі, — на перше місце поставлено продукти скотарства; мисливство характеризоване як індивідуальна пристрасть людини („Leidenschaft“), що трапляється зчаста („häufig“) і від стадіального специфіку доби не лишилося нічого. „Збіжжя грає тільки підлеглу роль; більше живуть з молока, отже таксамо з сиру й м'яса, а що чоловікі часто є завзяті мисливці, то з м'яса не тільки від згаданого ресус, а також забitoї дичини. Це все цілком ясно і якважкраще стверджує й доповнює Страбонове коротке оповідання про них (германців) τροφὴ ἀπὸ τῶν ὑφεμάτων ἡ πλείστη (вони живуть найбільше з худоби)“. Otto Th. Schulz. Über die wirtschaftlichen Verhältnisse bei den Germanen, Klio, 1911, XI, 1, S. 55.

„У них (свевів) немає приватних та відокремлених ділянок, і не годиться задля хліборобства лишатися на одному місці більше як рік. І в них не багато хліба, і здебільшого вони живляться молоком і худобою; багато часу проводять у полюванні“ (BG. IV, 1).

Переходимо до BG. VI.

Коли германці під натиском римлян пішли далеко у великий ліс Baccenus, Цезар із своїми легіонами не пішов за ними. Чому? Цезар пояснює причину браком провіанту. У германців було надто мало хліба, щоб ним можна було прогодувати військо під час походу. „Inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime homines Germani agriculturae student“ (BG. IV, 29, 1). У BG. VI, 22 Цезар розвиває те, що він надто стисло виклав про германців у BG. IV¹⁾.

„Agriculturae non student, maiorque pars eorum vinctus in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognitionibusque hominum, qui una coierunt, quantum et quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt“ (BG. VI, 22).

Цей абзац (VI, 22) є парафраз наведеного вище (IV, 1). Повторюючи тут те, що він сказав уже вище, Цезар розкриває і уточнює свою попередню характеристику.

1) *Agriculturae non student*, — нотатка ї заперечення цілком зрозумілі в устах римлянина, що звик під хліборобством розуміти римське парцелярне приватновласницьке трипільне орне хліборобство з застосуванням тяглою сили худоби, угноєння тощо. Хліборобству германців Цезар відмовив у назві *agricultura*.

Хліборобство германців не має нічого спільногого з хліборобством римлян, — ось сенс негативного визначення в Цезаря²⁾.

2) „*Maiorque pars eorum vinctus in lacte, caseo, carne consistit*“. Вдруге Цезар повторює те саме, що він відзначив вище в IV книзі, про незначне місце продуктів хліборобської праці в господарстві давніх германців. Це свідчення подане в безпосередньому зв'язку з попередньою вказівкою: „*agriculturae non student*“ і є доповненням і розкриттям цієї звістки.

У сполученні з цим повідомленням (*agriculturae non student*) ця звістка остаточно стверджує наш висновок, зроблений на основі свідчення *non multum frumento...*, а саме, що посівні ділянки в германців часів Цезаря були дуже незначного розміру, — висновок важливий, і важливий саме як основа для висвітлення ступеня розвитку суспільної хліборобської техніки в давніх германців³⁾.

¹⁾ „Одне з найважливіших місць цілого оповідання, якщо не найважливіше взагалі. Мова мовиться про те саме, що і в IV, I, 7a, де коротко повідомляється: *Sed privati ac separati agri apud eos nihil est*; тільки, відповідно до особливостей цієї інституції, що вражав нас ще й тепер, як і свого часу Цезаря, ця інституція найбільше висвітлена в шостій книзі; далі в 3 параграфі довге міркування про їх можливі або уявлювані причини“. Otto Th. Schulz, O. c., Klio, 1911, XI, 1, S. 61.

²⁾ Хліборобство германців Цезар змальовує в спосіб антиз і противставлень. З природи Germ. XXVI Фюстель де Кулланж влучно зауважує: „Таку оцінку зроблено, безперечно, в порівнянні з досвідним і інтенсивним хліборобством Італії й Галії, але все таки мова мовиться про хліборобство“. O. c., Recherches..., p. 201.

³⁾ Дозволимо собі відзначити, що обидва місця і в BG. IV, 1, і BG. VI, 22 мають тотожний зміст і побудову. Звідциля варто порівняти, що стоять на місці чого в обох випадках. У BG. IV, 1 ми читали: „*Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt*“. Словам „*non multum frumento*“ (IV, 1) відповідають „*agriculturae non student*“ (VI, 22); так само „*sed maximam partem lacte atque pecore*“ в IV, 1 має відповідно „*maiorque pars in lacte...*“ VI, 22. Отже вислів „*agriculturae non student*“ мав значення „*non multum frumento*“, тобто не заперечення існування хліборобства в германців, як намагаються доводити деякі з буржуазних учених, а тільки твердження: „не багато хліба“.

3) „Neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios“. Римське хліборобство — хліборобство приватновласницьке; спільну власність на землю в давніх германців Цезар визначає, як і звичайно, способом негації: „ніхто не має певного поля або власних меж“. Розмежування піль, меж, що відокремлювали б поля, поля виділеного modum certum в певну власність, — всього цього не існує. Отже тут Цезар повторив те саме, що в BG. IV, коли він зауважив: *discreti ac diversi agri apud eos nihil est.* Ніхто не має „modum certum“ „agri“, ніхто не має „fines proprios“. Хліборобство германців було колективним хліборобством із спільним обробленням спільних *agri*.

Однак, на підставі BG. IV і всього досі зазначеного, ми могли сказати тільки те, що хліборобство германців було колективним, але ще не могли уточнити, яким саме колективним: чи покревно-родовим чи сільсько-громадським. Повідомлення Цезаря про *gentes et cognationes* розв'язує питання, яка саме це була „спільність“ — чи артільна спільність на етапі сільської громади, чи спільність громади, заснованої на кревному зв'язку її членів (К. Маркс). Дане місце не лише в нас сумнівів, що колективне хліборобство германців часів Цезаря було родове, що спільно рід розчищав і обробляв ланди, і власність на них була власністю родовою¹⁾). Адже у Цезаря цілком ясно мова йде про *gentes* та *cognationes*, *Gentes und Verwandschaften*, як перекладає Фр. Енгельс (S. 137), агнатні й когнатні роди. Когнатні роди вже розпалися на окремі роди, засновані на батьківському праві, але вони об'єднуються для спільногоХліборобства²⁾). Агнатні роди живуть у різних місцях, але, щоб хліборобити, вони „*tum una coierunt*“.

З погляду суспільної техніки це означає те, що в такий спосіб.. *una coierunt* .. скupчується в одному місці в певний час значна маса, насамперед, звичайно, родовичів³⁾). Мова мовиться тут і про родових старшин, „дідів“, голів тих родин, що сходяться для суспільного хліборобства⁴⁾). Що припадає робити ро-

¹⁾ Ми підкреслюємо це, бо в буржуазних учених знаходимо інші твердження. У Цезаря цілком ясно зазначено, що хліборобство германців було колективно-родовим, хліборобством родових громад. Тимчасом деякі буржуазні вчені, прим. Р. Гільдебранд, намагаються твердити, що тут діяв не родовий принцип, а принцип „спільноти“, примат „села“. „Dass nun mit dem Zusammensiedeln oder Zusammenwohnen in einem Dorfe auch ein Zusammenroden Hand in Hand, ging, war sehr natürlich“. О. с., 1907, S. 60. Адже у Цезаря мова йде не про „село“ і не про „територіальну“, „сусідську громаду“, а про *gentes cognationesque*, *qui una coierunt*, про роди, „Родичі“ (а не „сусіди“) сходяться, щоб розчистити *agri*. Мова мовиться не про сусідську, територіальну, сільську громаду, а про родову.

²⁾ В агнatiческих родах, каковы были те, которыми жили германцы во времена Тацита, еще наглядно выступают некоторые черты замененных ими когнатических". М. Ковалевский, Первоначальное право, I, Род, М. 1886, с. 165. Його же, Родовой быт, 1905, с. 223. У слові *cognitionibus*, поставленним у Цезаря поруч з *gentibus* (BG. VI, 22), Фюстель де-Кулланж хоче бачити вказівку Цезаря на агнatiо когнатiй характер роду в германців супроти роду в римлян, який був уже тільки агнатний, тобто заснований виключно на батьківському праві. На думку Фюстель де-Кулланжа, „Цезар, здається, хоче вказати, що в германців соглашто зумовлювало зв'язки не менш мідні, як і *agnatio*“. Рід у германців, певне, мав відгалуження агнatiо і когнатiй; і за це говорить текст Цезаря. Fustel de Coulanges, О. с. р. 226.

³⁾ Тут може бути два пояснення такого „скupчення“: 1) або ці агнатні роди сходяться разом, скupчуються за ознакою когнатного споріднення через владу когнатної традиції, або 2) потреба скupчення фізичної сили зумовлена технічними умовами. Перше припущення доводиться відкинути і ось з яких міркувань. Адже нижчий ступiнь варварства — доба саме когнатичних родів, матріархального родового ладу, — ще не знала хліборобства. Тому ми повиннi визнати, що тут діяли технічнi умови хліборобства, які зумовлювали чиннiсть давнiх родових когнатичних зв'язків. Коли була потреба скupчити багато фізичної сили, то дрiбнiшi агнатні групи *tum una coierunt* не за „зв'язками сусідства“, а за зв'язками матріархального когнатного родства. Сходилися родовичі, а не сусіди. За дiєї доби територіальнi зв'язки не могли дiяти: сільська громада, як зазначив К. Маркс у листi до В. Засуцiч, в принадлежностi same вже останнього етапу архаїчної формациї.

⁴⁾ Тут треба рiшуче виступити проти тенденцiй зробити з Цезаревих „magistratus ac principes“ представникiв державно-полiтичної влади, урядовцiв, просунути державу на середнiй ступiнь варварства. Magistratus — не урядовець, як перекладає Otto T. Шульц. Вiдповiдно

довим старшинам? Насамперед вони повинні були визначати родовичам, що зійшлися, якого розміру, де саме, в якому місці розчищати ділянку. „Quantum et quo loco“ та „in annos singulos“ (BG. VI) треба брати в сполученні з BG. IV: „neque longius anno remanere uno in loco causa colendi licet“. Коли щороку через особливості тодішнього хліборобства (не через якісь інші міркування та обставини) доводилося розчищати новину в новому місці, „не годилося лишатися на одному місці більше року“, то ясно, що треба було намітити відповідне місце для новини. Це робили саме *magistratus ac principes*. Обидві фрази BG. VI та BG. IV говорять про те саме, про „loci“. Тільки в BG. IV Цезар не сказав, як це робиться, — а в BG. VI розкрив детальну картину. Мова мовиться не просто про перехід родових громад щороку з одного місця на друге, а про те, що агнатні роди щороку, відповідно до своїх когнатних зв'язків, сходяться до гурту, і тоді родові старшини вже намічають певні місця для новин.

Таціт відрізняє, як побачимо далі, два моменти: *occupatio agri pro numero cultorum i partitio secundum dignationem*. За часів Цезаря цих двох моментів не розрізняли, бо не існувало *partitio*; на розчищенні новині спільно сіяли і спільно збирали врожай; ділили, очевидчаки, вже тільки урожай зібраний. *Attribuunt agri quantum et quo loco* Цезаря — це аүгіт *occupantur pro numero cultorum* Таціта. *Quantum agri* визначалося *pro numero cultorum*, за кількістю робочої сили, за числом працівників, *qui una coierunt*, родовичів, що сходилися. Цезар і Таціт кажуть про те саме, але коли Таціт каже, що *agri diliisis secundum dignationem*, то Цезар цього не каже. Не каже не тому, що „забув“ сказати про це, а тому, що цього ще не було.

Звістку „atque anno post alio transire cogunt“ (VI, 22) треба брати так само в сполученні з твердженням Цезаря: „neque longius anno remanere uno in loco causa colendi licet“. Отже в такому поєднанні *cogunt* не слід розуміти як чинність зовнішнього примусу з боку родових старшин відносно родів та родових об'єднань. Не можна припустити, що за часів Цезаря родові старшини з своєї влади чи волі тощо примушували переходити на інше місце родовий *plebs*. Соціальне розшарування в середині родів було ще надто незначне, щоб можна було б припустити щось подібне. *Magistratus ac principes* примушували переходити, але робили вони це виключно через виробничі особливості тодішнього хліборобства. Тут і тільки тут лежало джерело щорічних переходів (*post anno*).

Після того, як у перших трьох фразах 22 розділу VI-ї книжки BG. Цезар описав головні особливості германського хліборобства, які так вразили його своєю надзвичайністю (незначний розмір і спільність нив, колективне оброблення, щорічні переходи на нові місця) — Цезар робить спробу пояснити собі й своїм читачам те, що їм повинно було здатися тільки абсурдним.

„Eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humilioresque possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestu vitandos aedificant; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat“ (BG. VI, 22, 3).

Те, що було соціально-виробничою практикою даної соціально-економічної формaciї, Цезар (це й зрозуміло) пояснює з погляду суспільно економічних взаємин рабовласницького суспільства. Його пояснення — пояснення класові,

до того, як Цезар говорить „*magistratus ac principes*“, Таціт каже „*duces et principes*“. Один відрізняє „*magistratus*“ і „*principes*“, другий — „*duces*“ і „*principes*“. Що Цезар мав на уві “*magistratus*”, як „*duces*“, це видно з BG. VI, 23, 4. „Cum bellum civites aut illatum defendit aut interficit, *magistratus*, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, diliguntur“ (BG VI, 23, 4).

тому вони викривлені; вони не об'єктивні, а суб'єктивні, хоч ті факти, з природу яких Цезар висловлює свої міркування, він відзначив цілком вірно. За традиційним способом римських письменників, свої власні пояснення Цезар вкладає в уста германців: „германці, мовляв, усьому тому надають багато причин“¹⁾.

Пояснення Цезаря є пояснення людини, що живе в умовах інших суспільних відносин. Фікція Цезаря, ніби германці є спеціально воєнний народ, що в нього все підпорядковано завданням і потребам війни та воєнної справи, в наведеному місці BG. VI, 22, 3 є тільки стислий виклад того, що він уже викладав у BG. IV, 4—6 про свевів, де він говорив, ніби в більш войовничих свевів по черзі частина людності то воює, то займається кліборобством. Германці agriculturae non student та post anno зміняють ниви. За Цезарем, усе це робиться навмисне: „щоб, звикши до осілості, вони не проміняли ревності до війни на хліборобство“. Щорічна зміна нив для підтримки „войовничого духу“ — пояснення, зрозуміле в Цезаря, але поза тим абсолютно безпідставне й химерне, хоч з тим буржуазні вчені і рахуються й на нього зважають²⁾.

Пояснення того факта, що в германців розмір нив був дуже незначний, Цезар знаходить у раціоналістичному прагненні германців до егалітаризму. Германці, на думку Цезаря, „через те не дбають про готовування широких нив“ щоб, мовляв, „мідніші не витискали нижчих з власності“. „Соціологія“ Цезаря наївна, однак попри всю наївність своїх соціологічних міркувань, він дав нам дуже цінні вказівки: а) як ми вже відзначили, в германців немає „latos fines“, б) у германців є humiliores et potentiores, с) посівні ділянки не є об'єктом класової експропріації, д) не „fines“, не земельне „possessio“ є основа протилежності humiliores та potentiores. Для нас усе це є певні свідчення про суспільні відносини виробництва, свідчення того, що особливості виробництва, стан продукційних сил зумовив дані суспільні відносини. Ми, звичайно, одкінемо думку Цезаря, ніби над humiliores та potentiores стояла якась „вища політична сила“, що й регулювала земельні стосунки в германців.

Пояснивши відсутність звички до осілості воєнними потребами, малі розміри посівних ділянок — державним егалітаризмом, політикою, запроваджуваною в суспільності від magistratus ac principes, Цезар фіксує також, що з щорічною зміною нив з'язане те, що германці не будують дбайливо жител, які захищали б від холоду й спеки.

У германців немає „земельного багатства“, концентрації земельної власності в руках potentiores; немає в германців і грошового багатства. „У германців не виникає ніякої жадоби до грошей, звідкіля з'являються тільки розколи та суперечки“³⁾). Хоч як би моральними причинами пояснював Цезар відсутність грошового багатства в германців, для нас свідчення його має безперечну істогу; за доби варварства, як зазначав Фр. Енгельс, ще не існує ні земельного, ні грошового багатства. „Opes“, „багатство“, як свідчить Цезар, у давніх германців „у кожного рівнялось з наймогутнішим“.

¹⁾ VI, 23, 3 пропонує виключно п'ять висловлень Цезаря, робити вибір між якими він до того ж віддає чітаки: вони для нас не з'єднувані, однак важливі й цінні кожне зокрема, бо спираються на історичні фактичні відносини. При чому доводиться висунути тільки одне таке просте міркування: неможливо, щоб германці часів Цезаря прагнули б раціоналізувати свої аграрні заходи, як це подає тут Цезар; цілком веймовірно, щоб вони взагалі тоді вже міркували про походження та обґрунтування звичаю, який виник для них природно, як сам собою зрозумілий, і наслідки своїх міркувань, як деякі multae causae, щоб їх і викладали в інтер'ю римлянинові“. Otto Th. Schulz, O. c., Klio, 1911, XI, 1, S. 66.

²⁾ G. Waitz, D. Verfassungsgeschichte, S. 97—100; I. Hoops, Waldbäume u. Kulturfäden, 1905, S. 520; Otto Th. Schulz, O. c., Klio, 1911, XI, S. 66.

³⁾ Тут виразніш як деінде виступає, що це раціоналізує римлянин, а не германець. Otto Th. Schulz, O. c., S. 67.

Поставивши на голову те, що повинно було б стояти на ногах, Цезар тимчасом цілком вірно відзначив і сполучив усе, що справді одне з одним було зв'язане: щорічну міну посівних ділянок (ланд), щорічні зміни жителі-осель, малі розміри посівних ділянок, те, що різниця між humiliores та potentiores не базувалася на земельній власності, що розміри посівних ділянок в обох соціальних класах були однакові, що житла були погано будовані й погано захищали від спеки й холоду, що potentiores не дбали про захоплення ділянок humiliores, що грошове багатство ще не існувало в давніх германців, що класовий антагонізм не був ще дуже значний, що всім порядкували родові старшини. Зрозуміло, не родові старшини та їх політика були причиною того, що в германців не існувало грошового багатства та тих соціальних наслідків, які діють, розкладаючи, наче їдка кислота, коли грошове багатство просякне в глибину родового ладу. Пояснення окремих моментів фантастичне, але фіксація кожного окремого момента в Цезаря історично бездоганна й цілком певна.

Розділ III

Таціт про хліборобство в давніх германців

В останньому IX розділі „Походження родин“... „Варварство й цівілізація“ Фр. Енгельс ставить перед собою завдання дослідити „загальні економічні умови, які на вищому ступені варварства вже підривали родову (гентильну) організацію суспільства і з початком цивілізації усунили її зовсім“ (S. 163.) Ми знаємо, що Фр. Енгельс визначив давніх германців як народ, який щойно піднявся з середнього ступеня варварства на вищий. „Wir haben hier ein Volk vor uns, dass sich soeben aus der Mittelstufe der Barbarei auf die Oberstufe erhoben hatte“ (S. 145). Отже, стежачи за загальними економічними умовами, які підривали гентильний суспільний лад, слід установити, на якому саме етапі вищого ступеня варварства перебували германці часів Цезаря — Таціта.

Вищий ступінь варварства Енгельс визначає, як „час залізного меча, а також залізного плуга й сокири“ (S. 168). З того, що розповідає про давніх германців Таціт, ми довідуюмося, що в германців заліза було обмаль. У них була залізна зброя, залізні мечі, але ця залізна зброя була в них рідка й нечисленна, а щодо залізного плуга, то, певне, в давніх германців його не було тимчасом зовсім. Відомості Таціта про незначну кількість заліза в германців цілком певні й категоричні. У розділі VI Тацітової „Германії“ читаємо: „Ne ferrum quidem superest, sicut ex genere telorum colligitur. Rari gladiis aut maioribus lanceis utuntur. Hastas, vel ipsorum vocabulo frameas, gerunt angusto et brevi ferro“ (VI). „Заліза в них небагато, як можна гадати за типом їх зброї. Рідко хто користується мечами або більшими списами. Списи, або, як вони їх звуть, фрамеї, в них з вузьким і коротким залізом“ (VI).

Поява й поширення заліза на вищому ступені варварства відограла, за Енгельсом, вирішальну роль щодо розчистки лісових просторів і тим самим щодо поширення посівної площині, бо те й те були одно з одним тісно поєднані, як це й підкреслює Енгельс: „Залізо створило хліборобство на більших ділянках; воно створило розчистку широких лісових просторів“. „Das Eisen schuf den Feldbau auf grösseren Flächen, die Urbarmachung ausgedehnter Waldstrecken“ (S. 169).

Пущі, Oedland, Waldstrecken, — так характеризує Фр. Енгельс основний масив давньої германської території. „Bei der dünnen Bevölkerung“, „при рід-

кому населенні“ „sei dann immer noch Oedland genug übrig geblieben“, „що багато завжди лишалося пущі“ (S. 144)¹⁾. Про жадне перенаселення говорили не доводиться.

Германія часів Таціта — болотяно-лісова країна. „Країна, — пише Таціт, — хоч і має певні відміни, але або жає лісами, або відштовхує болотами“ (V).

„Terra etsi aliquanto specie differt, in universum tamen aut silvis horrida aut paludibus foeda, humidior qua Gallias“ (V). Те саме Помпопій Мела: „Terra ipsa, multitudis impedira fluminibus, multis montibus aspera et magna ex parte silvis ac paludibus invia“ (De sit. orb. III, 3) ²⁾.

Що дає Таціт про хліборобство в давніх германців? У розділі XXVI, що викликає, як зазначає Енгельс, багато суперечок, „der heisse und endlose Streit“, ³⁾ читаємо: „Fenus agitare et in usuras extendere ignotum; ideoque magis servatur quam si vetitum esset. Agri pro numero cultorum ab universis in vices (in vice, vice) occupantur, quos mox inter se secundum dignationem partiuntur facilitatem partiendi. Camporum spatia praebent (praestant). Arva per annos mutant et superest ager. Nec enim cum ubertate et amplitudine soli labore (laborare) contendunt, ut pomaria conserant et prata separant et hortos rigent; sola terrae seges imperatur... Autumni nomen ac bona ignorantur“ (XXVI).

Точне розуміння значення слова — умова точного перекладу й тлумачення тексту. Що розумів, що міг розуміти Таціт під словом *agri*? Бругман уважав за можливе лат. *ager* зводити до грецького ἄγρος, що означає полювання, лове́цтво ⁴⁾). Не входячи в детальніший палеонтологічний аналіз, ми повинні зазначити, що Бругман із своєю вказівкою має рацію: лат. *ager*, грецьке ἄγρα — це лове́цтво, полювання в розумінні: лове́цький акт і місце лове́цтва. Тє, що термін, який спочатку, за доби дикунства, в матріархальному родовому суспільстві означав полювання, а за доби варварського суспільства починає означати місце хліборобства — це є характерне й закономірне явище в історії мови. Це є загальне явище, що терміни, які за доби привласення готових продуктів природи мали значення лове́цьких термінів, означаючи одночасно і місце полювання, і саме полювання, за доби запровадження скотарства й хліборобства набувають значення термінів скотарських і хліборобських ⁵⁾.

Слово *ager* належить до числа таких термінів, які, спочатку означаючи лове́цтво (акт і місце лове́цтва), на іншій стадії набули нового сенсу, зв'яза-

¹⁾) „Залюдненість наприкінці доби переселення народів дуже рідка“. К. Inama-Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, S. 34. „Взагалі ще дуже переважають ліси, пущі та болота, надаючи відповідного характеру германському ландшафтowi; населені пункти окремі й розкидані, оточені навколо лісом та пущею“. К. Inama-Sternegg, O. c., S. 34—35. Арнольд визначає Германію „як болотний прадіс“ (sumpfiger Urwald) (S. 17). Ігор. В. Зомбарт, Современ. капіталізм, т. I, 1931, с. 55—56.

²⁾) К. Lamprехт в „D. Wirtschaftsleben im Mittelalter“ дає дуже цікаві відомості про прадіс у давній Германії. На певному етапі „ліс“ і „земля“ — „область“ були синонімами. К. Лампрехт пише, що „Ardennerland und Ardennerwald bis in die Karolingische Zeit hinein ziemlich identische Begriffe waren“ (O. c., S. 94). І тільки згодом: „Die Bezeichnung Ardenner Land für ein grösseres Waldgebiet geht mithin verloren, die Ardennen umschreiben von nun ab nur noch ein Gaugebiet allerdings relativ grossen Umfangs: was früher umfassende Waldbezeichnung war, ist jetzt beschränktere Landesbezeichnung geworden“ (O. c., S. 95). Ще в XII ст. Арденнський ліс був прадісом (Urwald).

³⁾) D. Urspr. d. Fam., 1892, S. 142.

⁴⁾) Brugmann, Grundriss, II², 1, S. 354; A. Walde, Lat. etym. Wörterbuch, 1910, S. 19; W. Prellwitz, Etim. Wörterbuch d. gr. Spr., 1905, S. 5; S. Feist; Et. Wb. d. got. Spr., 1909, S. 18.

⁵⁾) Пор., приміром, значення слова „лаз“ у російській мові та в польській, де „laz“ — „telepanie“, „chód niedzwiedzia“, „laz“, „lazy“ „полюваніє по lazach“, а далі „lazki“ — „las, wypałoni pod siew“, „laz“ (u P. dhalan) — „miejscze, wypalone z zarosli na pole“, а також „pastwiska na zarebkach“. Jan Karłowicz, Slovnik gwar pol., 1903, III, c. 69. Всігнева або підсічна система „lazowa“ (zarowa). Kaz. Moszynski, Kultura ludowa slowian. Kr., 1928, с. 139.

ного, з одного боку, з скотарством, а з другого — з хліборобством. Спочатку „ліс“, тоді „нива“. Щодо цього, то з погляду палеонтології мови лат. *ager* цілком відповідає нім. *land* (польськ. *ład*, рос. та укр. з падінням носових „лядо“). Слово *ла(н)да*, *land* означає одночасно „пустошь“ і „землю, розчищено від чагарника під посів“, „ліс“, „пушу“ й „новину“, „посів“; початкове значення д.-болг. *лъдо* — *terre inculte*; пізніше *terre cultivable*. У Германії, країні, що була „жахлива лісами“, „*horrida silvis*“ як визначає її Тацит, „ліси“, „*silvae*“ саме й були „землями, призначеними для обробки“. Хліборобство давніх германців було лісовим хліборобством, хліборобством на ля(н)дах. Латинське *ager* = німецьке *land*¹⁾.

„Почти всюду, где Тацит описывает свободные от лесов речные долины, он неизменно подчеркивает их сырой болотистый характер. Правда, кое-где встречаются указания и на незаболоченные равнины: есть даже противоположение болота открытому полю. Но все это тонет в общей массе неоднократных, постоянно повторяющихся, стереотипных описаний германских болот“²⁾.

Що слово *land* означало первісно ліси, а тоді розчищену в лісі ділянку („займище“), — про це свідчить увесь давньогерманський ландшафт; де саме каже Фр. Енгельс. „*Oedland*“, „*Waldstrecken*“ називає Енгельс, коли починає говорити про хліборобство давніх германців. *Land* — дике поле; прогалини між пралісами; межа лісу; узлісся, насамперед; високий берег, де річка, загинаючись, робить коліно, — отже мис, стрілка на стику двох річок, високе сухе, вкрите лісом місце над водоймищем, — ось найприступніші місця, з яких родові громади починають займати праліси. Коли Страбон повідомляє про свевів, що вони жили в середині Герцинського лісу і пояснює, що в середині цього лісу є придатна для поселення територія (*Geographica*, VII, 1, 3, 5), він, очевидчаки, має на оці вазначені „дикі поля“, лісові прогалини, галіяви, узлісся. Адже, за Тацитом, з'єднання саме цих трьох моментів — *nemus*, *fons*, *campus*, ліс, водоймище, поле, які ми відрізняємо і які треба брати в тісному зв'язку, створювало характерну принадлежність давньогерманського селищного ландшафту.

Визначення *agri*, як *anbaufähiges Land*, як *terre cultivable* (Й. Гоопс, Р. Гільдебранд, Фюстель де-Куланж) неточне. *Agri* — *de terre inculte*, *Oedland*, що в наслідок праді стає *terre cultivée*. Основним чинником, що діє, що зумовлює перетворення *terre inculte* у *terre cultivée*, *Wald* у *Land*, лісу в ля(н)ду, є *праця*, — момент, буржуазними вченими зігнорований.

¹⁾ У латинській мові початкове родове ловецько-лісове значення слова *ager*, якщо не зникло зовсім, то в усякому разі значно ослабло. З цього погляду у Фюстель де-Куланжа ми знаходимо цікаві зауваження. Він пише: „Слово *agri* в загальному розумінні не має значення „земля“ або „ґрунт“. Воно не означає таксамо, як це гадають інші, „території народу“. У такому разі треба було, щоб Тацит написав *agri populorum* або *ager cuiusque populi*. *Agri* означає землю, що обробляється (*terres cultivables*) у протилежність до пасуща або *silvae*. Воно не є таксамо синонімом *campi*. Воно не означає того, що ми називамо „ полями“, бо знаємо багато прикладів, коли під словом *agri* могло розумітися виноградники, луги, оливкові гаї, сади“. *Fustel de Coulanges*, O. c. *Recherches...*, 1885, 1, p. 275. Однак, Фюстель де-Куланж проминає ще одне — „ліси“; адже Катон, на якого він саме ѹ посилається, перераховуючи різні частини *agri*, називає *vinea*, *hortus*, *salictum*, *pratum*, *campus*, *silva* (*De re rust.* 1). Пліній Молодший таксамо, кажучи про угідя, що пропонується купити, пише: „*Agri sunt fertiles; constant campis, vineis, silvis*“ (*Epistolaе*, III, 19). Отже ні Катон, ні Пліній не протиставляють слова „*agri*“ та „*silvae*“. I тому цілком помилкове твердження Фюстель де-Куланжа, коли він пише, що в римлян слово *agri* означало *terre cultivable* у протилежність *terre inculte* або *silvae*. Протилежність була, але це була протилежність окремих моментів єдиного процесу, коли та сама річ у процесі розвитку обертається в свою протилежність. Кожна *terre inculte* є *terre cultivable*, *terre cultivée* в потенції. „Ліс“, „чагарник“, що розчищається, спочатку стає „новиною“, а тоді „землею“, „нивою“.

²⁾ А. Н. у съхин, Общественный строй древних германцев, 1929, с. 23. Його же, Военные союзы германских племен около начала нашей эры, Институт истории, Ученые записки, Ранний, 1929, т. III, с. 122.

Перед германцями стояло завдання: „die Urbarmachung ausgedehnterer Waldstrecken“¹⁾), розчистки лісових просторів, боротьби з пралісом, опанування лісу, поширення посівної площи коштом лісу. Земля була не дана, вона була „задана“. Землі не було, був ліс. Земля не дісталась людству, як вільний дар природи, а в наслідок тяжкої й упертої боротьби з природою, з неприступним і цілинним пралісом²⁾.

А. Неусихін уважає, що германці не боролися з пралісом і розчищанням лісових ділянок не займалися Вони, мовляв, обминали ліс. „Германцы предпочитали переселяться и искать себе новых территорий, а не заниматься превращением леса в пастбища и пашни“³⁾). На думку А. Неусихіна, щоб знайти хліборобство в давніх германців, треба вийти з лісу. „Непригодные для земледелия горы, леса и болота останавливали германцев в их стремлении расширять размеры своих залежей и пашен. Потребность в этом расширении росла с ростом населения; когда численность данного племени увеличивалась настолько, что занимаемая им земля становилась слишком тесной для него в хозяйственном отношении, — тогда это племя снималось с места и отправлялось искать себе новую родину“⁴⁾.

Ми не можемо згодитися з твердженням, що „германцы не могли заниматься расчисткой первобытных лесов под пашни“⁵⁾), згодитися з тим, що германці часів Цезаря й Таціта зовсім не змагалися з цілинним пралісом, обминали його, використовували тільки відкриті долини і, коли з ростом людності не вистачало цієї рівнинної площи, вони знаходили вихід не в змаганні з первісним лісом, а, як гадає А. Неусихін, у переселенні. Ми не говоримо про найдавніші часи доби привласнення готових продуктів природи (доби „дикунства“) і початкові етапи доби запровадження скотарства й хліборобства; тоді германці займали тільки найприступніші місця, галечини, прогалини, зарища після лісової пожежі, береги над водоймищами; але щодо часів Цезаря й Таціта, то не може бути сумнівів, що на даному етапі, піднявшись у процесі свого супільно виробничого розвитку на вищий ступінь варварства, германці вже почали поволі наступати на ліс, захоплювати дедалі більшу і ширшу смугу узлісся, а тоді поволі зачіпали й самий глибинний ліс.

Розчищення пралісів починалося з розчищання узліссів. А. Неусихін мав певну рацію, стверджуючи, що для того, щоб знайти хліборобство в давніх германців, треба вийти з пралісу, але, додамо ми, це треба зробити тільки для того, щоб, вийшовши з пралісу, лишитися тут же на узлісі, на березі лісу над водоймищем. Первісне значення слова „Land“ — це „берег“. Посіви на ля(н)дах (первісно) — посіви на берегових узлісних ділянках.

Операючи фікცією „незмінної природи“, ігноруючи вагу й роль людської праці в природних процесах, німецькі буржуазні дослідники взяли під сумнів цезаре-тацітівські ліси і з „негідних“, мовляв, для хліборобства лісів зробили „гідний для хліборобства“ лісостеп, уподібнивши давньогерманські тацітівські праліси українському лісостепові XIX ст. Голос намагається довести, що давня Германія за часів Цезаря — Таціта не була країною боліт і лісів, як пише Таціт, а лісостепом на зразок українського лісостепу. „Якщо (!) ми відвернемося (!) від мочарів, боліт та більших гір, то, певне, зможемо уявити собі центральну Європу давнішої польводовикової доби як лісостепову область,

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 169.

²⁾ „Если посмотреть, как влияет на нее (флору Зауссурийского края в первобытной не-присвоенности) человек, то на первом плане необходимо поставить лесные пожары или, по местному, пали“. С. Н. Брайловский, Тазы или удиге, „Ж. ст.“, 1901, II, с. 163.

³⁾ А. Неусихін, Общ. строй др. германцев, 1929, с. 52.

⁴⁾ Там само, с. 83.

⁵⁾ Там само, с. 82.

подібну до лісостепу, яку ще й тепер ми маємо в більш північних частинах України, де степ і ліс переходят один в одного”¹⁾.

Цим припущенням усувається для буржуазних учених потреба визнати роль праці в перетворенні цілинних пралісів у лісостеп, а лісостепу в безлісний степ. Перетворення пралісів у лісостеп та лісостепу в безлісну місцевість було ступневим історичним процесом боротьби родових колективів за допомогою вогню й кам'яних сокир проти пралісу. Тільки за допомогою вогню й сокир, спочатку кам'яної, а тоді залізної, та колективної праці родових громад могли бути переможені й освоєні цільні праліси давньої Германії. Природа не незмінна. Вона змінюється в наслідок людської праці. Це був важкий, повільний, тривалий історичний процес²⁾.

Залізо, з'явившись на вищому ступені варварства, уможливило інтенсифікацію розчиистки цільної лісової площини, поширення коштом пралісів (почавши з узлісся) посівної площини. Але це все було досягненням і здобутком перейденої вищого ступеня варварства. Тимчасом у германців, як у народу, що тільки но піднявся з середнього навищій ступіні варварства, як свідчить Таціт, було обмаль заліза і в небагатьох тільки були залізні мечі і великі списи. З рідкого й неприступного металу, заощаджуючи залізо, наконечники на списках давні германці робили дрібні й вузькі. Зброя й знаряддя були здебільшого кам'яні. У наступ проти пралісу родові громади йшли озброєні не так залізними, як камяними сокирами³⁾. Алеж кам'яна сокира зберігалася, як основне знаряддя праці і як зброя, ще довго після Таціта. Як зазначає Фр. Енгельс „кам'яна зброя зникала лише дуже повільно; не тільки в пісні про Гільдебранда, але ще за битви під Гастінгсом 1066 р. в ужитку були кам'яні сокири”⁴⁾.

Ігноруючи стадіальну специфіку ступневого історичного розвитку, німецькі буржуазні вчені відстоювали той погляд, що трипілля феодальної й капіталістичної Європи існувало ще за часів Цезаря — Таціта. Тацітове „arva per annos mutant” розглядалося, як незаперечне свідчення на користь існування трипілля за Таціта⁵⁾.

1) I. Hoop s, *Waldbäume und Kulturpflanzen*, 1905, S. 97.

2) „Некогда сплошные лесные массивы Мордовского края, примерно, в половинной своей доле были принесены в жертву (!) первобытному мордовскому земледелию. Полоса безлесья, образовавшаяся в районах бывших уездов Нижегородского, Аразамского, Лукояновского и Саранского, Пензенского, Чембарского, Нижне-Ломовского и Поровчатского, обязаны своим происхождением все тому же первобытному земледелию мордвы. Мордовская топонимика всех этих безлесных пространств, заселенных почти исключительно пришлым русским населением, свидетельствует о том, что эти места в далекую старину, в век первобытного земледелия, были мордовским обиталищем”. Т. В. Васильев, Мордовия, 1931, с. 31.

„Едва ли можно согласиться, что все пространство к югу от теперешних городов Тамбова, Рязани, Глухова, Сосницы, Козельца, Василькова, Бердичева и Кременца было и есть безлесно. Несомненно были причины, способствовавшие исчезновению лесов в области южной России. Между ними главнейшими нельзя не признать... способ обработки земли в древней Руси”. П. Голубевский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, История южно-русских степей IX—XIII вв., 1834, с. 2—3. „Истреблению лесов способствовало земледелие”, „Сколько же должны были быть претерпеты леса от такого способа земледелия, когда мы застаем его на юге до р. х!“ (О. с., с. 3). „Византиец Кедрен говорит, что печенеги остались в равнине между Балканами, Дунаем и морем, богатой лесом всякою рода и пастищами. Это известие относится к XI в., но еще в IV в. погнанные гуннами готы явились к Дунаю, рубили лес, строили однодеревки.. Ныне пустынная Добруджа не была когда-то так безлесна“ (О. с., с. 4).

3) „Сокира властиве знаряддя при розчищанні новини“. K. Lamprecht, Deutsche Wirtschaftsleben im Mittelalter, I, 1, S. 125. „При тій формі земледеля, которую видел Лепехин у зирян, масове приложение физической сили играет таку роль, что мужчины с их топорами являются необходимым елементом хозяйства“.. М. Н. Покровский, Очерк..., 1924, с. 40. П. Н. Третяков, О. с., 1932, с. 10.

4) D. Urspr. d. Fam. 1892, S. 169.

5) За трипілля висловлювалися Яков Грімм (*Geschichte d. d. Sprache*¹, S. 44), Гостманн (*Altgerm. Landwirt.*, 20, 58), Ландай (*Die Territorien*, S. 61), Ейхгорн, Ціммерле, За-

Спочатку Ганссен, а тоді Рошер у це припущення гіпотетичного „Тацітового трипілля“, внесли поправку: „...не трипілля, а переліг“... До цієї поправки приєдналася значна більшість німецьких буржуазних учених; загальноизнанням твердженням у буржуазній науці стало твердження про те, що хліборобство давніх германців було переліжним, *Feldgraswirtschaft*, як називає його Ганссен.

Попри всю різницю між перелогом і трипіллям, між ними є багато спільногого. І в першому, і в другому випадку справа йде про парцелярне орене хліборобство з застосуванням тяглої сили худоби та знарядь для оранки¹⁾.

Тим часом парцелярне орене хліборобство (чи в формі переліжної, чи згодом трипільної системи) могло з'явитися тільки на певному історичному етапі, на базі досягненіх вищим ступенем варварства господарчих успіхів. Щоб переліг став історичним фактом у процесі суспільно-господарчого розвитку, для цього треба було, щоб інтенсивне на вищому ступені варварства *Urbarmachung ausgedehnterer Waldstrecken* за допомогою залізної сокири стало фактором, який протиставив би, в наслідок розчистки пралісів, „ліс“ „степові“. Розчистка пралісів повинна була бути доведена до таких розмірів і завершена на такій площі, щоб розчищена й кинута ля(н)да заростала тільки травою, але не лісом. Адже доти, доки хліборобство давніх германців було лісовим, хліборобством узлісь, доти ла(н)да, розчищена на узліссі, оточена довкола цілінним пралісом, заростає — і при тому дуже швидко — лісом. За декілька років кинуті ля(н)ди знов обертаються в ліс.

Щоб зробити певні висновки про економічні причини, які затримували й стимулювали розвиток хліборобства на середньому й вищому ступені варварства, ми повинні, затримавшись на берегових узліссях, скласти собі цілковите враження, яке саме хліборобство було можливе в лісах. Що це не міг бути переліг, — за це говорить наведене міркування. Для переліжного хліборобства ліси не годяться насамперед тому, що ля(н)да, кинута на декілька років, як ми зазначили, заростає лісом²⁾, а також і тому, що розчищена спід лісу ділянка аж ніяк не придатна для оранки, — адже на ля(н)ді через безліч невикорчованіх пнів і невипаленого коріння взагалі не можна орати³⁾.

хер, Лангстал та ін. Відповідно до цього Тацітову фразу: „arva per annos mutant et superest ager“ перекладали: „in der Benutzung der bebauten Felder wechselte man jährlich, die Brache (ager) blieb unbebaut liegen“. G. Hansas. Zur Geschichte der Feldsysteme in Deutschland. Agrarhistorische Abhandlungen. 1880, S. 125—132; W. Roscher, Über die Landwirtschaft d. äl. Deutschen Ansichten d. Volkswirtschaft. 1861; A. Volkart, Dreifelder u. Egerenwirtschaft in der Schweiz, 1902, S. 2; Th. Goltz, Geschichte d. d. Landwirtschaft, 1902, S. 38—40; I. Hoops, Waldbäume u. Kulturpflanzen, 1905, S. 522. Апп. 4. G. Waitz, Deutsche Verfassungsgesch., 111—112 висловлюється і за трипілля, і за переліг. Позиція І. Куїшера (О. с., 1931, с. 21) невиразна. А. Неусихін висловлюється за переліг. „У германцев началась нашей эры господствовала залежная система хозяйства“. А. Неусихін, Общ. строй др. герм. 1929, с. 82. Так само Fustel de Coulanges, О. с. Recherches..., 1885, р. 277.

1) „Ми маємо тут (у Таціта G. 25) справу з дикою переліжною системою (wilden Feldgraswirtschaft), зміною між зораною землею й царом. Оброблювана земля певну кількість років лишалася посівною землею, щоб тоді знову бути кинутою на багато років для заростання травою, як луг“. Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen. 1905, S. 522. Пор. у Г. Ганссена — „Die auf ein oder einige Jahre zur Saat benutzten Felder bleiben dann wieder viele Jahre in Gras (Dreesch) liegen, und das älteste Grasland wird dafür wieder vorübergehend unter den Pflug genommen“ (О. с., S. 128—199).

2) „Слід мати на увазі, що трава, яка виростав на раніш оброблених ділянках, дуже швидко буде загущена деревами і ділянка обернеться в ліс“. Th. Goltz, Geschichte d. d. Landwirtschaft, 1902, S. 52.

„Человеку трудно бороться с буйною растительностью Зауссурийского края: если луг или культивированное угодие останется без обработки год — два, то появляются поросли молодых деревьев и кустарников или пашня превращается в болото“. С. Н. Брайловский, Тазы или удиге, „Ж. ст.“, 1901, II, с. 164.

3) „Плагу при підсіді не вживають і не можуть уживати; він не може пройти на кам'яному ґрунті з неперегорілими коренями; та це було б цілком зайве, бо й без нього досягають

Це не було ні трипілля, ні переліг. Це була підсіка. Що давньогерманське хліборобство було „лісовим хліборобством“, як визначив даний тип хліборобства М. Н. Покровський, або краще сказати, хліборобством на узлісних берегових ля(н)дах, що це було „Brandwirtschaft“, „Brennkultur“, „Rodung — Abbrennen“, за це висловилося дуже небагато німецьких буржуазних учених, серед них К. Інама-Штернегг¹⁾, К. Лампрехт, Р. Гільдебранд, Й. Пейскер. Справа йшла про визнання наявності колективного хліборобства в його протилежності парцелярному, отже тільки в небагатьох з буржуазних учених ми знаходимо відповідні згадки про Brandwirtschaft, більшість же обстоювала, як ми відзначили, ту думку, що хліборобство давніх германців було парцелярним ораним, чи то переліжним, чи то трипільним.

„Обробка (Urbarmachung, Rodung) початково полягає в випалюванні. Рубання й викорчувування дерев надто тяжка праця, щоб про неї можна було вже тут з самого початку думати. З більших дерев здирають кору або „огранюють“ (gürtelt — „чертять“ — В. П.) якнайвище, щоб вони почали всихати, менші дерева й кущі підсікають, щоб у купі складений хмиз сохнув, перед тим як його підпалити, причому ніхто не турбується, якщо вогонь піде далеко далі за межі призначеної для посіву ділянки. Як перепадуть перші дощі, тоді сіють у попіл, перемішаний з землею“²⁾.

Про „Schwendäcker“ і „Brandwirtschaft“ пише таксамо і Й. Пейскер, спиняючися на підсічному хліборобстві, як воно існувало в Штейфарці ще в XIV ст. і згодом³⁾. Й. Пейскер пише: „Лісову ділянку вирубують влітку, дрібні дерева розкидають по ділянці; коли вони підохнуть, їх палять, ґрунт вирівнюють мотикою й сіють на попелі раз або два жито і овес. Після ділянку використовують як пасовисько, поки вона знову не заросте лісом“⁴⁾.

великого врожаю“. J. Peisker, D. alt. Bez. d. Slav. zu F.-T. u. Germ., 1905, S. 151; D. Zele-ni n, Russ. (ostslav.) Volkskunde.

¹⁾ К. Інама-Штернегг уважає, що давніх германців з повним правом можна назвати „лісовими людьми“. Ліси вкривали, за Інама-Штернегром, незміrnу більшість країни. При чому, — супроти інших буржуазних вчених К. Інама-Штернегг ладен відзначати, що ліс використовували не тільки для ловецтва, але й для інших господарчих потреб. Ліс був пасовиськом для худоби й місцем для хліборобства. Lex Alam. 100, 1: „Si quis purlas in silva tam' porcus quam pecora incendit, 22 solid. componat“.

„У лісі вирубували й випалювали певну ділянку; через 2—3 роки користування ділянкою її кидали. Так посівні ділянки переносили в лісі з місця на місце; площа для випасу дим аж ніяк не зменшувалася; більшої потреби в хлібі таке хліборобство задоволити не могло“. „Те, що відривалося від лісу й пущі і оберталося в оброблену землю, було тільки дуже незначною частиною загальної території“. К. Гама-Стернегг, D. Wirtschaftsgeschichte, S. 164—165. „Arva per annos mutat“, на думку Гільдебранда, в не що іншем, як те „shifting cultivation“, яке ще досі збереглося в Бірмі, Ассамі та в деяких інших частинах Індії, таксамо і в багатьох місцях Африки, і означає найпрimitивнішу форму хліборобства, що змогла зберегтися, оскільки ще в досить придатної для розчистки площі і де земля та ґрунт, а таксамо й дерева ще не мають жодної вартості“. R. Hildebrand, Recht und Sitte, 1917, S. 132.

²⁾ R. Hildebrand, Recht und Sitte, 1907, S. 41.

„Про певну послідовність сівоміні I про дбайліве оброблення пиви, ми не чуємо нічого“⁵⁾. Як найважливіше одно з перших свідчень про оранку К. Інама-Штернегг наводить Tr. Sang. 763 по 39: et in primum vir arata jurnalem unum, et in mense junio brachare alterum et in autumno ipsum arare et seminare“.

³⁾ Див. Grimm, „Schwenden“: „Oesterr.; einen Baum schwenden, anbrennen oder entrinden“. „Noch häufiger: vom austreuten eines Gehölzes, besonders durch Abbrennen“. Пор. R. Hildebrand, Recht u. Sitte, S. 41. У Франції écobuer, sart, essert a sartare, exsartare. „Excisus in foreste sartis fesund ibi provenerat messis“. R. Lampricht, D. Wirtschaftsleben im Mittelalter, S. 126. Зного боку відзначимо „gürteln“— „чертити“, „чертеж“.

⁴⁾ J. Peisker, D. alt. Beziehungen d. Slaven zu Türko-Tataren und Germanen 1905, S. 150.

„Вышерцы выбиравли на сухом месте лес, рубили его и сжигали, т. е. делали „подсеку“. Новина засевалась рожью и года два давала хороший по месту и климату урожай. Дальше земля становилась негодной, но об этом не беспокоились. Выпашь брасали и искали новое, сухое место, где опять валили лес, жгли его, чтобы снова через два гола бросить землю и т. д. Хозяйничая таким образом, вышерцы иногда поджигали и всю массу леса, всю парму“. П. Ончуков, По Чердынскому уезду, „Жив. ст.“, 1901, I, с. 56.

Однак не слід гадати, що підсічне хліборобство така надто вже архаїчна система¹⁾. Рошер зазначає, що за *Crescentius*-ом огнєве хліборобство ще в XIII ст. було значно поширене в Альпах²⁾. К. Лампрехт фіксує, що „die Brennkultur“ у певній модифікації залишилася „й досі“ в області Мозеля³⁾. Підсічне колективне хліборобство, яке було панівним за доби варварства, зберігалося поруч з парцелярним орним хліборобством (переліжним і трипільним) протягом усієї феодальної доби і де-не-де збереглося в глухих болотяно-лісових кутках Зах. Європи ще навіть і в XIX ст. Наведені згадки можна було б збільшити, якби в тому була потреба.

Для нас ці згадки про існування підсічного хліборобства в середньовічній Європі мають те значення, що в світлі цих згадок і описів нам стає прозоро ясним усе, що розповідають Цезар і Тацит про незначні розміри хліборобства в давніх германців, про брак приватної земельної власності, про колективне займання ділянок, про щорічні зміни нив, про переходи й переселення давніх германців з місця на місце. Те, що вважали в цих повідомленнях Цезаря і Таціта за „відступ від норми“, за „іrraціональне“ супроти парцелярного орного хліборобства, — це було тільки характерною виробничою особливістю підсічного хліборобства. Свідчення Цезаря про нерозвиненість хліборобства в давніх германців, про незначну посівну площу, про невелику кількість хліба: BG. VI, 22: „argiculturae non student“, „ne latos fines parare studeant“; BG. IV, 1: „neque multum frumento vivunt“ — цілком відповідають тому, що ми знаємо про підсічне хліборобство доби варварства.

Це доба дуже великих лісових просторів і дуже малих розроблених і розчищених земельних ділянок.

„Размер подсеки редко превышает 1—1½—2 десятины“⁴⁾.

„Agri occupantur“ — „ля (н) ди (lände) займаються“, — ось переклад, який найточніше відбиває основний сенс Тацитової фрази⁵⁾. „Agri occupati“ — „займища“ у тому самому історичному значенні, яке це слово мало і в українській мові, коли ще було багато „пустошів“ і кожен міг „займати“ ділину⁶⁾.

¹⁾ Про існування „вогневої системи“ в Германії до VIII ст. каже А. И. Скворцов, Основы земледелия, П. 1926, сс. 41—42. Про те, що ще в XIX ст. за вогневою системою обробляли лісові й болотні землі в Штирії, Греції, Іспанії, Голландії, півн. Німеччині, Шварцвальді, згадує Н. Зібер, Очерки первобытной культуры, О. 1923, с. 29.

²⁾ Roscheg, Nationalökonomik des Ackerbaues, 1867⁵, S. 73.

³⁾ R. Lamprecht, D. Wirtschaftsleben im Mittelalter, I, 1, S. 126. Вказівку на Brennwirtschaft знаходить Інама-Штернегг у Diplom Theodorichs IV для Maurmünster в Ельзасі 724 Pardessus II, 531: „Ut nullus ibidem campos facere, nec porcos saginare, nec materiam succidere nec ipsius fines penitus irrumpere presumeret“. L. Sax. 55: „Si arbor accensa ceciderit hominemque oppresserit a mane usque ad mane vel a vespera usque ad vesperam ex quo ignis accussum est: si infra hoc tempus cadens hominem oppresserit, ab eo, qui incendit arborem, componatur“. R. Inama-Sternegg, D. Wirtschaftsgeschichte, S. 164, Anm. 4.

⁴⁾ П. Н. Третьяков, О. с., с. 11.

⁵⁾ В слові „occupantur“ мова йде не про „володіння“ (*possessio*) цілої області або марки, а про „займання“, „займіще“ в межах племінної марки. Інше бачимо в буржуазних учених. Р. Шредер *occupantur* перекладає Gesamtbesitz (Lehrbuch d. d. Rechtsgeschichte, S. 45), так само Й. Ганссен, Вайтц.

⁶⁾ Це „займання“ на певному історичному стані, за часів Цезаря — Таціта, що зовсім не було „привласненням“; займіще не було „власністю“, *agri occupati* не *possessio*. *Agri occupantur* з ають ся, не привласнюються. Римляни чітко відрізняли *occupatio* й *possessio*. На роз'ясненні цього відрізняння цих двох слів спеціально спиняється Фюстель де Кулланж. У виразі „*agri occupantur*—перекладати „*occupare*“ через „володіти“ це,—зуваражує Фюстель де Кулланж,—припускається великої неточності. Римляни ніколи не змішували *occupatio* з *possessio*, хоч одні іноді тягло за собою друге... Дієслово *occupare* не вказує на ідею права, і *occupatio* було фактом чисто матеріальним! Fustel de Coulanges, О. с., Recherches..., 1885, р. 275. Вайтц уважає, що слова *agri occupantur* означали, що землі були власністю цілого села. Проти цього припущення заперечує Фюстель де Кулланж: „Якби Тацит хотів висловити цю ідею, він сказав би *possidentur* або якесь інше аналогічне слово. Римлянин не помилявся в юридичному й точному сенсі терміна“. Термін *occupare* — зазначає Фюстель де Кулланж, — є мате-

„Щоб сказати, що землю оброблено, говорили occupare agrum. Великі римські власники не завжди мали досить рабів, щоб обробити цілий домен; оброблювана частина називалася agri occupati. В буквальному розумінні це була частина домена, де робили раби, відмінно від тієї, що лежала перелогом... Агрономи казали occupare, говорячи про землю, яка не лежить перелогом. „Якщо ми займаємо два роки поспіль землю, — каже Колумелла, — треба її добре угоювати“ (II, 10). Так само щоб сказати — засіяти поле, говорили occupare agrum. Отже occupare означало обробляти, культивувати, супротивно до перелога та закидання під пар. Коли Таціт говорить agri a cultoribus occupantur, він хоче сказати, що хлібороби прикладають до землі, щоб обробити її, свої руки, працю, насіння. Agri in vices occupantur означає, що землю обробляють поступово, то одну частину, то другу¹⁾.

Фр. Енгельс виразно підкреслює зв'язок між появою залізної сокири і поширенням посівної площи. Незначна на середньому ступені посівна площа на вищому, через розчистку пралісів за допомогою залізних сокир, значно поширюється. Але в давніх германців, які щойно піднялися на вищий ступінь варварства і для розчистки лісових просторів („Waldstrecken“, Фр. Енгельса) користувалися переважно кам'яними сокирами, хліба було небагато і посівні ділянки аж надто незначні²⁾). Тут повинно було грати роль „число“, „кількість“ працівників.

Що менш досконалі були знаряддя, то більшої ваги набувало „число“. Пралісу, — щоб зробити в пралісі займище, — протистати могли тільки „зусилля багатьох рук“³⁾. За поясненням Таціта, „ліси займали“⁴⁾ відповідно до числа працівників. Розміри розчищеної площи залежать від кількості учасників розроблення; про це розповів і Цезар, який зауважив, що спільні займища освоюють gentes cognationesque, qui una coierunt. Що більше зібралось родовичів, то більше розчищається займище (land). Таціт своїм pro numero cultorum, вказівкою на вагу числа працівників уточнив Цезареве повідомлення⁵⁾. Площа повинна розчищатися по черзі (in vices)⁶⁾ залежно від числа працівників, pro numero cultorum; від числа працюючих над розчисткою новини-ля(н)ди залежить і розмір займища. Коли працівників (cultores) було більше, то й розроблена, „зайната“ площа була більша. Геннінгс зазначає, що фраза agri pro numero

ральний, а не правовий. Agri occupatorii (Grammatici veteres) — землі, що їх тримають, фактично, а не через право“ (О. с., р. 275). Остання вказівка Фюстель де-Кулланжа дуже важлива й істотна: мова мовиться про „займання“, як про процес матеріального виробництва, як, про певний виробничий процес: agri occupantur — „займаються“, не „привласнюються“, а „обробляються“.

¹⁾ Fustel de Coulanges, O. с., Recherches..., 1885, p. 277.

²⁾ Карл Лампредт відзначає „die grosse Mühe jedes Neubruchs“ особливо ще в наслідок назавдовільних знарядь“. K. Lamprecht, D. Wirtschaftsleben, I, 1, S. 124.

³⁾ Підсічне хліборобство вимагає „массового приложения физической силы“, „усилий многих рук“. М. Н. Покровский, Очерки истории р. культуры, 1923, с. 40.

⁴⁾ Таціт зауважив, що в германців „agri occupantur“, займаються. „Agri occupati“ це „займища“, термін, що має цілком певне значення і цілком відповідає німецькому Bifang. Das in Anbau genommene Land — die Bifang, nach einem mittelalterlichen Ausdruck (Vgl. die glossae occupaventur: pifeangun, pihafton steinmeyer — Sievers Ahd. glossen, I, 286, 9). I. Hoopps, Waldbaum, 1905, S. 522.

⁵⁾ „Pro numero вказує на відношення. Це відношення встановлюється між згадуваними перед цим agri та cultores, що йдуть безпосередньо після. Agri й cultores — це два терміни одного взаємовідношення. У Таціта розміщенням слів у фразі ніколи не керує випадок. Якщо він починає так несподівано: Agri pro numero cultorum, то це тому, що хоче поставити в нас перед очима як провідну думку взаємовідношення між площею землі для обробки та числом обробляючих. Це взаємовідношення не мало б жодної ваги, якби справа йшла про спосіб власності і багато важить, коли йдеться про спосіб хліборобства“. Fustel de Coulanges, O. с. Recherches., 1885, p. 274.

⁶⁾ In vices викликало багато суперечок у літературі про Таціта. На них ми не спиняємося; див. G. Waitz, D. Vg. I³, S. 140—148; R. Hildebrand, O. с. S. 113—117; R. Schröder, O. с., S. 64; Sybel, O. с., S. 19; Gierke, O. с., S. 38.

cultorum ab universis occupantur має такий сенс: *agri ab universis cultoribus pro numero eorum occupantur*¹⁾). Гадаємо, що точніше тлумачення дає Фюстель де-Куланж. „*Ab universis occupantur* означає, що кожна частина праці була виконана всіма робітниками разом“²⁾). Фюстель де-Куланж — буржуазний учений. Тому він не робить усіх висновків, які повинен був би зробити. *Agri ab universis occupantur* — це є свідчення про колективне займання, про колективний характер хліборобської праці в давніх германців. Новину розчищають усі працівники разом. Оскільки *ager* — *silva*, а *agri occupati* — це насамперед новина, то займання „займища“, *occupatio agri* потребує масового колективного застосування фізичної сили працівників³⁾). Нечисленна купка людей, вузька родина, озброєна здебільшого кам'яними сокирями, була безсила в боротьбі з лісом. Що більше було *cultores*, то більшу „займали“ площу. Число працівників визначало розмір займища. Якби хліборобство давніх германців було парцелярним орним з тяговою силою худоби (переліжним або трипільним, як це обстоюють буржуазні вчені), то Тацітові не довелося б згадувати про „число“ й „кількість“. При парцелярному хліборобстві „кількісний“, „числовий“ момент не грає ролі⁴⁾. „Срубить участок леса, напр., десятину, вирубить весь кустарник и частично выкорчевать корни является делом чрезвычайно громоздким и трудоемким“⁵⁾. „Для освоения лесных участков необходимо наличие больших трудовых коллективов“⁶⁾.

П. Н. Третьяков, на підставі робіт В. Н. Гомілевського, Г. Глінського та Н. Курнатова, підрахував кількість праці, потрібної при „подсочуванні“, „рубанні“, „тереблінні“, „випалюванні“ тощо. За підрахунками П. Н. Третьякова, рубання лісу й „теребління“ вимагають до 45 робочих днів на десятину, — це при користуванні залізною сокирою; спалювання — стільки ж; „опрятивані“ вогнища — 6 робочих днів; отже на попередню розчистку треба 96 днів. На оброблення мотикою треба ще 25 жіночих робочих днів⁷⁾. Отже ні вузька родина, ні поколінна родина (що мала справу з пралісом і користувалася здебільшого кам'яними знаряддями), впоратися з ля (н) дою не могли. Тут потрібна була праця тільки якнайширшого колективу. Родовий колектив, громада — це є носитель хліборобства за цієї доби. Фр. Енгельс каже про „die Genossenschaft“, коментуючи Germ. XXVI Таціта⁸⁾.

Отже, хто такі були ці *cultores*, ті, що з них складалося „число“? Сусіди чи родовичі? За якою ознакою вони з'єднувалися: територіально-сусідською чи покревно-родовою? Виходячи з думки про *Mark-* та *Dorfgenossenschaft*, буржуазні вчені, насилюючи Тацітів текст, з „*in vices*“ робили „*vicis*“ або „*vicini*s“.

Фр. Енгельс, обговорюючи зачеплене питання, пише: „Чи господарче об'єднання було родом, чи домовою громадою, чи комуністичною групою

¹⁾ Hennings, D. agrarische Verfassung, S. 15.

²⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 277. „Задля зручності їх розчищають усі працівники *ab universis*“, О. с., р. 283.

³⁾ Як сказано вище, ми обстоюємо супроти, прим., Р. Гільдебранда, який пропонує читати: „*ab universis vicinis*“, „спільно сусідами“, „всіма жителями села“ (Recht u. Sitte, 1907, S. 116), — той погляд, що *cultores* — це родовичі. Р. Шредер так само перекладає *cultores* „Nachbarn“. (Lehrbuch d. d. Rg., S. 46). Таку саму думку висловлює Є. Бруннер. „Der Wechsel des Ackerlandes findet nunmehr innerhalb der Dorfschaft beziehungsweise der Markgenossenschaft statt“ H. Brunner, D. Rg., S. 61.

⁴⁾ Це вказував Й. Пейскер: „Огневе господарство (Brandwirtschaft) передбачає зовсім інші селянсько-соціальні відносини, як існуючі наші. Наш селянин господарює цілком незалежно, сам; огневе господарство, навпаки, зв'язує селянина з сусідами“. J. Peisker, D. ält. Bez. d. Sl. F.-T. u. Germ., 1905, S. 151.

⁵⁾ П. Н. Третьяков, О. с., с. 9.

⁶⁾ Там само, с. 10.

⁷⁾ П. Н. Третьяков, О. с., сс. 10, 33—34.

⁸⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 144.

родичів, що стоїть посередині між ними обома; чи може, залежно від земельних відносин (Bodenverhältnissen), траплялися всі три групи, — про це ще довго сперечатимуться¹⁾). Згадуючи про Ковалевського, Фр. Енгельс каже: „Ковалевський стверджує, що становище, описане в Таціта, передбачає не марку й не сільську громаду (nicht die Mark- oder Dorfgenossenschaft), але домову громаду“²⁾.

Згідно з цим „die Ansiedlungen der Deutschen“ часів Цезаря — Таціта „не села“ (nicht aus Dörfer bestanden), а селища великих поколінніх громад, що обробляли певну ділянку, використовуючи „das umliegende Oedland“ як спільну з іншими марку³⁾). Це становище Фр. Енгельс уважав за цілком доведене щодо Росії; щодо Германії, то, на його думку, тут потрібні дальші дослідження. Neue Untersuchungen, нові досліди повинні з'ясувати, чи за часів Таціта в германців були Hausgenossenschaft, чи Dorfgenossenschaft. Тим часом уже й тепер можна, визната, що колишній погляд, який зводив існування сільської громади аж до часів Таціта (die Dorfgemeinschaft bis zum Tacitus zurückreichen lässt), не міг пояснити джерел. „Найдавніші документи, як наприклад, Codex Laureshamensis, — пише Енгельс, — взагалі можна багато краще пояснити, коли визнати домову, а не сільську громаду“⁴⁾). Не тільки цей кодекс, а й Тацітова Germania таксамо „легше“ і „краще“ пояснюється, коли припустити покревно-родові, а не територіально-сільські громади.

В радянській літературі твердо усталася думка, що підсічне хліборобство було хліборобством великородинних громад⁵⁾). Однак, давньо-германський матеріал примушує внести в це твердження певну поправку: це було хліборобство великородинних громад на базі відновлюваних інтересах розчистки лісових ділянок когнатних зв'язків.

Говорячи в BG. VI, 22 про хліборобство в германців, Цезар визначає, що в одно місце сходилися gentes cognationesque. Це свідчення, з одного боку, цілком спростовує думку про те, що давньо-германське хліборобство було сусідським, — адже сходилися не сусіди, не homines одного села, а homines одного cognatio (родові зв'язки ще не поступилися територіальним); з другого боку, це саме свідчення доводить, що робили в лісі займища не кожен gens окремо для себе, а gentes вкіп і сходилися ці gentes, агнатні роди, для розчистки лісової пущі за ознакою когнатних зв'язків. Агнатні роди, що об'єднуються за ознакою когнатних зв'язків, — ось чинний суспільний фактор у хліборобстві цієї доби, а не vicī й не vicini, Mark- та Dorfgenossenschaften, як твердять буржуазні вчені, а таксамо й не окремі великі родини, як досі твердили в радянській літературі. Те, що було неприступне для окремого агнатного роду, ставало приступним для цих родів, якщо діяв не gens, а gentes і саме gentes, як cognationes. Такий зміст свідчення Цезаря про gentes et cognationes hominum, gentes und Verwandschaften, як перекладає Фр. Енгельс (S. 137). Доти, поки родовичі працювали здебільшого кам'яними сокирами, ці зв'язки в розчистці лісових ділянок не могли бути порушені. Жодна велика родина не могла б розчистити більш-менш значної, достатньої лілянки. М. Ковалевський стверджуючи, що der von Tacitus geschilderte Zustand habe nicht die Mark- oder Dorfgenossenschaft zur Voraussetzung, — мав цілковиту рацію⁶⁾.

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., S. 143.

²⁾ Там само, S. 144.

³⁾ Там само, S. 144.

⁴⁾ Там само, S. 144.

⁵⁾ „Патріархальний строй др.-слав. семьи связан с хозяйством подсевным, лесным земледелием“. М. Н. Покровский, Очерк..., 1924, с. 41. П. Н. Третьяков, О. с., 1032, сс. 2—6; 10. В. Петров, Вогнезрубная система, 1932, сс. 11, 15; Його ж, До проблеми..., Записки ПМК, I, 1934, сс. 188—190. Т. Васильев, Мордовия, 1931, с. 25.

⁶⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 149.

Ми знаємо, як багато залишків когнатних зв'язків зафіксував Фр. Енгельс у давніх германців. Як ми бачимо із свідчення Цезаря, вони зберігалися так само й тоді, коли справа йшла про хліборобство та розчистку лісу при підсічній системі — це єдиний і тотожний процес! Коли великим родинам, агнатним, на батьківському праві заснованим родам, треба було об'єднатися, — чи це була справа оборони, чи справа хліборобства, чи родове грище, чи зобов'язання перед іншим родом, — тут виступали когнатні зв'язки, і агнатні роди об'єднувалися за ознакою когнатної спорідненості¹⁾.

Ля(н)ди займають *cultores*, не раби, не селяни, члени сільської громади, а родовичі, *gentes et cognationes*, що сходяться в одно місце. Ми гадаємо, що з цього погляду становище не змінилося і „займання“ ля(н)д за часів Таціта провадили так само родовичі, як і за часів Цезаря, а не сільські територіальної сусідські громади і тим паче не окремі пани рабовласники за допомогою рабської сили, як доводять буржуазні коментатори Таціта. Проте, суспільні відносини змінилися і змінилися так, що, як зазначає Енгельс, у середині родів з'явилися шляхетні родини (*die Bildung einer Adelsfamilie in jeder Gens*)²⁾. Відзначений Енгельсом процес утворення т. зв. племінного шляхетства і зумовив виникнення нових явищ у суспільних відносинах. За часів Цезаря *agri* розчищали й засівали спільно. Цезар нічого не говорить про поділ спільно розчищеної новини, а Таціт говорить.

Таціт називає два моменти виробничого процесу: *agri occupantur* і *agri partiuntur*: *agri* 1) займаються і 2) переділяються.¹⁾ Перше перед другим. За „займанням“ іде „поділ“. Вихідний момент усього виробничого процесу — це „займання“, і вже з цього випливає можливість „переділу“. Без попереднього займання, неможливий наступний переділ³⁾). При цьому характерно, що Таціт каже, що в германців, одразу („тох“) після того, як *agri* бувають заняті (*occupantur*), їх ділять (*partiuntur*). З поділом квапляться. Чому, — про це ми говоритимемо далі.

Хліборобство на межі від середнього до вищого ступеня варварства має колективний, родовий характер. Однак, від часів Цезаря до часів Таціта стались певні зміни. Категоричне Цезареве свідчення „*sed privati ac separati agri apud eos nihil est*“ ми беремо в його „абсолютному“ значенні, як свідчення того, що за часів Цезаря спільно розчищену ля(н)ду спільно й засівали. „Германці за 150 років, що відокремлюють оповідання Цезаря від Таціта, перейшли від спільного оброблення землі до парцелярного (*Einzelbebauung*) з щорічним переділом землі“⁴⁾). За часів Цезаря, коли когнатні зв'язки були ще дуже мідні, вони охоплювали не тільки розчищання ділянок, а й інші процеси: сіяння, заволочування, жнива. Тимчасом за 150 років, які минули від Цезаря до Таціта, ці когнатні зв'язки ослабли, — але не настільки, щоб на даному ступені розвитку продукційних сил даний агнатний рід, дана вели-

¹⁾ У світлі всього зазначеного стає цілком ясною вся історична необґрунтованість твердження буржуазних учених, які говорили про оброблення землі в давніх германців рабами.

Для цього треба було, щоб дана шляхетна велика родина: а) мала велику кількість рабів і б) мала великий запас заліза, щоб раби працювали в лісі залізними сокирами. Однак „*ne ferrum quidem superest*“ (VI), заїзд було надто рідке, щоб подібне твердження зробити хоч би з цього погляду правдоподобнішим.

²⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 146.

³⁾ Макс Вебер, безпідставно заперечуючи наявність двох моментів — спочатку розчистки, а тоді поділу, висуває цілком невірне тлумачення всього абзацу. Навіши Germ. XXVI (*agri pro numero .. spatia praebent*), Макс Вебер пише: „...So ist aus ihnen, so wie sie sind, gar nichts weiter von irgend welchem Wert zu entnehmen, als dass die Aecker zunächst ab universis in Besitz genommen und dann geteilt werden, richtiger wohl: dass diese Entstehung des Bodenbesitzes der einzelnen Gens ebenso als die eigentlich ordnungsgemäße angesehen und eventuell singiert wurde wie etwa die staatliche „diviso et assignatio des römischen ager privatus“. Max Weber, D. Streit... Gesammelte Aufsätze... 1924, S. 545.

⁴⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 143.

кородинна громада могла самостійно розчищати ділянку в лісі; в боротьбі з пралісом когнатні зв'язки лишалися непорушені; — щодо інших процесів праці, то тут когнатні зв'язки порушуються, порушується колишня спільність, і процес парцеляризації охоплює певні моменти хліборобської праці.

Буржуазні вчені, говорячи про давніх германців, про поділ праці, вживали туманного й розплівчастого виразу „оброблення землі“; вони говорили про „оброблення землі“ взагалі, використовуючи цей загальний вираз, щоб у та-кій спосіб просунути в добу варварства аграрні відносини феодального й капіталістичного суспільства. Тимчасом, якщо вдивитися глибше в суспільні відносини виробництва на межі від середнього до вищого ступеня варварства, то справа стоятиме зовсім інакше. Замість говорити про „оброблення землі“, ми повинні цілком ясно відокремити: з одного боку, розчищання лісової ділянки, „чертеж“, випалювання, а, з другого, сіяння, заволочування, жнива. Зігнорувавши відмінність цих виробничих процесів, ми не зможемо дати й вірного аналізу суспільних відносин у давніх германців.

Відповідно до виробничої відмінності окремих процесів Таціт, описуючи суспільний лад давніх германців, відокремлює два моменти: а) *agri occupantur* і б) *agri partiuntur*; цих моментів Цезар ще не відокремлював, обмежившись твердженням, що *agri* в давніх германців не були ані *privati*, ані *separati*. *Occupatio agri* це розчищання, „чертеж“ ля(н)ди, рубання й випалювання. Когнатні зв'язки були ще досить міцні, а труднощі „займання“ надто великі, щоб агнатні роди могли займати лісову ділянку, не об'єднуючись між собою. Однак, ці агнатні роди, роди, засновані на батьківському праві, були вже настільки різні за своїм *dignatio*, що, розчистивши спільно, всім родом ля(н)ду чи ряд ля(н)д, вони потім ділили їх уже між окремими агнатними родами відповідно до „гідності“. На часи Таціта окремі агнатні роди в соціальній ієархії вже різко протистали один одному; в середині родів виділився окремі шляхетні родини („Adelsfamilien“, Фр. Енгельс); однак, доти, поки був праліс, поки заліза було мало й чоловік працював здебільшого з кам'яною, а не залізною сокирою, — на початкових етапах вищого ступеня варварства, — жоден агнатний рід, навіть той, що мав рабів, не міг остаточно нехтувати когнатних зв'язків, а тим самим і когнатних обов'язків. Шляхетні великі родини і не нехтували їх; навпаки, вони використовували їх у своїх інтересах.

Беручи участь у спільному розчищенні лісу і виставляючи певну кількість *cultores*, вони одержували з спільно розчищеної ділянки наділ не за числом виставлених *cultores*, а „відповідно до гідності“.

Відокремлення в Таціта двох моментів: а) *agri occupantur* і в) *agri partiuntur* свідчить ось про що:

1) За часів Таціта в моменті *occupatio agri* виступав когнатний рід; у моменті сіяння, заволочування, жнив — агнатний рід.

2) Процес парцеляризації хліборобських процесів, охопивши сіяння, заволочування, жнива, протиставивши у цьому моменті велику родину родові, не зачепив ще за часів Таціта моменту розчищання й займання. Між окремими великими родинами ділиться спільно розчищене лісове „займище“.

3) Поділ відбувається так, що шляхетні великі родини одержують більше, ніж інші великі родини, хоч ці виставляли й ту саму кількість або й більшу *cultores*. *Agri* розчищають за числом (*pro numero cultorum*), але діляться вони відповідно до гідності (*secundum dignationem*).

4) Шляхетна родина в роді тим самим експлуатує працю родовичів. Маючи змогу одержати більшу ділянку, ніж яка відповідає числу *cultores*, виставленому нею для спільногорозчищання ля(н)ди, шляхетна родина ще не рве когнатних зв'язків. Це їй не вигідно; до того ж вона ще й не така економічно міцна, щоб існувати незалежно від роду.

Спільно розчищені новини діляться між окремими великими родинами secundum dignationem, відповідно до гідності цих великородинних „генеалогій“¹⁾. Cultores окремих агнатичних родів в середині даного когнатного об'єднання не рівні між собою. Германці часів Таціта — це народ, що піднявся з середнього ступеня варварства на вищий, в якому вже існує поділ суспільства на класи, на рабів і панів, багатих і бідних, як про це виразно пише Фр. Енгельс.

Оскільки перед нами, за визначенням Енгельса, народ, який уже переступив межу від середнього до вищого ступеня варварства, остільки цілком невірно шукати в нього тієї первісної „рівності“, яка могла бути властива народові, що лишився ще на попередньому ступені суспільного розвитку, на ступені давнього родового ладу, в якому ще не існує ні панування, ні гноблення. Твердження Маурера, ніби в давніх германців ще був „рівний поділ“, є стадіально анахроністичне²⁾). Отже цілковиту рацію мав Р. Гільдебранд, коли він, спростовуючи наведене твердження Маурера, писав: „Це твердження стоїть у прямій суперечності з „secundum dignationem“; адже secundum dignationem ясно вказує, що поділ землі між окремими „vicini“ не був рівномірний“³⁾.

Agri occupantur спільно всіма, ab universis; всі є cultores; всі разом беруть участь у розчищенні новини — спільна праця; варварське суспільство, в якому ще міцні традиції комуністичного суспільства, в боротьбі з лісом, у боротьбі за освоєння лісу, виступає, як і раніш, цілим когнатним колективом, але agri occupati розподіляються серед cultores вже secundum dignationem. Dignatio, суспільне становище даної генеалогії в середині роду, визначає норми наділу. Працюють спільно всі, але наслідки праці ділімо різно: secundum dignationem. Шляхетна заможна родина, що виникла всередині кожного роду, починає використовувати колективну працю роду в своїх інтересах.

Ми зазначили, що agri occupati розподіляються серед cultores. Фюстель де-Куланж гадає, що класова станова різниця в давніх германців була така велика, що жоден з панів-нобілів та локуплетів-багатіїв не брав участі в цій спільній праці, не був у числі cultores. „Важко вмістити шляхетних між cultores. Вони могли мати землі, але мали також і рабів для обробляння її“⁴⁾. Ми

¹⁾ „І як вони їх ділять? За жеребком? Але Тацит жодним словом не згадув про цей спосіб. Навпаки, він звертає виразно нашу увагу на те, що ці люди, які поспішають поділитися, не є рівні співучасники такого поділу: partuntur secundum dignationem. Ось два дуже важливі слова, хоч який би був їх сенс: очевидчика, що, вони, принаймні, виключають дві речі: жеребкування та рівність“. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., p. 229.

„Ми виключали думку про жеребкування та існування рівності; треба таксамо виключити думку про вагу числа. Ви ніколи не знайдете слова dignatio, застосованого до числового вирахування. Secundum dignationem означає, що люди не ділять відповідно до числа рук, яке є в кожній родині. Порівняйте дві лінії, що складають фразу в Таціта і ви побачите, що secundum dignationem другої частини протиставляється pro numero першої, і вони утворюють антitezу“ (р. 279).

Тацит зазначає, що розмір зайнятої площини визначається числом рук, але після того поділ цієї землі між людьми визначається іншою річчю, а саме через dignatio. Це все одно, як би він сказав, що між співучасниками поділу є нерівність“ (O. c., p. 280).

²⁾ „Die ursprünglich gleiche Verteilung geht schon aus Tacitus hervor“. Maurer, Einleitung..., S. 71.

³⁾ R. Hildebrand, Recht u. Sitte, S. 121: тільки розуміється, не vicini, а gentes.

⁴⁾ Fustel de Coulanges, O. c., p. 280. Anton (Geschichte der deutschen Landwirtschaft): „es sei von der Vertheilung des Landes durch einen Herrn an die leibeigenen Bauern die Rede; diese seien die cultores“ (Цит. за G. Waitz, D. Vg., I³, S. 140). „Der freie Deutsche war zur Zeit des Tacitus ein Grundherr.“ W. Wittich, Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland, 1896, S. 111. „Die Grundherrschaften reichen hinauf bis zu den ersten Ansiedlungen und gehören mithin zu den germanischen Ureinrichtungen“. Maurer, Einleitung..., S. 226. Варто уваги критично зауваження R. Hildebrandt-a... „Man hat eben bisher überhaupt das Grundeigentum zu früh datiert, weil man die wirtschaftlichen Bedingungen für die Entstehung eines Eigentumsrechte an Grund u. Boden ignorirt hat“ (R. u. S., S. 119).

аж ніяк з цим не можемо згодитися. Шляхетні родини, що утворилися в середині роду, використовували колективну працю роду в своїх інтересах, але на даному етапі вони ще не виділилися з роду, не протистали йому. Кількість рабів в цих шляхетних великих родинах не була ще така велика, щоб вони могли провадити своє господарство поза родами. Рабів ще не погнали на поля. Фюстель де-Куланж переносить класово-станові відносини феодального суспільства на виробничі відносини варварського суспільства. Таціт не каже, що окрім *cultores* були й такі, які не брали участі в праці як *cultores* і все таки одержували з *agri* і до того ж відповідно до їх гідності більше, як ті родовічі, що брали безпосередню участь у займанні ля(н)д. Що взагалі каже Таціт? Він каже, що господар раба одержував від раба (*servus*) *frumentum, pecus, vestis*, але нічого не говорить про те, що в германців раби працювали на панському полі і що поля займали *cultores-servi* спеціально для господаря.

Ліс рубали всі родовічі, незалежно від *dignatio*. Розчищання новин, оссі-*ratio*, було надто важкою, складною й напружену працею, щоб шляхетні генетології не брали участі саме в цій родовій праці. Адже „число“ зумовлювало „розмір“ праці. Що більше було *cultores*, то більші були *agri* оссіраті. За Фюстель де-Куланжем, *dignatio* виступає в давніх германців часів Таціта в обох моментах: 1) коли *agri* *occupantur* і 2) коли *agri* *partiuntur*. Тимчасом у Таціта цілком ясно сказано, що 1) *agri* *occupantur* за числом, *pro numero*, але що 2) *agri* *partiuntur*, за гідністю, *secundum dignationem*. *Pro numero* першої фрази відповідає *secundum dignationem* у другій: „число“ першої заміняється в другому випадку „гідністю“. В боротьбі з лісом за посівну площину грає роль тільки число родовічів-працівників; однак, при дальшому переделі виступає вже *dignatio*. *Dignatio* дає право шляхетній родині одержати ділянку більшу супроти інших родин, і тим самим скористатися через *dignatio* з праці інших родовічів. Перед нами характерне явище визиску, експлуатації. Суспільство давніх германців вже поділене на експлататорів і експлуатованих і об'єктом експлуатації є між іншим також і родова праця колективу.

Детальний аналіз суспільних відносин виробництва дає нам можливість установити окремі елементи соціально-економічного укладу нижчого ступеня варварства на вищому ступені. Нижчий ступень варварства Фр. Енгельс змальовує так: „Населення дуже рідке: воно ущільнюється тільки в місці життя племени, навколо якого широким колом лежить область полювання, нейтральний охоронний ліс, який відокремлює плем'я від інших племен. Поділ праці сутто природний (*naturlichsig*): він є тільки між двома статями. Чоловік провадить війну, йде полювати й рибалити, постачає сировину для їжі та робить потрібні для її здобування знаряддя. Жінка дбає про дім та готовання їжі й одягу, варить, пече, шие. Кожен з обох є господар у своїй галузі: чоловік у лісі, жінка в домі. Кожен є власник ним виготовлених та вживаних ним знарядь: чоловік — зброй, ловецьких та рибальських знарядь, жінка — хатнього начиння. Хатнє господарство є комуністичне для більшості, для багатьох родин“¹). Цей поділ праці доби матріархального родового ладу зберігся в давніх германців часів Цезаря — Таціта, в окремих моментах хліборобських процесів.

Перший суспільний поділ праці для германців Цезаря — Таціта — перейдений етап. Вони напередодні другого великого суспільного поділу праці. Однак статевіковий поділ праці в них ще дуже міцний. Чоловік лишився господарем у лісі. Його знаряддя — сокира. Рубання лісу й випалювання ля(н)ди — справа чоловіків. Сіяння, заволочування, жнива — *cura agrorum* —

¹) D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 164.

справа жінок, дідів та слабших членів родини¹⁾). Про це виразно й недвідночно двічі (Germ. XV та XXV) пише Тацт. Тут у нас не може бути жодних сумнівів²⁾). Однак, зовсім хибно було б сказати, як говорить І. М. Кулішер: „Земля обрабатывается не мужчинами, а женщинами“ („Іст. екон. быта Зап. Европы, 1931“, I, с. 3). „Землі“ не „обробляють“ ні чоловіки, ні жінки: фізично слабкіші члени родини сіють, заволочують, жнуть; чоловіки рубають ліс та палять зрубані дерева.

Новину розчищають спільно всі родовичі, але тільки но її розчищено, одразу це спільне „займище“ переділюється між *cultores*, парцеляризується. Спільне займище роздрібнюється на окремі ділянки; при чому якщо за часів Цезаря спільне займище і спільнота засівали її спільно жали, то тепер ті, що одержали парцелу, засівають її силами членів даної родини, жінок, дідів та слабких, як про це двічі каже Тацт (Germ. XV та XXV). *Occupatio agri*, рублення дерев та випалювання, надто тяжка праця; це праця *cultores* — чоловіків, дорослих членів роду. *Cura agrorum* (сіяння, заволочування, жнива) — справа жінок, дідів, підлітків, слабосиліх.

„...Delegata domus et penatiū et agrorum cura feminis senibusque et infirmissimo cuique ex familia“ (XV). „Cetera domus officia uxor ac liberi exsequuntur“ (XXV). Стате-віковий поділ у давніх германців за часів Цезаря ще залишився, і в хліборобстві частина хліборобських процесів (*occupatio agri*) припадала на чоловіків, а інша частина (*cura agrorum*) — на жінок, старих та слабких.

Не в зважи на увагу поділу праці в окремих ділянках хліборобського виробничого процесу, ми викривимо картину стате-вікових відносин виробництва в давніх германців. Дорослі й фізично повноцінні члени роду не брали на себе в хліборобстві виконання тих процесів, що лягали на жінок, підлітків і фізично неповноцінних.

Не треба забувати, що на межі від середнього до вищого ступеня варварства традиції стате-вікового поділу праці ще не були остаточно зруйновані і знищенні новим суспільним поділом праці так, щоб суспільний поділ праці й зумовлений ним поділ суспільства на класи остаточно „заперечив“ цей стате-віковий поділ праці в межах кожної даної покревної громади.

„...Quos mox inter se secundum dignationem partituntur facilitatem partiendi“. „Ці новини через легкість поділу вони швидко ділять між собою відповідно до гідності“. Тацт доводить, що поділити не важко, що поділ — це є легка операція. Це *facilitatem partiendi* — додаток, підкреслення, зроблене спеціально для римського читача. „Тацт попереджає свого римського читача, що цей пропорціональний поділ не такий трудний у Германії, як він був би в Італії, де є стільки плантацій, виноградників, садів, оливкових лісів“³⁾). Усього цього

¹⁾ Це наше твердження різко загострене проги буржуазних учених, які твердять, що всю хліборобську працю в господарстві *domini* виконували раби. Тимчасом у германців чоловіча праця ще протистояла жіночій і раби тієї праці, яку в варварських суспільствах уважали за спеціально жіночу, не виконували. Про це дивись далі докладніше.

²⁾ Тим часом, як розчищення, підсікання й випалювання є завжди справа чоловіків, обробляння або польова робота, сіянка та жнива спочатку тільки справа жінок. Вайтц про індійців північної Америки пише так: „Die Frau baut das Feld, das abzubrennen und zu roden Sache des Mannes ist“. Waitz, Anthr. III, S. 100. „Der Mann reinigt ein Stück Land von Gebüschen und Bäumen, die Frau bearbeitet es“. Schomburgk, Reise in Brit. Guyana I, 1847, S. 165. „Nachdem der Wald von den Männern abgetrieben worden, fällt die Bestellung des Bodens auch hier den Weibern zu, während die Männer der Jagd und dem Fischfang nachgehen“. Martius, Etnogr. Am., 1867, S. 322 про Tupis та Guaragos Бразилії. „Die Männer reinigen den Boden, die Frauen säen, pflanzen und bringen die Ernte nach Hause“. S. Rosenberg. D. mal. Archipel. „Die Feldarbeit wird vom weiblichen Geschlechte verrichtet. Nur Rodungen zum Zweck neuer Kulturlandungen führen die Männer aus“. Wissmann, Im Innern Afrikas, S. 246 про Bakuba. „Der Mann macht den Boden urbar, und die Frau besorgt die angelegten Felder“. Його ж про люнда-негрів, S. 47. R. Hildebrand, Recht und Sitte.

³⁾ Fustel de Culanges, O. c., 1885, p. 282.

немає в Германії, де з розчищеної площа¹ здіймають тільки один урожай. Тут немає плодових гаїв, лугів, садів, різноякісної культивованої площи. Якісна одноковість однорічної площи полегшує швидкий поділ.

Зафіксувавши ці моменти: *agri occupantur i agri partuntur*, зауваживши, що другий акт, поділ, відбувається швидко (тох) після першого акту, що розмір *agri* визначається за числом (*pro numero*), а поділ переводиться відповідно до гідності (*secundum dignationem*) і є легкий поділ, Таціт зауважує: „*Spatia camporum praestant; arva per annos mutant et superest ager*“¹). У В. І. Модестова: „Раздел земли облегчают широкие пространства“ (Сочинения Корнелия Тацита, русс. пер. В. И. Модестова, т. I, 1886, с. 54). Якби справді ділили „широкие пространства“²), тоді подібний переклад ще був би до певної міри можливий. Однак, ділять не *agri* і не *ager*. Спочатку *agri*, а саме „широкие пространства“, *occupantur*, і тільки після того вже *agri* *occupati*, тобто вже тепер *campi* ділять; площа³ (*spatia*) розчищеної від рослинності (*camporum*) вистачає для задоволення потреб германців у хліборобстві³). Свої посівні ділянки (*arva*) вони міняють щороку; громадської землі (*ager*) е досить (*superest*).

„*Arva per annos mutant*“ треба брати в контексті з „*sola terra seges imperatur*“⁴); двічі Таціт повторив те саме: сказавши „посівні ділянки міняють щороку“, він у друге повторив: „збирають з землі тільки один урожай“ (буквально: „вимагають від землі тільки одного урожаю“)⁵). В обох випадках сенс цілком зрозумілий: посівною ділянкою користуються тільки один рік, щороку сіють на іншому місці. У сполученні з *occupatio agri* Таціт уточнює наше уявлення про „займища“ германців: щороку германці сіяли на нових „займищах“, сіяли виключно на новинах, як це було й за часів Цезаря. Надто вже точно висловився Таціт: „одних тільки жнив вимагають від землі“.

Огже, як бачимо, за 150 років, що минули від Цезаря до Таціта, становище не змінилося щодо характеру хліборобства,— це було новинне хліборобство, хліборобство на новинах. Однак, певні зміни сталися. Про ці зрушенння можна гадати, якщо зіставити те, в яких виразах про щорічні нові займища германців говорить Цезар і в яких Таціт. Обидва Тацітові твердження: „*Arva per annos mutant*“ і „*sola terra seges imperatur*“ є відгук

¹) Ми розійшлися в лектурі даного місця з загально вживаною. На нашу думку, *facilitatem partiendi* стосується попередньої фрази, а *camporum spatia praestant* є окрема фраза. З'єднуючи *facilitatem partiendi* з *camporum spatia*, дають „порожній“ переклад, сполучення слів хоч і зрозуміле, але яке нічого че означає. Такий переклад Тудікума: „Der Raum der Felder erleichtert die Vertheilung“. F. r. Thudicum, D. altdeutsche Staat, S. 152.

²) Треба звернути увагу на те, що Таціт ужив три різні терміни: *agri*, *campi*, *arva*; щодо *agri* *occupantur*, *camporum spatia praestant*, *mutant arva*, Таціт не каже „*agri mutant*“, але „*arva mutant*“ і таксамо він не сказав „*arva occupantur*“, але „*agri occupantur*“. *Agri*, *campi*, *arva* означають той самий об'єкт, тільки в різних послідовних, зміняючих одна одну стадіальних формах, різних стадіях оброблення.

³) „Щоб зрозуміти це нове спостереження, слід нагадати, що слово *campus*, мовою римських агрономів, означає землю, яка не є ні виноградником, ні плодовим садом, ні лісом, тобто в земля без рослинності (Caton, De re rustica, Plinius, Epistola, III. 19)“. Fustel de Coulanges, O. c., p. 282. Виходячи з Фюстель де-Кулланжа, хоч і не називаючи його, Р. Гільденбранд пише те саме: Die „*agri*“ werden durch die Occupation oder Rodung zu „*campi*“, und die „*campi*“ durch die Verteilung zum Zwecke des Anbaues zu „*arva*“. Und diese zweimalige Metamorphose vollzieht sich alle Jahre von neuem, aber immer auf einem anderem Boden. R. Hildebrand, Recht und Sitte, 1907, S. 131.

⁴) Та з попереднім *in vices*, як це справедливо зауважив Кауфманн (S.133) і проти його заперечив Г. Вайтц (D. Verfassungsgeschichte, I^o, S. 143).

⁵) Переклад Фюстеля де-Кулланжа: „Ці люди не вимагають від землі нічого, крім cerealії“ (O. c., p. 285), „вони не продукують на землі нічого, крім хлібних злаків“ (O. c., p. 269) — не вірний не тому, що цього сенсу в зазначеній фразі немає, а тому, що *seges*, крім „*cerealії*“, означає також „врожай“. Фюстель де-Кулланж звужує, а тим самим і викриває, сенс фрази.

⁶) „*Per annos* не означає: щороку, але: через певний період років. Вони переселяються тільки, коли ґрунт виснажений і коли інша площа досить угноєна стадами. Це може відбуватися

повторення того, що казав Цезар: „neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet“ (BG. IV, 7) та „anno post alio transire cogunt“ (BG. VI, 22, 2). Але Таціт говорить тільки про зміну arva, про однорічний урожай (*seges*) з землі; Цезар говорить про переселення германців: за часів Цезаря германці переходили з місця на місце, за часів Таціта вони тільки міняють свої ріллі (*arva*)^{1).}

„Superest ager. Отже є завжди більше землі, якої не обробляють: superest ager, тобто частина земельної площі завжди лежить пусткою; і це є природний наслідок малого числа працівників. Superest ager відповідає про pumero culturom. Перші й останні слова фрази висловлюють ту саму ідею, в середині якої знаходяться вказівки та інші деталі. Така звичайна структура фраз у Таціта“^{2).}

„Nec enim cum ubertate“... etc., „Отже вони не змагаються працею з родючістю та розмірами земельної площині, щоб насадити плодових дерев, дбати (букв., відокремлювати) про луги та зрошувати сади; вони вимагають від землі одних жнів... Плоди осінні й саме слово осінь їм невідомі“. Так пише Таціт.

„Cum ubertate soli labore non contendunt“.... „вони не змагаються працею з природною плідністю ґрунту“, — тобто вони не докладають праці до ґрунту, не угноюють його, не орут не зрошують, не садовлять дерев, не відокремлюють лугів. У них не існує „польового господарства“^{3).}

Слови „non cum amplitudine soli labore contendunt“ стоять у безпосередньому зв'язку з фразою „spatia camporum praestant“. Уже з свідчень Цезаря ми знаємо, що розміри займищ у германців були дуже незначні (*ne latos fines*). Таціт своєю фразою, що германці не дбають про поширення площині, не докладають праці, для поширення розмірів *agri occupati*, займищ, стверджив тим самим, що з часів Цезаря до його часів розміри розчищуваних ля(н)д не збільшилися, лишилися незначні.

„Arva per annos mutant“. Дехто з буржуазних дослідників, які ще не пережили ідей просвітницького егалітарного демократизму, висловлювали думку, ніби давні германці робили це саме для того, щоб зрівняти частку кожного. Твердження абсолютно невірне: міняли не через ідею правового зрівняльництва, а через особливості виробничого процесу. Виробничий процес зумовлював суспільні відносини. Виснаженість новини вимагала наступного року знов розчистити новину^{4).} Справді на етапі сільської громади переділами досягається зрівнення членів громади, але в даному разі до етапу сільської громади якщо й недалеко, то в усякому разі він ще не прийшов.

Розділ IV

Рабство в давніх германців

Перший великий поділ суспільства — це поділ суспільства на два класи: панів і рабів, експлуататорів і експлуатованих, die erste grosse Spaltung der

що три чотири роки“. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 282. Отже Фюстель де Кулланж перекладає: „Час від часу вони змінюють свої ріллі“. О. с., р. 283.

¹⁾ „Не забудьмо, що кожен має свій дім (Germ. XVI) і нічо не свідчить, що вони міняють житла“. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 282.

²⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 284.

³⁾ Однак, це зовсім не „свідчить“, як гадав Фюстель де Кулланж, ніби „германці не культивують нічого, що вимагає багато праці“ (р. 285). Occupatio *agri* був дуже трудомісткий процес, щоб можна було взагалі говорити, ніби германці в хліборобстві не докладали багато праці.

⁴⁾ „Коли міняють, то не для того, щоб зрівняти частки; міняють, щоб знайти менш виснажену землю“. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 283.

Gesellschaft in zwei Klassen: Herren und Sklaven¹⁾). Цей перший класовий поділ суспільства припадає на середній ступінь варварства.

В. І. Ленін зазначає, що „рабство“ є „первая форма деления общества на классы“. „Развитие человечества“ шло „от рабства через крепостничество к капитализму“. „Мы имеем в истории человечества десятки и сотни стран, переживавших и переживающих сейчас рабство, крепостничество и капитализм. В каждой из них, несмотря на громадные исторические перемены, которые происходили, несмотря на все политические перипетии и все революции, которые были связаны с этим развитием человечества, с переходом от рабства через крепостничество к капитализму и к теперешней всемирной борьбе против капитализма,— вы всегда видите возникновение государства“ (с. 368). „Лишь когда появилась первая форма деления общества на классы, когда появилось рабство, когда можно было известному классу людей, сосредоточившись на самых грубых формах земледельческого труда, производить некоторый излишек, когда этот излишек не абсолютно был необходим для самого нищенского существования раба и попадал в руки рабовладельца, когда, таким образом, упрочилось существование этого класса рабовладельцев, и чтобы оно упрочилось, необходимо было, чтобы явилось государство“²⁾.

Давні германці часів Таціта переступили вже межу, яка відокремлює середній ступінь варварства від вищого. Тим самим відомості, що іх подає Таціт про давніх германців, повинні мати для нас вагу цінних історичних документів, що дозволяють нам до певної міри уявити процеси класотворення (Klassenbildung, Фр. Енгельс) на таких ранніх ступенях суспільного розвитку, як середній ступінь варварства та перші етапи вищого. Звичайно, даремно було б сподіватися знайти в Таціта повну й вичерпну картину експлуатації рабів класом рабовласників, причин, що тягли за собою рабство, зумовлювали його розвиток, продовжували рабство, картину становища рабів тощо. Таціт дає багато менше, ніж ми того бажали б, але і в межах того, що він дає, ми можемо знайти чимало важливих і конкретних деталей для уявлення про початки „рабської епохи“: адже середній ступінь варварства саме і є вже перший початковий ступінь „рабської епохи“.

Ми говоримо тут про добу варварського суспільства. Говорячи про добу варварства й про „початки класотворення“ в варварському суспільстві, ми повинні мати на оці провідну вказівку Фр. Енгельса, що alle Ansätze zur Klassenbildung, всі ті початки класотворення часів варварського суспільства стосуються тільки до виробництва. „Alle bisherigen Ansätze zur Klassenbildung hatten es noch ausschliesslich mit der Produktion zu thun. Sie scheiden die bei der Produktion betheiligten Leute in Leitende und Ausführende, oder aber in Produzenten auf grösserer und auf kleinerer Stufenleiter“ (О. с., С. 172). Тим самим точне історичне уявлення виробничих процесів, точна характеристика специфіки виробництва тієї доби є умова для зрозуміння ходу й етапів процесу класотворення доби варварства.

Переходимо до питання про рабство в давніх германців. Ми знаємо, що Фр. Енгельс характеризував давніх германців як нарід, який щойно піднявся

¹⁾ „Die Steigerung der Produktion in allen Zweigen — Viehzucht, Ackebau, häusliches Handwerk — gab der menschlichen Arbeitskraft die Fähigkeit, ein grösseres Produkt zu erzeugen, als zu ihrem Unterhalt erforderlich war. Sie steigerte gleichzeitig die tägliche Arbeitsmenge, die jedem Mitglied der Gens, der Hausgemeinde oder Einzlfamilie zufiel. Die Einschaltung neuer Arbeitskräfte wurde wünschenswerth. Der Krieg lieferte sie: die Kriegsgefangenen wurden in Sklaven verwandelt. Die erste grosse gesellschaftliche Theilung der Arbeit zog mit ihrer Steigerung der Produktivität der Arbeit, also des Reichtums, und mit ihrer Steigerung des Produktionsfeldes, unter den gegebenen Gesamtbedingungen, die Sklaverei mit Notwendigkeit nach sich“. D. Urspr. d. Fam., 1892, S. 166—167.

²⁾ В. И. Ленин, Лекция о государстве, Соч., т. XXIV, с. 369.

з середнього ступеня варварства на вищий. „Поділ суспільства на вільних і рабів“ є відзнака середнього ступеня варварства, але тільки на вищому ступені варварства, „рабство стає істотною складовою частиною суспільної системи“. На середньому ступені варварства рабство „тільки ще виникає і є випадкове явище (noch entstehend und sporadisch)“ раби — „прості помічники“; на вищому ступені, коли рабство „стає істотною складовою частиною суспільної системи“, „рабів десятками жнуть на працю в поля та в майстерні“¹⁾.

Так відмежовує Фр. Енгельс рабство на середньому та вищому ступенях варварства. Про середній ступень варварства він каже: „Цілком безперечно, що на самому порозі певної історії ми скрізь знаходимо в відокремленому вододінні родових старшин²⁾, зовсім так, як і вироби мистецтва варварської доби, металеве начиння, речі розкошів і, нарешті, людську худобу — рабів. Но тепер винайдено було й рабство. Для людини, що стояла на нижчому ступені варварства, раб був непотрібний“. Die Sklaven — das Menschenvieh, відповідно до джерел³⁾). У германців раб, поруч з худобою, став уже товаром, багатством, майнем; рабовласник протистав рабові, але ще не став землевласником, як це є в феодальному та рабовласницькому суспільстві. Варварське суспільство знало багатство в рабах і багатство в товарах, але воно не знало грошового й земельного багатства. Багатства земельне й грошове з'являються після доби варварства. Це ознака „цивілізації“, а не „варварства“. „Поруч з багатством у товарах і рабах з'явилося тепер (при цивілізації) так- само багатство земельне (Grundbesitz)“⁴⁾.

Ці твердження Фр. Енгельса цілком збігаються з історичними джерелами, з тим, що дав нам Таціт. Таціт яскраво віданачав протилежність „двох стадіально відмінних рабств“, що належать двом цілком різним епохам суспільного розвитку. Зазначивши як факт наявності й поширеності рабства в германців, так і те, що раб у германців уже став товаром, об'єктом продажу, торгівлі (Germ. XIV), Таціт докладно описує, що саме відрізняє рабство в германців та римлян. Римські раби працювали в панському господарстві; вони були поділені на окремі групи відповідно до роду праці (ministeria); вони жили в господарі; поруч з тими, що працювали на панському полі та в панських майстернях, було дуже багато рабів, які обслуговували особисті потреби господаря, багато було домової челяді⁵⁾.

Дещо цілком інше ми бачимо в германців. Таціт пише: „Servis utuntur non in nostrum morem descriptis per familiam ministeriis“ (XXV). „Servus“ не використовується у германців, протилежно до римлян, „per familiam“ та „descriptis ministeriis“, його не використовують „in nostrum morem“, — вказівки, гідні всякої уваги. Насамперед, чи існувала в лавіні германців „домова челядь“? Двічі (Germ. XV та Germ XXV) зауважує Таціт, що в германців у господарстві domini працюють члени його родини, а не раби. Зазначивши, що раб є самостійний господар (servus hactenus paret), Таціт додає, розвиваючи свою провідну думку про відмінність двох рабств: „Cetera domus officia uxorum ac liberi exsequuntur“ (XXV). „...Delegata domus et penatum et agrorum cura eminibus senibusque et infirmissimo cuique ex familia“ (XV). „Домову працю

¹⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 169.

²⁾ В оригіналі Familienvorständen; словом „Vorständen“ Енгельс перекладає Тацітове principes. У рос. перекладі „глав семейства“, 1934, с. 57.

³⁾ Lex Fris. Add. 7: „De rebus fugitivis. Si servus aut ancilla aut equus aut bos aut quodlibet animal fugiens dominum suum ab alio fuerit receptum“. Lex Sal. 10: „Si quis servo aut caballo vel jumentum furaferit“. H. Brünner. Deutsche Rechtsgeschichte S. 69.

⁴⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 174. „Гроші були винайдені одночасно з приватною власністю на землю“ (там само).

⁵⁾ Цікаву характеристику становища римського й германського раба дає Max Weber, Der Streit... Gesammelte Aufsätze..., 1924, S. 540—541.

виконують дружина та діти“ (XXV). „Праця дімова, господарча та хліборобська покладена на жінок, дідів та найслабших членів родини кожного“ (XV)¹⁾.

„Cura domus“ і „cura agrorum“ лежали на жінках, старих, дітях, на членах даної родини, а не на рабах, як у римлян, „не за нашим звичаєм“. У германців ще не погнали рабів ні на поля *domini*, ні в його майстерні. Рабство в германців, народу, який щойно піднявся з середнього на вищий ступінь варварства, має ще всі ознаки рабства на середньому ступені, тільки наближаючись до набування рис, властивих рабству на вищому ступені.

Поділ суспільства на класи протиставив у германців вільних і рабів, господарство *domini* господарству раба, але статевіковий поділ праці в середині родини ще лишався непорушно, і праця рабів ще не замінила праці членів родини в межах даного родинного господарства (хоча б це господарство було й панським)²⁾. Рабів, повторюю, ще не погнали ні на поля *domini*, ні в його майстерні.

Раб у римлян не має свого житла, своїх „пенатів“, свого хліба й худоби; він, як ми вже відзначили вище, працює в господарстві *domini*, на його полі, в його майстернях. Зовсім інше відзначає Тацит щодо рабів у германців: раб у германців *suam quisque sedem, suos penates regit*. Мати свої „пенати“ — бути господарем. *Servus* відносно пана є раб, він не є рівний супроти пана, він не бере участі в народній раді, пан його визискує, може вбити тощо, але попри все те він має своє господарство. *Dominus* має *suos penates*, але *suos penates* має таксамо й раб. Тацитове твердження *suos penates regit* — багатозначне твердження. „Для римлянина в цьому терміні „пенати“ був подвійний сенс сталої родини й сталої житла. Тацит ніколи не сказав би про жодного римського раба, що він має свої пенати. Тимчасом германський раб не тільки має свої пенати, тобто свою домівку та господарство, а є також і господар, *suos penates regit*. Цей вираз, такий ясний, досить доводить, що Тацит мав на оці соціальні умови, незалежність яких та відмінність його дивують“³⁾.

¹⁾ „Тацит, — пише Фюстель де-Кулланж, — не говорить, власне, що в Германії не було хатніх рабів. Цілком ясно, що господар, який мав право бити, закувати в кайдани й убивати свого раба, мав таксамо право обернути раба на свої особисті послуги“ (р. 208). Алеж справа не йде про „право“ або про те, що пан „міг“ обернути раба на особисті послуги. Справа не йде про „юридичні можливості“. Йдеться про суспільно-економічні відносини, про суспільний поділ праці та про зумовлений суспільним поділом праці поділ суспільства на класи. „Cura domus“ „non in nostrum potest“ не є „cura servorum“ супроти Фюстель де-Кулланжа.

²⁾ Germ. XX, де Тацит описує, як діти панські та рабів *inter eadem pecora, in eadem humo* виростають, дає, на думку Г. Бруннера, можливість зробити висновок про існування хатнього рабства (*ein unfreies Hausgesinde*). H. Brunner. Deutsche Rechtsgeschichte, 8 Aufl., S. 97. З цією аргументацією навряд чи можна згодитися. Тацит тут (Germ. XX) не хоче сказати нічого іншого, крім того, що між дитиною раба та пана в „вихованні“ (*educatione*) „немає жодної різниці“ (*nullis deliciis dignoscas*), — риса, яка зайвий раз доводить глибоку стадіальну протилежність римського та германського варварського рабства.

Ті побічні дані, що їх наводить А. Неусихін, — щоб довести „наличие домашних рабов у древних германцев“, на жаль, не переконують. „Это они (рабы) прислуживают при священно-действиях жрецов во время путешесвий колесницы богини Нерты у англоварнов (XL), они же охраняют оружие у свинов (XLIV); возможно, что именно их имеет в виду Тацит в своем описании совместного воспитания рабов и господина (XX)“. А. Неусихин, Общ. строй..., 1929, с. 189. Однак, усі ці дані зовсім нічого не говорять про те, що хатню працю в господарстві *domini* виконували раби; вони говорять тільки про те, що рабам доручали виконувати цілком специфічні функції: обслуговувати Нерту, після чого їх топили; оберігати в свійні зброю, бо де не можна було доручити нікому з родовічів, тільки раб був безпосередньо звязаний з особою пана і від його тільки залежний. Раб міг не бути „хатним рабом“ і діти рабів та панські однаково гралися „серед тієї самої худоби на тій самій землі“. Отже, як бачимо, для обґрунтования твердження про наявність хатньої челяді в даніх германців у нас тимчасом жодних певних історичних відомостей немає.

³⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 299.

Servus особисто належить панові. Dominus має право сікти раба, закувати його в кайдани, покарати важкою працею, продати, навіть убити, але в систему „жіночої“ праці родинного господарства даного dominus servus не включається.

Земля, на якій працює раб, у римлян є приватна власність пана. На якій землі працює servus германців?

Вище ми навели твердження Фр. Енгельса, що приватна земельна власність не є приналежність варварського суспільства. Для варварського суспільства характерна власність на рабів та товари, але не земельна приватна власність і грошове багатство. Ці твердження Фр. Енгельса цілком збігаються з тим, що каже Таціт про класові відносини між рабами та рабовласниками в давніх германців, і цілком суперечать тому, що намагаються доводити про германців часів Таціта німецькі буржуазно-юнкерські вчені, які прагнуть ствердити існування приватної земельної власності за доби варварства, ствердити, що залежність раба від пана в давніх германців базувалася саме на цій приватній власності поміщика на землю.

На запитання: „на якій землі працює servus?“ Віттіх відповідає: „На землі, що належить панові“¹⁾. Істотної різниці між римським рабом та германським, на думку Г. Бруннера, не було,— хіба що рабство в германців було м'якше. Твердження, що експлуатація рабовласниками рабів у давніх германців базувалася на земельній приватній власності і приватна власність на землю була джерелом, що зумовило залежність одних від одних,— є одна з провідних тез німецької буржуазно-юнкерської історіографії.

За Р. Шредером, „пан давав рабам шматок землі для самостійного господарювання“²⁾. Хто мав більше землі, той, за Р. Шредером, мав і більше рабів. Розмір землевласництва, на його думку, визначав і розмір рабоволодіння. Через те, що „вільні“ мали небагато землі, вони мали й небагато рабів. „Тільки королі й князі, які мали багато землі й ґрунтів, могли оселити й більшу кількість невільничих родин“³⁾. Той таки Р. Шредер запевняє нас, що продавали тільки тих рабів, для яких у пана не було відповідного наділу, і саме в такому розумінні тлумачить Р. Шредер Тацітове *per commercia tradunt*⁴⁾.

Віттіх не відкидає того, що жінки, діди й слабші члени родини обробляли певну ділянку,— але основний прибуток одержували пани, за Віттіхом, від рабів, поселених на належних дім панам ділянках. З давніх-давен селянин був вільний; невільний германець у прадавнину був землевласником, що жив з чиншу від рабів (*Sklavenangaben*)⁵⁾. За кількістю рабів у кожному господарстві кожного землевласника й поділялася земля між германцями. Так треба розуміти *secundum dignationis*⁶⁾.

¹⁾ „Клас селян складався в основному з залежних та вільних колонів. Власниками землі були не селяни, а землевласники, що жили з чиншу (Abgabe) залежних селян“. W. Wittich, D. wirtschaftliche Kultur d. Deutschen. Hist. Z., 1897, B. 79, S. 67. Відповідно до цього в *magistratus ac principes Цезаря* В. Віттіх бачить „землевласників“.

²⁾ R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, S. 37.

³⁾ R. Schröder, Lehrbuch d. deutschen Rechtsgeschichte, S. 37.

⁴⁾ „Den angestiedelten Eigenleuten gegenüber standen die neuworbenen, für die der Herr keinen Grundbesitz zur Verfügung hatte; sie wurden entweder weiter veräussert (Germ. XXIV: servos condicionis huius per commercia tradunt) oder zu Gesindediensten auf dem Herrnhofe verwendet“.

„Nicht selten im Hause des Herrn auferzogen, als Hausgesinde oder zur Bewirtschaftung abhängiger Höfe verwendet, wurden sie, wie Tacitus im Hinblick auf die römische Sklaverei betont, im allgemeinen milde behandelt“. H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, S. 97.

⁵⁾ W. Wittich, Grundherrschaft. Angang, S. 108.

⁶⁾ W. Wittich, O. e., S. 109; Die Frage d. Freibauern, S. 252. И. Кулишер, Ист. экон. быта. З. Евр., 1931, с. 23. Виступаючи з запереченням думок Віттіха, Макс Вебер пише: „Te, що пізніше відносини залежності та власність на землю повинні сходити на землевласницьке місце Тацітових вільних членів громади,— цілком неправдоподібно“. Max Weber, D. Streit.

Припущення буржуазних вчених не відповідає ні джерелам, ні ступеневі історичного розвитку. Таціт відрізняє два моменти: *occupatio agri* і *partitio*. *Occupatio agri* це — займання лісу, розчищання цілини, підняття новини. І Цезар, і Таціт однаково кажуть, що цю працю виконували агнатні й когнатні родовичі. Це була надто складна й важка праця, щоб її виконували тільки раби. Якби праця над розчищанням та випалюванням лісу з вільних була перекладена саме на рабів, то розмір новини був би аж надто незначний. На рубання дерев (кам'яними сокирями, — адже заліза було мало, тим паче в раба) та випалювання доводилося витрачати дуже багато праці, тимчасом розчищені в наслідок того ляди були невеликі. Були ліси, лісів було багато, вони були племінною власністю, але сталої орної землі не було, а тим самим не було землі, що належала б панам. Оселити рабів на „панській землі“ неможна було з твої простої причини, що такої „землі“ не існувало в природі. Таціт не тільки технічно відрізняє „займання“ й „поділ“: займалася площа *pro numero cultorum*, але ділилися *secundum dignationem*. *Principes, potentissimi*, „вільні“ одержували більше, раби менше, але і ті, і ті одержували ділянки з „займіш“, зроблених спільно. Власник рабів мав той зиск, що супроти інших вільних одержував ще також „modum frumenti“ з ляди, яку, після поділу ляд, одержував раб.

Денман Росс, стверджуючи, подібно до інших, що германці були землевласники, які жили з одержуваних ними земельних рент, вносить деякий коректив: він каже, що кожен займав землі відповідно до того, скільки в нього було рабів і скільки він міг обробляти за допомогою рабів. Отже Денман Росс відповідно до цього *pro numero cultorum* переклав: „за числом рабів“¹⁾. Однак, Таціт виразно відрізняє два моменти: *occupatio* і *partitio* і цілком ясно застосовує соціальний момент нерівності, *secundum dignationem*, до *partitio*, а не до *occupatio*.

У германців раб працює на ділянці, одержавши її з *agri*, що він разом з усіма родовичами спільно розчищав і випалював.

Фюстель де-Кулланж тлумачить вираз Цезаря *agriculturae non student* так: „Цезар просто каже, що германці мають мало нахилу до хліборобської праці, що вони не прикладають зусиль, що вони воліють краще полювати, ніж обробляти землю, що вони охоче кидають цю працю на своїх рабів, що вони працюють без захоплення й бажання“, „non student“²⁾). Цезаревому вислову *agriculturae non student* Фюстель де-Кулланж надає станового змісту; адже, мовляв, привілейований, пануючий стан аграрієльтурою не займався, нею займалися тільки раби, і тому, маючи на увазі пануючу верхівку, вільних, Цезар і сказав про германців: *agriculturae non student*. „Вільні“ нею не займаються, а тільки „раби“. Це не вірно. Слова *agriculturae non student* є вказівка на кількісно-якісний характер хліборобства, на незначні розміри ляди, але ніяк не на становий характер хліборобства, — на те, що буде ознакою поділу становів, праці й суспільства за станами в феодальному суспільстві.

Рубають ліс усі, палять ліс усі. *Occupatio agri* — праця цілого роду. Інша справа — інші процеси хліборобства після розчистки: сіяння, заволочування та жнива, — це справа жінок, слабких та дідів. Адже ляд — незначна розмірами, землі не оруть, а тільки сіють, заволочують вершалинами з ялинки — чоловікам тут нічого робити. В цій праці не беруть участі ні пан, ні раби. Адже вони чоловіки. *Dominus*, голова пануючої заможної родинної громади, не сіяв, не заволочував, не брав участі в жнивах, але не тому, що був пан, а тому, що був чоловік, а це була галузь праці жіночої, а не чоловічої.

Цілком протилежну думку висловлює Р. Гільдебранд. „Якщо тільки

¹⁾ Denman-Ross, Early history of land-holding, p. 2—4.

²⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., p. 198.

багатії або почесні мали „servi“, то тільки в них „servi“ обробляли поля, тим часом як у більшості менше значних або бідніших вільних (plebs) не лишалося нічого іншого, як самому обробляти землю, тобто обробляти своєю родиною¹). Насамперед Таціт ніде не говорить про те, що у plebs-а землю обробляла родина, а в панів — раби, що в панів, у principes члени родини були вільні від праці, перекладаючи її на рабів. Якраз навпаки, в Germ. XV Таціт цілком недвозначно сказав, що господарі, які воліють байдикувати (nihil agens), — отже, це не раби, — перекладають (delegata) працю на жінок, дідів та слабких, і тут же перерахував, яку саме працю: cura domus, cura renatuum, cura agrorum. Таціт цілком ясно каже, що вся хліборобська праця лежала на членах даної родини: дітях, жінках та нездатних до військової служби. Р. Гільдебранд помилився: на даному ступені суспільного розвитку dominus перекладав іневну частину праці в хліборобстві, скотарстві тощо не на рабів, а на фізично-неповноцінних членів даної покревної групи.

У германців стате-віковий поділ праці ще зберігав свою силу, — він лишався як для humiliores, так і для potenteriores.

Щоб раби почали виконувати жіночу працю, — до цього на даному ступені розвитку було аж надто далеко. Праця жінок у германців лишалася ще працею жінок, а не рабів. Початки класотворення властиві варварському суспільству, але цей процес ще не досяг такого рівня, щоб хліборобська праця стала, за класовим поділом суспільства, рабською працею.

Тацітів servus, за Фюстель де-Куланжем, „un tenancier“, орендар, „леннік“. Dominus у Фюстель де-Куланжа є господар і власник землі. Відносини одного до одного — це відносини власника й фермера. На думку Фюстель де-Куланжа, „Таціт на кожному полі бачить власника й орендаря“²).

На вищому ступені варварства в давніх германців були вже пани й раби, багаті і бідні, експлуататори протистояли експлуатованим, але залежність раба від пана, бідного від багатого зовсім не базувалася на відношеннях власності на землю. За часів Цезаря — Таціта „земля“ „das umliegende Oeland“, „болото й ліс“ не могли зумовити залежності раба від пана.

Фюстель де-Куланж обстоює ту тезу, що приватна власність на землю була принадлежністю варварського суспільства. Тим часом Фр. Енгельс виразно каже, що „das Reichtum an Grundbesitz“, земельне багатство не є ознакою варварського суспільства, а є „здобуток“ дальншого розвитку класового суспільства³). Пан є пан у протилежність рабу, як рабовласник, а не як поміщик, землевласник.

За Фюстель де-Куланжем, у германців „вільні“ полюють, „раби“ займаються хліборобством. Тим часом, зрозуміло, в давніх германців хліборобство не було справою рабів, як полювання не було привілеєм панів. Про становий поділ праці, як це є в феодальному суспільстві, на межі між середнім та вищим ступенем варварства говорити не доводиться. Жодна ділянка виробництва — скотарство, хліборобство, ловецтво тощо — в давніх германців часів Цезаря — Таціта не була станововою. Правда, Ціцерон (de re publica, lib. III, c. IX) про галлів повідомляє: „Galli turpe esse ducunt, frumentum manu quaerere“, але це швидше каже саме про стате-віковий поділ праці, ніж про становий: дорослому дужому чоловікові соромно (turpe esse) займатися працею, яку можуть виконувати старі діди, підлітки й жінки: маю на оці сіяння, заволочування, жнива. Незначний розмір ляди не вимагав допомоги чоловіків. Не забудьмо,

¹⁾ R. Hildebrand, Recht und Sitte, 1907, S. 101.

²⁾ Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., p. 251. „La terre et les esclaves formaient un ensemble difficilement séparable“. O. c., p. 237.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 174.

що в германців „aetas“ стояло ще поруч з „nobilitas“, „вік, ділівство“ урівноважували „шляхетність“ (див. Герм. XI). Інакше кажучи, віковий поділ ще грав роль навіть у суспільних відносинах¹⁾.

Твердження Фюстель де Куланжа: „ils abandonnent volontiers le travail à leurs esclaves“ — безпідставна фантазія, умовна фіктивна вигадка. Раби не виконували праці за панів, якої не робили й самі ці пани. Це була справа жінок, дітей і слабших членів великородинної громади, але аж ніяк не чоловіків, хоча б цей чоловік і був *servus*. Статевий поділ праці важив ще більше, ніж становий. Ще не було спеціально панської й спеціально рабської чи селянської роботи, але була ще ясно проведена лінія, яка відокремлювала працю жіночу й чоловічу. І Таціт цю лінію відзначив цілком певно. Даремно буржуазні вчені намагаються перекинути працю рабів через бар'єр, що відокремлює жіночу й чоловічу працю.

Servus таксамо мав *frumentum* і *pecus*, як і *dominus*, але *dominus* окрім того мав ще й *modum frumenti* від свого раба. Раб був власністю *domini*, як і худоба.

Розділ V

Селища й житла в давніх германців

Карл Маркс спеціально спинявся на питанні про тип давньогерманських селищ, рішуче виступаючи проти думки німецьких юнкерсько-буржуазних учених, ніби селища давніх германців були селищами окремих господарів, на зразок хутірських господарств „вестфальських юнкерів“. Він пише: „Mісце: Colunt discreti ac diversi повинно доводити, що германці з давніх-давен господарювали на хуторах на зразок вестфальських юнкерів. Тимчасом у тому таки місці далі говориться: *Vicos locant non in nostrum morem connexis et cohaerentibus aedificiis: suum quisque locum spatio circumdat*, і такі первісні села в описаній формі й досі ще існують де-не-де в Данії. Скандинавія природно повинна була набути такого ж значення для германської юриспруденції та економії, як і для германської міфології, і, тільки виходячи з цього, ми могли б розібратися в нашому минулому. Однак, і сам Грімм та інші знаходять у Цезаря, що германці завжди оселявалися родовими громадами, а не окремо: „gentibus cognitionibusque, ці упа соierunt“²⁾). „Про останніх, — визнає Фр. Енгельс, — Цезар виразно каже, що вони оселявалися родами та спорідненими групами (*gentibus cognitionibusque*)“³⁾).

Карл Маркс у наведеному листі звертає увагу на це протиставлення в Таціта римських сіл та германських селищ. Таціт у розділі XVI виразно свідчить, що германські селища мали інший характер, ніж римські, — вони були розташовані *non in nostrum morem*. Селища давніх германців не були ні

¹⁾ Що всі *Feldbestellungsarbeiten* Тацітових часів були жіночою справою, про це див. Max Weber. D. Streit. um d. Character, S. 537. Макс Вебер відкидає думку, що за часів Таціта в германців існував становий характер праці.

²⁾ К. Маркс и Фр. Энгельс, Соч., т. XXIV, с. 34. Див. з приводу цього листа — Е. Карагоров, „Із комментарія к письмам К. Маркса“ Пробл. ГАЙМК, 1933, III, с. 71.

³⁾ D. Urspr. d. Fam., 1892⁴, S. 137. Давні германці прийшли з Азії. „Германці принесли з собою з Азії, — пише Фр. Енгельс, — поділ на племена, роди, родини: ще за доби римської імперії вони складали свої загони так, що завжди пліч-о-пліч стояли найближчі родичі. І цей самий поділ панував у них, коли вони займали нову область на схід від Рейна і на північ від Дуная. Кожне плем'я на новому місці осідало не випадково, а за родовою близькістю одноплеменців, як це точно повідомляє Цезар“ (Марка, с. 77).

хутірськими селищами окремих господарів, окремих вузьких родин, ні селами сільських громад. Це були родові селища, селища окремих родових груп (*gens, genealogia, cognatio*). Як селища народу, що тільки но перейшов із середнього навищі ступінь варварства, родові селища давніх германців цілком протистоять типам селищ класового суспільства, чи то буде хутір, чи село, чи місто.

„Nullas germanorum populis urbes habitari satis notum est; ne pati quidem inter se junctas sedes. Colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit“ (XVI).

„Жодний германський народ не живе в містах, — як це досить відомо; вони не терплять жителі, з'єднаних між собою; оселяються вони окремо в різних місцях, де їм до вподоби будуть водоймище, прогалина, ліс“ (XXVI).

Селища (*sedes*) германців відокремлені (*discreti* й *diversi*); германці не терпіли з'єднаних (*junctas*) між собою селищ. Відокремленість та розпорашеність таких родових селищ зв'язані, насамперед, з тим, що на даному етапі суспільного розвитку територіальні, сусідські зв'язки не набули ще такого значення, щоб заступити родові й зруйнувати їх. Сполученість селищ (*sedes*) не мала жодної ваги в давніх германців, в яких обмін ще не був досить розвинений. Родова громада оселявалася незалежно від зручності зв'язків, а на місці, яке могло забезпечити всі господарчо-виробничі потреби даної громади та її безпеку від нападу. Таке місце повинно було бути досить високе й сухе, щоб можна було копати для жителів ями. Отже воно повинно було бути розташоване не тільки коло водоймища (*fons*), а й над ним. Воно повинно було бути захищене від нападу; де був би мис, стик двох річок, коліно, зроблене поворотом річки, круча, берег, *berg*, — такі місця були найбезпечніші. Тим то Тацтітове *fons* не просто джерело, криниця, а таке водоймище, яке захищало б розташоване на кручи селище (*sedes*) від нападу, яке було б місцем для рибальства, водоймищем багатим на рибу й черепашки, а таксамо звірячим і пташиним водопоєм; звірячий лісовий водопій (*fons*) стає спадковою власністю окремих родів, адже саме з привласнення цих ловецьких водопоїв і починається розвиток власності на ловецькі вгіддя.

Місце, вибране для селища, повинно було бути берегом, але берегом, укритим лісом (*nemus*), щоб у цьому лісі можна було вирубати й випалити посівну ділянку¹). Місце посіву на ранніх ступенях розвитку варварського суспільства є одночасно й місце поселення. Село-лядо (*sedes-agri*) на даному етапі сполучаються²). Варварське селище було лісовою прогалиною — кручею над водоймищем (болотом, ставком, річкою тощо), прогалиною узлісся, використаною як місце посіву й як пасовисько для худоби (*campus*), причому, очевидчика, не худобу тримали в стайніх, а місце посіву було загорожене від худоби.

Прогалина між пралісами коло водоймища, відкрите високе й сухе місце на узлісся, круча над водоймищем, використана як місце для селища, посіву,

¹) „Na Polesiu rolnictwo stało na stosunkowo niskim stopniu rozwoju i było do niedawna równoznacznie zajęciem z hodowlą bydła i rybactwem. Półka Połeszuka stanowiły — a w niektórych okolicach stonowią do dzisiaj — niskie wysepki wśród lasów. Marakujew powiada o okolicy jez. Kniazia: „prawie wszystek kraj stanowią tam ostrowy, porośnięte sosnowym lasem pośród nieprzebytech błot“... „Pół jednolitych nigdzie niema, ziemie uprawne są porozrzucane na ostrowach wśród moczarów“ K a z. M o c z y n s k i, Uwagi o słowiańskiej terminologii topograficznej... Archiwum nauk antropologicznych, 1921, I, 5, c. 10.

²) Ев. Кагаров у цитованій статті „Из комментария к письмам К. Маркса“ визначає: „Lat. глагол *colere* имеет два значения: 1) возделывать, обрабатывать (о земледелии)... 2) жить, обитать“. Пробл. Ист. мат. к., 1933, III-IV, с. 71. Точіше сказати, на підставі визначеного, одне значення, сполучення в слові *colere*, яке відповідає тотожності „місця посіву“ й „місця поселення“. Тому є невірний як рос. переклад „пашут в одиночку и отдельцо“, так і німецький у Ферле: „Sie wohnen“.

випасу, як рибальське й ловищне місце, — такий був селищний тип доби варварського суспільства. Родові громади не потребували *junctas inter se sedes*, з'єднаних між собою селищ, але вони потребували, щоб вибране для *sedes* місце було з'єднанням *fons, campus, nemus*¹⁾). Відповідно до цього і в мові варварських суспільств ми знайдемо тотожне сполучення значень; те саме слово означає разом: родову громаду, місце поселення, посів, пасовисько, лісовий берег, водоймище.

Після всього сказаного нам буде зрозуміле те, що пише Таціт про ці *sedes* поколінних громад, про характер цих сел-жител ... „*Vicos locant non in nostrum morem connexis et cohaerentibus aedificiis suam quisque domum spatio circumdat sive adversus casus ignis remedium sive inscitia aedificandi ne caementorum quidem apud illos aut tegulum usus materia ad omnia utuntur informi*“ (XVI).

Звичайний переклад цього місця такий, як, приміром, у В. Модестова: „Деревни строят они не по нашему обычаю связанными и друг к другу прилегающими домами, но каждый окружает свой дом пространством“²⁾.

Ми навмисне навели Тацітів текст без розділових знаків. Текст друкується звичайно так: після слів: „*non in nostrum morem*“ ставиться кома, після „*cohaerentibus aedificiis*“ ставлять дві крапки, протиставляючи ці останні слова наступним „*quisque domum spatio circumdat*“. Тимчасом, зрозуміло, текст треба перекласти тільки так: „Села розташовані не в наш спосіб, (а) зв'язаними, прилягаючими одна до одної будівлями. Кожен оточує свій дім просторінню“. Перед нами дім, „село-житло“ родової громади (*gens, genealogia, cognatio*). „Село-житло“ (*domus vicus*), „розташоване не в наш спосіб“ (*non in nostrum morem*), не як римське село. У римському селі кожна окрема дрібна родина живе в окремій будівлі. Римське село — скучення багатьох дрібно-родинних жител. Велика покоління громада живе *connexis et cohaerentibus aedificiis*, в будівлях, які з'єднані й щільно прилягають одна до одної. Адже це село-житло, *vicus* одного роду, однієї великої родини. Ми знаємо два типи таких спільніх жител великих поколінних родин: або це одно спільне житло, поділене в середині на окремі кутки та комірки, або це ряд будівель, коли до першої будівлі добудовується суміжна нова будівля, яка щільно прилягає до першої. Таке є спільне село-житло, родовий „дім“ (*domus*), розташований на високому сухому місці, на березі, горбі, кручі коло річки серед боліт і болотяних лісів, оточений навколо болотяно-лісовою просторінню.

Spatio не сад, і не город, і не проміжок³⁾), а просторінь і саме, як ми вказали, болотяно-лісова просторіння. „Просторінню — висловлює думку Таціт — германці оточують дім чи не для того, щоб захиститися від пожежі“, — в умовах лядного хліборобства дуже важливий протипоказник захід.

¹⁾ Треба зовсім не уявляти собі особливостей виробництва варварського суспільства, щоб прокоментувати Тацітів „*sedes*“, „*placuit*“ так, як це зробив, приміром, Фюстель де-Кулланж: „Кожен вибирає собі місце за особистим смаком. Той, що віддавав перевагу лісові, властивувався в лісі. Той, що віддавав перевагу долині, будував своє житло в долині. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 239.

²⁾ Сочинения Корнеля Тацита, р. пер. В. И. Модестова, 1886, т. I, с. 49. Див. таксамо німецький переклад Fr. Thudicum, D. altdeutsche Staat, 1862, S. 146. Фюстель де-Кулланж перекладає: „Ils n'aiment pas que leurs demeures soient groupées. Ils s'établissent isolément et à part; chacun choisit sa place suivant que l'attire une source ou une plaine ou un bois. Leurs villages ne sont pas, comme les nôtres, formés d'habitations contiguës: chacun entoure sa maison d'un espace libre“. O. c., Recherches..., 1885, p. 249. „Ils n'aiment pas que deux familles soient en contact. Chacun met un espace entre sa demeure et celle du voisin“. Ibid.

³⁾ Як кажуть буржуазні вчені. Не „вільне місце між двома домами“, як гадає Фюстель де-Кулланж. „Nous traduissons spatium par espace, et non par enclos, comme on le fait trop souvent; il s'agit d'un simple espace libre entre deux maisons. Et non pas d'un jardin“. Fustel de Coulanges, O. c., Recherches..., 1885, p. 238.

„Sive adversus casus ignis remedium“, „чи не як спосіб проти пожежі“ стосується в Таціта явно до „circumdat spatio“, „оточує просторінню“. „Sive inscitia aedificandi“ стосується не „circumdat spatio“, а „ne camentorum apud illos aut tegularum usus“¹⁾. „Чи не через нечесні будувати в них не будують жител з каменю та черепиці“.

Як ми вже знаємо, Цезар про германців стверджував: „anno post alio transire cogunt“ (BG. VI, 22); „neque longius anno remanere uno in loco colendi causa licet“. Таціт таксамо казав: „arva per annos mutant“ (Germ. XXVI). Це є цілком певні свідчення, що вповні відповідають умовам підсічного хліборобства, коли швидке виснаження ляди тягло за собою потребу широку розробляти нову посівно-селищну ділянку.

В буржуазній літературі точилася велика дискусія про те, чи змінювали давні германці разом із зміною посівних ділянок (*agri*) також і житла (*sedes*), чи ні²⁾.

P. Мух ладен був розглядати повідомлення Цезаря як цілковиту помилку (*Irrtum*)³⁾. О. Шрадер взагалі вважав, що це питання назавжди лишиться не розв'язаним⁴⁾.

Ігноруючи цілком певні свідчення Таціта, що села-житла в давніх германців були стадіально різні: поруч з селищами, де житла були архаїчними, копаними житлами ямного типу, у германців були також селища з дерев'яними рубаними житлами, — буржуазні вчені намагалися доводити, що з господарчого погляду безглуздо було кидати зроблене житло і на новому місці будувати нове. Вони зігнорували стадіальні відміни. На певній стадії розвитку варварського суспільства „ляди“ (*sedes-agri*) є одночасно місце поселення і місце посіву, де житло — шалаш і яма. Місце поселення змінюється одночасно із зміною місця посіву й пасовиська, при чому, супроти буржуазних учених, треба сказати, що не зміна пасовиська тягне за собою зміну селища й посіву, а якраз навпаки, виснаження ляди-посіву тягне за собою зміну селища й пасовиська.

Так було на середньому ступені варварства, так було доти, доки шляхетні родини не виділися в роді. З першими початками класотворення, надто на вищому ступені варварства, пануючі заможні родини в роді захоплюють ляди (*land*) на стиці двох річок, миси, що служать ключем до шляхів сполучення, — з розвитком обміну важливий момент, — захоплюють *berg* - берег, що мав стратегічне й торговельне значення, який замикав для родів розташованих вище по річці вихід на більшу річку.

Розшарування в германців на вищому ступені варварства надто вже позначилось, щоб питання про зміну „села-житла“ — місця посіву й випасу ставити для всіх великородинних громад однаково. Для бідніших великих родин і на вищому ступені варварства зміна ляди (*land*) — зміна селища, посіву й пасовиська; для шляхетної родини це ще зміна посіву, але вже не селища.

¹⁾ Наша лектура різко розійшлася з уживаною в перекладах буржуазних учених, які *sive adversus ignis*, і *sive inscitia aedificandi* однаково застосовували до Тацітова твердження, що германці не будували кам'яних та цегляних будівель, дарма що це тягло за собою абсолютне безглузде твердження, ніби з каменю не будували саме для того, щоб захиститися від пожежі.

²⁾ Otto Th. Schulz, O. c., Klio, 1911, XI, S. 50.

³⁾ R. Much, Waren die Germanen Wanderhirten. Zeitschrift f. d. Alterthum, 1892, XXXVI, S. 102.

⁴⁾ „So glaubte Caesar..., dass die Germanen jährlich nicht nur ihre Aecker, sondern auch ihre Wohnungen wechselten und eine ausserordentlich lebhafte, noch heute nicht geschlichtete Streitfrage hat sich darüber entsponnen, ob Caesar in dieser Auffassung geirrt habe, oder wie, wenn dies nicht der Fall sein sollte, dieser ganz ausserordentliche Mangel an Sesshaftigkeit zu erklären sei. Wir verzichten darauf auf diese, wie erscheint, niemals ganz zu erklärenden Verhältnisse. näher einzugehen“. O. Schrader, Sprachvergleichung u. Urgeschichte, 1906, II, 2, S. 212. Пор. до цього: J. Hoops, Waldbäume und Kulturpflanzen, 1905, S. 511.

Кинути яму і викопати яму-житло на новій ляді — це не створювало жодних господарчих труднощів. Що в германців були селища з такими житлами, — про це каже Тацит. Однак, поруч були селища з дерев'яними будівлями, — селища-житла пануючих заможних родин, зміцнені валами й тинами, „лянди“ — городища, oppida, про які згадує Цезар (BG. IV, 19; VI, 10) і яким Тацит відмовив у наїві „urbes“. Тут зміна посівних agri, вже не була зміною „села-житла“¹⁾.

Ми закінчили наш екскурс. Пророблене віставлення тексту праці Енгельса з текстом Таціта в розділі „Рід у германців“ показало, що в Енгельса „каждая фраза сказана не наобум, а написана на основании громадного исторического и политического материала“ (Ленін).

Фр. Енгельс визначив, що ряд моментів у питанні про рід у давніх германців ще є дискусійний. Спираючись на твердження Цезаря про gentes et cognationes hominum, qui una coierunt, ми зробили спробу в питанні про хліборобство в давніх германців довести, що хліборобство в давніх германців було колективно-родовим, а саме хліборобством агнатних родових груп на основі відновлюваних когнатно-родових зв'язків.

Ми рішуче виступили проти тверджень буржуазних учених, ніби в германців приватна власність на землю зумовлювала залежність раба від пана, що раб часів Таціта в германців був орендарем панської землі. Як цілком певно довів Енгельс, „земельне багатство“ з'явилось не за „варварства“, а за „цивілізації“. В останньому розділі ми спинилися на питанні про стадіальний розвиток житла в давніх германців, запропонувавши деякі нові лектури в тлумаченні Тацітого тексту. Ми не вичерпали всього багатства змісту, що дає Фр. Енгельс у розділі „Рід у германців“, сподіваючись продовжити нашу працю й боротьбу проти буржуазно-фашистських теорій в наступних розвідках.

¹⁾ „Особенно типичное городище Mayen в Западной Германии было окружено овалом рва и палисада общей длиной до 1200 метров, свади которых, отступая на 25 метров, шел новый частокол из толстых бревен... Пространства между первой и второй линией укреплений в большинстве случаев заполнены остатками экскрементов скота“. С. В. Кисилев, Поселения. Труды..., 1928.

РОЛЬ ГЕОГРАФІЧНОГО ОТОЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ДОКЛАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

I

Викладаючи найдавнішу історію суспільства, буржуазні автори основну причину культурного поступу вбачають в розвиткові людської свідомості, яка ніби зростає залежно від різних умов, що кінець-кінцем сходять до одної — спостереження змін у природному оточенні. Велику роль, на думку буржуазних авторів, при тому грають расові ознаки, розумова обдарованість, моральні властивості, „дух“ народу, — але й вони в процесі свого становлення та розвитку також залежать головно від особливостей географічного оточення. Теза про непереможний вплив природи на людину на перших щаблях суспільного розвитку виступає в буржуазній археологічній літературі як аксіома, правдивість якої не підлягає сумніву. Вона лежить в основі буржуазних концепцій „доісторичної археології“ та „історії культури“.

Один з найвідоміших буржуазних авторитетів у галузі археології Гуго Обермейер, приміром, заявляє, що до тваринного життя первісних суспільств завжди долучаються мотиви духовного характеру й деякі вищі цілі.

Він цілком погоджується з К. Ценкером, який уважає, що розвиток людського суспільства базується на участі розуму, логічного мислення, здатності вибирати й усвідомлювати цілі. Те, що неандертальці перенесли суворе зледіння й не вимерли, треба приписати, на погляд Г. Обермайера, лише їхньому духовному розвиткові: вони бачили загибелі від холоду та несприятливих умов багатьох живих істот і проти змін клімату для самоохорони вживали потрібних заходів і в наслідок цього зробили великий поступ у культурному розвитку¹⁾.

На такому самому погляді стоїть і Г. Осборн, який гадає, що культурний розвиток Західної Європи за палеоліту залежав від рівня розумових здібностей тодішніх осельників її. Пізня ашельська доба, за Осборном, — то найвища точка розвитку думки й техніки неандертальців. Осборн припускає навіть можливість, що окремі форми знаряддя (прим., типу Ля-Міок) зародилися в одній місцевості, ба навіть в умі однієї людини. Головну причину зміни, що сталася в культурному житті Західної Європи на переломі від нижнього до верхнього палеоліту, Осборн знаходить у розумових здібностях нової „раси“ — кроманьйонців, що прийшли із сходу й витиснули, а почасти й знищили неандертальців. Розумові здібності обох цих „рас“ у своєму розвитку залежали від тих природних умов, серед яких доводилося цим „расам“ жити. Перехід під тиском суворого клімату з відкритих стоянок до печер погано впливув на фізичну організацію неадерталеців і на їхню індустрію. Натомість кліматичні умови, в яких жили кроманьйонці, були м'якші; фізична організація нової „раси“ була добре пристосована до мисливства в умовах квітучої Західної Європи; кроманьйонці високо цінували красу й велич

¹⁾ Е. Обермайер, Доисторический человек, СПБ, 1913, сс. 479, 483.

тваринних форм, і високий дух і мисль їхні виявили себе в тогочасному високому мистецтві¹⁾.

Подібні ж думки розвиває Й. В. А. Городцов. Хоча він і намагається встановити ряд особливих „законів“, що ніби з природно-історичною об‘єктивністю керують розвитком і співвідношенням археологічних явищ, проте в основу еволюції речових пам’яток як остаточну причину Городцов кладе розвиток розуму, енергії й волі вимерлих людських поколінь, а головні стапи цієї еволюції, кайважливіші поворотні пункти, надто ж на перших стадіях суспільного розвитку, пояснює змінами в природному оточенні. Найдавніші сліди людини трапляються в геологічних умовах, що свідчать про теплий клімат і сприятливі для життя природні умови. В. А. Городцов припускає, що саме в цих сприятливих умовах особливо розвинулася людина: з одного боку, багатство природи, а з другого — потреба боротися з хижаками та деякими шкідливими впливами природи виховали людину фізично і штовхнули її на шлях індустриального розвитку, що тривав аж до кінця палеоліту. На прикінці палеоліту в культурному розвитку людства намітився ряд явищ, які деякі археологи, — а разом з ними і В. Городцов, — уважають за ознаку регресу. Дошукуючись причин цього „культурного занепаду“, В. Городцов вбачає їх насамперед у невмінні й небажанні тодішнього населення перейти від примітивного мисливства, яке зростом населення та винищеннем дичини мусіло занепасти, до якогось продуктивнішого господарства. А втім, були ще важливіші, а саме — географічні причини, що привели до культурного занепаду. З відступом льодовика на північ змушені були мігрувати й властиві холодному кліматові тварини, при чому вони слабшили й гинули. Людство теж змушене було переселуватися, а це спричинялося до вимовірних зліднів і зниження культурної діяльності²⁾. Надзвичайно характерно, що, говорячи про географічні причини, В. Городцов цілком консолідується з П. Тутковським, який свого часу розвинув теорію про вирішне значення кліматичних змін для виникнення так званих великих переселень народів.

Ще одвертіше залежність історичного розвитку людства від змін у природному оточенні підкреслює В. Нікольський. Описуючи господарство дородових громад, автор зазначає, що окрім людські групи пристосувалися до своїх місцевостей і зупинялися в розвитку на досягнутому культурному рівні. І лише зміни природного оточення могли приневолити їх до нового пристосування. „Великі катастрофи четвертинного періоду, чергування зледенінь і міжльодовикових періодів гралі в житті найдавнішого людства роль рушій його культури“. Відповідно до цього погляду В. Нікольський пояснює всі культурні здобутки докласового суспільства. Використовувати й здобувати ясний гарячий вогонь первісні люди, на думку автора, навчилися лише тоді, як насунулося „третє велике зледеніння“ з суворим кліматом, що перетворив Європу в крижану пустиню. Так само й велике „макролітичне“ знаряддя замість „мікролітів“ почали виробляти лише відтоді, відколи під впливом вогкого клімату місце польдовикових степів заняли густі соснові, березові й осикові ліси. „Коли в Європі тундра змінив степ, тоді азільці користалися мікролітами. Ліси дозволили розвинутися деревообробленню, через це людина й почала обтісувати грубі великі сокири“. Навіть до осілості первісні громади, що жили на терені сучасної Данії, перейшли, на думку Нікольського, під впливом клімату: вогкий клімат сприяв розвиткові лісів, які звужували придатне для полювання місце і примушували вдаватися до осілого річного й морського рибальства³⁾.

¹⁾ К. Осбори, Чоловек древнего каменного века, Л., 1925, сс. 149, 142, 212, 214, 197, 218.

²⁾ В. Городцов, Археология, т. I. Каменный век, М., 1925, сс. 5, 101, 312.

³⁾ В. Нікольський, Очерк первобытной культуры, М.—П., 1924, сс. 94, 53, 142.

Відгомін географізму можна спостерігати і в українській буржуазній археологічній літературі.

Проф. В. Данилевич, приміром, уважає, що на неолітичній культурі відбилися природні умови Київщини: в лісовій частині, захищений від ворожих нападів, кам'яна зброя має виключно мисливський характер, а в степовій, небезпечній для життя частині, навпаки, — трапляється здебільшого бойове начиння. Загалом, характеризуючи стоянки родових громад північної та південної Київщини, проф. В. Данилевич особливо підкреслює географічні основи культури обох районів¹⁾.

У В. Козловської також трапляються виразні прояви географізму. Неандертальці, на її думку, перейшли з відкритих осель під скелі, а далі заховалися в печери лише в зв'язку з холодним льодовиковим кліматом. Так само лише боротьба з суворою природою, на погляд В. Козловської, з'єднала первісних жителів Європи у велике суспільство; принаймні інших причин для з'ясування згаданих явищ авторка не називає. Знаходимо у В. Козловської й типові елементи расизму. Культурний поступ пізнього палеоліту В. Козловська ставить у тісний зв'язок з появою в Європі „нової раси“ — кроманьонців. „Раса ця знаменита своїм художнім хистом“. Представники її, що в фізичній будові мали цілком людські ознаки, змінили „расу“ неандертальців з „мавполюдинячими ознаками“. Отже вища раса змінила нижчу — схема типова для расовиків. Знаходимо також у В. Козловської й характерне для расовиків підкреслювання суб'ективних моментів, — художнього хисту, знання, уміння — в з'ясуванні культурного розвитку первісного людства²⁾.

На географічному погляді в поясненні суспільних явищ стоїть також і М. Рудинський. Відсутність на полтавському Лівобережжі будьяких аналогій надпорізькому неолітові автор пояснює тим, що Лівобережжя „не знає подібних до Надпоріжжя природних умов“. Грубо-відлупкові форми знаряддя раннього неоліту — так зв. гемблі та ріс-и — покликані до життя, на думку М. Рудинського, зміненими умовами природного оточення: вони „пов'язані, правдоподібно, з обробкою дерева“. Говорячи про визначення ріс-а як сокир, кайла чи долота, автор зазначає, що це знаряддя, можливо, справді задоволяло ці різні потреби, однаке „відповідно до умов природного оточення чи спеціальних побутових вимог воно прибирало різні форми“. Взагалі розвиток грубо-відлупкової техніки на появу нових форм, за М. Рудинським, „диктують, правдоподібно, нові умови природного оточення“. Підсумовуючи факти, що стосуються вивчення докласового суспільства в межах УСРР, автор розподіляє їх за чітко виявленим географічним принципом і вважає, що, „виучування ранньо неолітичних форм на Україні набуває особливого значення, надто ж як зважити на природні особливості її території“³⁾). Далі, одинаковий характер правого й лівого берега р. Коломака ніби продиктував одинаковість археологічних пам'яток, а відсутністю лісів між Полтавою та Іскрівкою цілковито пояснюється відсутність там городиць. Всі наведені приклади вочевидь свідчать, що М. Рудинський падає віршального значення географічному оточенню і природним умовам в історії докласового суспільства⁴⁾.

Не трудно помітити з наведених прикладів, — а їх можна було б збільшувати без краю, — що всі дії буржуазні теорії розвитку первісного суспільства базуються на ідеалістичному розумінні історичного процесу, а саме — на випинанні й підкреслюванні суб'ективних моментів: расових ознак (пере-

¹⁾ Проф. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини. К., 1925, сс. 22, 34—37.

²⁾ В. Козловська, Провідник по Археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка, К., 1928, сс. 5, 6, 7.

³⁾ Антропологія, т. IV, 1931, сс. 160, 171, 174, 167.

⁴⁾ Записки ВУАК'у, т. I, К., 1931, сс. 128—129.

важно духовних), розумових здібностей, психічних переживань, знання, уміння тощо. Навіть вплив природного оточення, в протилежність давнім матеріалістам, новітні автори розуміють ідеалістично. Історичний розвиток ставить вони на голову. На їх погляд, не буття визначається свідомістю, а навпаки — свідомістю визначається буття. Спочатку розвивається людський розум, знання й хист, а вже вони потім творять матеріальну культуру, виробництво й мистецтво. І все це розвивається іманентно з людського духа, навіть зовнішні умови впливають спочатку на людський дух, а вже потім на виробництво та побут. Буржуазні дослідники через свою класову природу не можуть пропустити, що лише праця поряд з природою є джерело всякого багатства, що „в певному розумінні можна сказати: праця створила саму людину“¹⁾.

В процесі праці функція руки відокремлюється від функції ноги; людина витворює перше знаряддя. „Спеціалізація руки — це означає знаряддя, а знаряддя означає специфічно людську діяльність, перетворююче зворотне діяння людини на природу, виробництво“²⁾. В процесі праці поряд з рукою і в тісному співвідношенні з нею розвився й мозок і зростала свідомість спочатку поодиноких корисних явищ, а геть пізніше поставало розуміння законів природи. Отже на світанку історії, як і пізніше, людська свідомість, знання й уміння є не причини, а наслідки суспільної виробничої діяльності, хоча, звичайно, розвиваючись і вони мають великий зворотний вплив на хід історичного процесу.

Отже нічого й говорити, що всі наведені вище „наукові“ конструкції діаметрально протилежні матеріалістичному розумінню історії й непримирено ворожій йому. Приміром, той самий Г. Обермайер зазначає, що людина зовсім не є істота, діяльність якої регулюють лише фізично-механічні, фізіологічні та матеріально-економічні закони: її природа доповнюється й керується чимсь вищим, а саме — духом! Те, що людство пережило сувере зледеніння й не вимерло, Г. Обермайер, як ми бачили, приписує, лише духовному розвиткові. Взагалі ввесь вогонь своїх аргументів Г. Обермайер одверто скеровує проти теорії первісного комунізму.

Легко відшукати й політичний еквівалент цих буржуазних теорій: адже расова й географічна теорії від самого зародження їх в античному світі аж до наших днів завжди входили як складові частини в ідеологію експлуаторів. Особливо яскраво класовий зміст цих теорій виявляється в практиці фашизму. Расова теорія в руках фашістів стала зброєю класової боротьби проти пролетаріату та його філософії — діалектичного матеріалізму; вона ж таки вкупі з географічною теорією, пропагованою в формі геополітики, „науково“ виправдує імперіалістичну експансію великих держав, а також визиск культурно відсталих народів у колоніях.

Отож усі, подібні до наведених вище, концепції в історії докласового суспільства свідомо чи несвідомо скеровані проти вчення Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна і грають на руку фашизму. Тим то особливо дивно зустрічати ці самі концепції в роботах авторів, які претендують на марксизм. Зразок такого псевдо-марксівського розуміння історичного розвитку докласового суспільства можна знайти в капітальній роботі з історії мистецтва І. І. Йоффе³⁾). Характеризуючи суспільно-економічні умови життя первісних громад, автор стверджує, що культура натурального господарства має ґрунтовий, рослинний характер, характер безпосереднього зв'язку людини з світом, стихійної залежності від місцевої природи. Природні умови визна-

¹⁾ Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., 1932⁶; с. 50.

²⁾ Ф. Енгельс. Вступ до „Діалектики природи“, Х., 1934, с. 22.

³⁾ И. И. Иоффе, Синтетическая история искусства. Введение в историю художественного мышления, Л., 1933.

чають у натуральному господарстві матеріал і техніку праці, а частково навіть фізіологічні властивості племени. Бистрий зір і слух, рухливість, легкість і гнучкість мисливських племен викликані потребою реагувати на швидкі звірячі рухи. Натомість млявість хліборобських племен визначається непорушністю рослинного світу¹⁾). Автор вочевидь припускається грубої методологічної помилки. Адже не властивості об'єктів господарства, а суспільно-економічні умови праці грають основну роль у житті навіть примітивних мисливців²⁾). Далеко більше значення має той факт, що первісні мисливці користуються з примітивного знаряддя (паліці, списа, в країному разі — лука), ніж те, що сарна чи вепр швидко бігають. Тварини, на яких полюють, ще й понині бігають не згірше за своїх давніх предків, проте навряд чи можна сказати, що сучасний мисливець, озброєний далекострільною рушницею,ходить набагато швидше за хлібороба, озброєного трактором. Соціально-економічний момент, у даному разі — суспільна техніка, важить тут куди більше, ніж властивості тварин.

Автор забуває про це і скочується на вульгарно-матеріалістичний погляд у трактуванні явищ первісної історії, змикаючись у цьому з буржуазними авторами.

II

Викриваючи географічну теорію суспільства як невід'ємну складову частину ідеології імперіалістичної буржуазії, що намагається виправдати своє паразитичне становище експлуататорського класу покликанням на природну базу економічної, соціальної й культурної нерівності цілих народів і окремих класів, ми мусимо одночасно хоч побіжно з'ясувати, яке місце в історичному процесі віддавали класики марксизму географічному оточенню.

Як ми вже бачили, прихильники географічної теорії суспільства вбачають основну причину історичного розвитку суспільства в географічному оточенні, в положенні країни, в кліматичних умовах, в багатстві фауни, флори, в наявності чи відсутності копальних багатств. Натомість марксизм розвиток суспільства визначає способом продукції матеріального життя, чи способом добування засобів до життя. „Спосіб продукції матеріального життя зумовлює суспільний, політичний і духовний процес життя взагалі“ (Маркс). В цьому полягає суть матеріалістичної діалектики. „Взявшись за вихідний пункт основний для всякого людського співжиття факт — спосіб добування засобів до життя — вона поставила в зв'язок з ними ті відносини між людьми, що складаються під впливом даних способів добування засобів до життя, і в системі цих відносин (виробничих відносин, за термінологією Маркса) вказала ту основу суспільства, що покривається економічно-юридичними формами і певними течіями суспільної думки. Кожна така система виробничих відносин є, за Марксовою теорією, окремий соціальний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування й переходу до іншої форми перетворення в інший соціальний організм“³⁾).

Отже певний спосіб виробництва і певна система виробничих відносин визначають кожну конкретну форму суспільства. Але та чи та форма виробничих відносин складається в процесі суспільного виробництва, на певному щаблі розвитку продукції. З розвитком продукційних сил діалектично зв'язані ті відносини, в які заходять між собою люди в процесі виробництва предметів,

¹⁾ И. И. Иоффе, цит. пр., с. 4.

²⁾ „Економічні епохи відрізняються не тим, що продукують, а тим, як продукують, якими засобами праці“. К. Маркс, Капітал, т. I, X., 1933, с. 131.

³⁾ В. Ленін (В. Ульянов), Твори, т. I, ДВУ, 1929, с. 267.

потрібних для задоволення людських потреб. „І в цих відносинах — пояснення всіх явищ суспільного життя, людських змагань, ідей і законів“¹⁾. Отже, характеризуючи будьяке суспільство, в тому числі й докласове, треба починати з аналізу продукційних сил та виробничих відносин його.

В сукупності продукційних сил К. Маркс відзначав два основних елементи: робочу силу і засоби виробництва, що складаються з засобів праці і предметів праці. „Хоч які б були суспільні форми виробництва, робітники й засоби виробництва завжди лишаються його факторами“²⁾. Але, відокремлені одні від других, і ті і ті — є чинники лише можливі. Для того, щоб продукувати, вони мусять з'єднатися. „Той особливий характер і спосіб, яким здійснюється це з'єднання, відрізняє різні економічні епохи соціальної структури“³⁾.

З'єднання робітників із засобами виробництва завжди відбувається в процесі праці. Беручи цей процес як такий, К. Маркс визначає працю насамперед як „процес між людиною й природою, процес, що в ньому людина свою власною діяльністю упосереднює, регулює й контролює обмін речовин між собою й природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Щоб присвоїти собі речовину у формі, придатній для її власного життя, вона пускає в рух належні до її тіла природні сили: рамена й ноги, голову й руки. Впливаючи цим рухом на зовнішню природу і змінюючи її, вона змінює одночасно й свою власну природу. Вона розвиває дрімотні в її власній природі здібності (Potenzen) і гру її сил підбиває під свою власну владу“⁴⁾.

В цьому абзаці в найстислішій формі подано Маркове визначення взаємовідносин між суспільною людиною і природним оточенням. Насамперед ми бачимо тут підкреслення великої ролі природного оточення; воно протиставляється людині як одна з сторін, між якими відбувається обмін речовин. Але тут же таки рішуче підкреслено активну роль людини: не природа зумовлює, спрямовує й підпорядковує собі обмін речовин, а людина, при чому обмін цей відбувається в процесі суспільної праці, де знову таки людині, а не природі, належить провідна роль. Навіть зміна самої фізичної організації людини залежить не стільки від пасивного впливу природи, як від активної діяльності людини, що в процесі праці змінює своє природне оточення й саму себе.

Те саме можна сказати і про психічне життя людини. Як зазначає Ф. Енгельс, природознавці й філософи досі цілковито нехтували вплив діяльності людини на її мислення. Вони знали, з одного боку, тільки природу, а з другого — тільки мисль. Але якраз „zmінювання природи людиною, а не тільки природа як така, є найсутніша і найближча основа людського мислення; в тій мірі, як людина навчилася змінювати природу, в цій мірі зростає її інтелект“⁵⁾.

В процесі праці, у виробництві природа й людина становлять діалектичну єдність. Тут ми можемо спостерігати ту єдність протилежностей, що, за словами В. І. Леніна, існує „у всіх явищах і процесах природи (і духа, і суспільства в тому числі)“⁶⁾.

В усіх трьох елементах продукційних сил — робочій силі, предметах праці й засобах праці — класики марксизму відзначали дві діалектично поєднані сторони: природну й суспільну, при чому, надаючи величезного значення першій, другу завжди підкреслювали вони як провідну й вирішальну.

¹⁾ Там само, с. 389.

²⁾ К. Маркс, Капітал, т. 2, Партидав, 1932, с. 13.

³⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, Партидав, Х., 1933, с. 129.

⁴⁾ Ф. Енгельс, Діалектика природи, с. 12.

⁵⁾ Ленінський сборник, XII, М.—Л., 1930, с. 323.

Не зупиняючись на зауваженнях про те, що людина сама належить до природи своєю кров'ю, тілом і мозком¹⁾), що її сила — це перетворена в людський організм природна речовина²⁾), — зазначимо лише, що К. Маркс та Ф. Енгельс не раз відзначали також і роль історичних особливостей різних народів у процесі виробництва та в суспільному розвитку. Приміром, у „Німецькій ідеології“ є зауваження про особисту енергію індивідів окремих націй, про енергію, породжену вже завдяки скрещуванню рас³⁾), а в „Теоріях додаткової вартості“ Карл Маркс гостро критикував тезу про різницю в темпераментах та характері народів як одну з причин, що, на думку Р. Джонса, ніби визначають прагнення до нагромадження⁴⁾.

К. Маркс рішуче підкреслював змінність расових та національних ознак. На його думку, „вся історія є не що інше, як повсякчасна зміна людської природи“⁵⁾). В іншому місці Маркс зазначав, що „навіть родові відміни, які виникли природно, як, наприклад, расові і т. д., можуть і мусять бути усунуті історичним розвитком“⁶⁾). Особливості народів міняються. „З розвитком капіталістичного виробництва створюється середній рівень буржуазного суспільства і разом з цим темпераментів та характерів у різних народів“⁷⁾). Загалом п'ять Джонсівих причин нагромадження, а серед них і відміни в темпераментах та характері народів, справді сходять усі до того, що „нагромадження залежить від того щабля капіталістичного способу виробництва, що його досягла певна нація“⁸⁾). Отже, рівень виробничого суспільного розвитку змінює національний характер, а не навпаки.

Ще яскравіше вирішальна роль суспільного моменту виявляється при розгляді природних предметів праці.

Природні властивості їх і залежність їх від географічного оточення одразу впадають в око; особливо це стосується докласового суспільства. Адже всі речі, що йшли в первісне виробництво, не вазнавали ще попереднього оброблення; людина знаходила їх у тому природному оточенні, в якому їй доводилося жити й продукувати. „Всі речі, які людина під час праці відриває лише від їх безпосереднього зв'язку із всесвітом, є предмети праці, дані природою“⁹⁾). Природні предмети праці можна поділити на дві категорії: 1) дики рослини й тварини, що їх не виплекано штучно; 2) багатства земних надрів, залізна руда, мінерали, нафта, вугілля. Лише різні галузі добувної промисловості, як от гірництво, полювання, рибальство, рільництво (оскільки воно насамперед обробляє саму ціліну), знаходять свої предмети праці в самій природі; всі інші галузі промисловості оброблюють уже сировинний матеріал¹⁰⁾.

Зв'язок природних предметів людської праці з географічним оточенням очевидний. Зрозуміло, що там, де не було залізної руди чи кременю, вони не могли вперше стати предметом людської праці.

Таксамо й для переходу первісних рибалок та мисливців до скотарства й хліборобства потрібні були в наявності відповідні елементи природного

¹⁾ Ф. Енгельс, Диалектика природы, с. 57.

²⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 162.

³⁾ К. Маркс и Ф. Енгельс, Немецкая идеология, М.-Л., 1933, с. 63.

⁴⁾ К. Маркс, Теории прибавочной стоимости, т. III, М., 1932, с. 330.

⁵⁾ К. Маркс, Злідениність філософії, Партида, 1933, с. 129. „Що становлять собою індивіди, залежить, отже, від матеріальних умов їхнього виробництва“. К. Маркс и Ф. Енгельс, Немецкая идеология, М., 1933, с. 11.

⁶⁾ К. Маркс и Ф. Енгельс, Немецкая идеология, с. 413.

⁷⁾ К. Маркс, Теории..., с. 329.

⁸⁾ Там само, с. 330. „Весь внутрішній устрій самої нації залежить від ступеня розвитку її виробництва та її внутрішнього й зовнішнього сполучення“. К. Маркс и Ф. Енгельс, Немецкая идеология, с. 11.

⁹⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, X., 1933, с. 130.

¹⁰⁾ Там само, с. 132.

оточення, тобто в даному випадку відповідні фауна й флора. Яскраву ілюстрацію до цього можна знайти у Ф. Енгельса, який зазначав, що східний суходіл так званого Старого світу мав майже всі тварини, що надаються до приручення і всі придатні до вирощування види рослин, крім одного; Америка ж з усіх придатних до приручення ссавців мала тільки ламу, та й то лише в одній частині півдня, а з усіх культурних рослин лише одну, проте найкращу — маїс¹⁾). Через те жителі Західу „плекали маїс та інші — різноманітні, залежно від місцевості та клімату, — споживні рослини“²⁾), а жителі Сходу приручили тварину, землеробства ж довго не знали.

Але чи означає це, що перехід до нових форм господарства відбувався, як це гадає у згоді з буржуазними авторами меншовик Плеханов, „залежно від географічного оточення“³⁾? Ні. Адже первісні дородові громади, що жили збиральництвом та випадковим мисливством, напевне заходили й у такі місця, де були родовища металів, проте вперше довідатися й скористатися з властивостей металів змогли лише геть пізніше скотарі-кочовики та напівосілі землероби, що стояли на далеко вищому ступені суспільного розвитку. Так само і з тваринами та рослинами тої чи тої освоєної місцевості люди обізналися дуже рано — ще до виникнення роду, проте використовувати їх у формі скотарства та землеробства навчилися лише аж за доби розвинутого родового ладу. Досліджуючи історичний розвиток суспільства, лише з цією стадією — з родовим ладом — ми досягаємо „такого щабля, коли дається візнаки відміна в природних властивостях обох великих суходолів“⁴⁾ — так званого Старого й Нового світу. Отже можливість використати природні багатства землі й відміни географічного оточення зумовлена розвитком продукційних сил суспільства, ростом економічної й культурної моці його.

Лише підкоряючи собі в суспільстві й за його допомогою елементи природного оточення, людина перетворює їх в елементи продукційних сил, для чого в певний спосіб, що залежить від суспільно-економічного характеру даного суспільства, розташовує своє виробництво в просторі. Не географічний ландшафт, не властивості природи, як то гадають буржуазні автори, а властиві тій чи тій формaciї закони розвитку суспільного виробництва зумовлюють це просторове розташування його.

Вирішальне значення під час виникнення первісних стацій у певній місцевості має не той факт, що в тій місцевості є потрібний на вироблення знаряддя кремінь, зручні для життя печери, або у великому числі ростуть крисині рослини й водиться дичина та риба, — а той, що недосконала суспільно-економічна організація й низький рівень технічного розвитку дородових громад не дозволяє ще їм перейти до іншого матеріалу, іншої форми житла й інших продуктів споживання. Тільки но первісні громади в своєму економічному й соціальному розвитку досягають стадії родового ладу з землеробством, скотарством, розвинутим мисливством та рибальством, а також з поглибленим поділом праці, зародками обміну, відносно розвинутою й розгалуженою технікою, — вони залишають улюблені місцевості з печерами та навислими скелями й освоюють ліси і степи, відкриті береги річок та озер. Це поширює виробничу базу і веде на вищий щабель суспільного розвитку.

Зокрема велику роль у цьому переході грато застосування у виробництві й побуті вогню. Це технічне досягнення насамперед давало змогу широко використовувати рибну й м'ясну їжу, а „з цією їжею люди стали незалеж-

¹⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства. Партиздат 1932, с. 28.

²⁾ Там само, с. 24.

³⁾ Г. Плеханов, Основні питання марксизму, 1932, с. 41.

⁴⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи..., с. 23.

ними від клімату та місцевості¹⁾). „Подібно до того, як людина навчилася споживати все єстивне, вона навчилася жити також у всякому кліматі²⁾“. Люди розселилися по всій землі, освоїли різноманітні місцевості незалежно від клімату й ґрунту. Зумовлений попереднім історичним розвитком перехід до „холодніших країн, де рік поділяється між літом і зимою, створив нові потреби в житлі та одязі для захисту від холоду й ջогкості, створив таким чином нові галузі праці“³⁾.

Отже лише від характеру суспільних відносин, від рівня розвитку продукційних сил залежало й залежить те, чи стає певний елемент природного оточення предметом суспільної людської праці й побутового використання, чи й надалі залишається лежати „мертвим капіталом“.

Те саме можна сказати й про природні засоби праці; зв'язок їх з природним оточенням, надто в докласовому суспільстві, також очевидний. Адже земля, становлячи первісну харчову комору людини, є таксамо й первісний арсенал її засобів праці. Земля постачає людині, приміром, камінь, яким вона кидає, тре, тисне, ріже тощо⁴⁾. Далі й сама земля стає засобом праці, однаке це буває вже геть пізніше. Функціонування землі як засобу праці в землеробстві має за „передумову цілий ряд інших засобів праці й порівняно високий уже розвиток робочої сили“⁵⁾.

Отже, використання тих засобів праці, що їх дає земля, а також самої землі, як продукційної сили, таксамо залежить від певної історичної стадії розвитку первісного суспільства.

Поруч із землею, вода також є надзвичайно важливий засіб праці і зв'язок її з географічним оточенням безперечний. У воді ловлять рибу, водою зрошують поля, воду в річках та морях використовують як засіб транспортування тощо.

Але ту чи ту властивість води люди навчилися використовувати в різні часи, залежно від рівня їх суспільного розвитку⁶⁾. Зрозуміло також, що такі природні сили, як енергія пари, вугілля, електрики, суспільство могло використати лише на найвищих ступенях свого історичного розвитку.

III

Найяскравіше природні й суспільні властивості всіх елементів продукційних сил і взаємовідношення між ними виступають, коли їх розглядати в зв'язку з продуктивністю праці. Якщо абстрагуватися від більш або менш розвиненої форми суспільного виробництва, то можна легко помітити, як зазначає К. Маркс, що продуктивність праці зв'язана з природними умовами. Всі ці

¹⁾ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1934, с. 32.

²⁾ Ф. Энгельс. Диалектика природы, М., 1932⁶, с. 55.

³⁾ Там само, с. 55. Хоч природні потреби й залежать від клімату та інших природних особливостей країни, проте розміри цих потреб і способ їх задоволення цілком визначаються історичним розвитком суспільства. „Самі природні потреби, як от іжа, одяг, паливо, помешкання тощо, є різні, залежно від кліматичних і інших природних особливостей країни. З другого боку, розміри так званих доконечних потреб, як і способ задоволення їх, самі є історичний продукт і тому здебільшого залежать від культурного рівня країни“. К. Маркс, Капітал, т. I, Партиздав, 1933, с. 123. „На початках культури здобуті продукційні сили праці незначні, але таксамо незначні й потреби, що розвиваються разом з розвитком засобів для задоволення тих потреб та залежно від цього розвитку“. Там само, с. 429.

⁴⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 131.

⁵⁾ Там само, с. 131.

⁶⁾ За рабовласницького суспільства й держави, коли засоби транспорту були ще порівнюючи мало розвинені, — гори, ріки й моря, як зазначає В. Ленін, були „неймовірно більшими перешкодами, ніж тепер, і утворення держав відбувалося в географічних межах, далеко вужчих“. В. И. Ленин, Государство и революция, М.—Л., 1931, с. 14.

умови можна звести до природи самої людини, як от раса тощо, і до природного оточення людини. Зовнішні природні умови розпадаються з економічного погляду на дві категорії: 1) природне багатство на засоби існування — родючість ґрунту, багаті рибою води тощо і 2) багатство на засоби виробництва — річки, дерево, метали, вугілля тощо. На початках культури, в первісному суспільстві має переважне значення перша форма природного багатства, на вищих щаблях історичного розвитку — друга форма. К. Маркс радить для ясності порівняти, наприклад, сучасну Англію з Індією або в античному світі — Афіни та Корінф з країнами на узбережжі Чорного моря.

„Що менше число природних потреб, які абсолютно треба задовольнити, і що більша природна родючість ґрунту та сприятливість підсоння, то менший робочий час, потрібний для утримання й репродукції продуцента. Отже, то більший може бути надлишок його праці на інших супроти його праці на самого себе“. Останнє зауваження стосується вже капіталістичного виробництва і коли воно існує як передумова, то при інших однакових обставинах, і при даній тривалості робочого дня, кількість додаткової праці змінюється, залежно „від природних умов праці, особливо ж залежно від родючості ґрунту“. Ale звідси аж ніяк не випливає протилежне, а саме те, що найродючіший ґрунт є найсприятливіший для зростання капіталістичного способу виробництва¹⁾. „Цей спосіб припускає панування людини над природою. Занадто марнотратна природа „водить людину, як дитину, на мотузочку“. Вона не робить розвиток людини природною доконечністю... Не абсолютна родючість ґрунту, а його диференційованість, різноманітність його природних продуктів становить природну основу суспільного поділу праці і через зміну природних умов, серед яких живе людина, спонукає її до урізноманітнення її власних потреб, здібностей, засобів праці та способів праці“.²⁾ „Потреба суспільно контролювати якусь силу природи, економічно користатися з неї, присвоювати її або приборкувати у великому масштабі за допомогою споруд, зроблених людською рукою,— ось що відіграє найвиришальнішу роль в історії промисловості. Наприклад, урегулювання води в Єгипті, Ломбардії, Голландії тощо“³⁾.

З цих абзаців видно, що природні умови праці мають величезне значення як на ранніх, так і на пізніх стадіях суспільно-економічного розвитку. Проте, не зважаючи на все значення природних умов, не вони й не географічне оточення, з яким вони тісно зв'язані, рухають розвиток продукційних сил і залежних від них виробничих відносин. „Сприятливі природні умови,— зазначає К. Маркс,— завжди дають лише можливість додаткової праці, але ніколи не дійсність додаткової праці, отже і додаткової вартості, або додаткового продукту. Різні природні умови праці призводять до того, що та сама кількість праці по різних країнах задовольняє різні маси потреб, отже до того, що, за інших аналогічних обставин, доконечний робочий час є різний. На додаткову працю вони впливають лише як природна межа, тобто визначають той пункт, що від нього може початися праця на інших. Ця природна межа відсувається назад у тій самій мірі, як промисловість прогресує“³⁾). Навівши далі приклад жителя східних островів Азійського Архіпелагу, — де люди рубають собі хліб у лісі, як у нас рубають дерево на паливо,— Маркс пише, що сприятлива природа дає йому багато вільного часу. Ale для того, щоб він цей час „продуктивно зужив на самого себе, потрібен цілій

¹⁾ „Наявна продуктивність праці, з якої воно виходить як з основи, не є дар природи, а дар історії, яка охоплює тисячі століть“. К. Маркс, Капітал, т. I, X., 1933, с. 429.

²⁾ Там само, сс. 429—431.

³⁾ Там само, сс. 431—432. „Абсолютна плодючість не приводить до чогось іншого, як тільки до того, що певна кількість праці дав певний, зумовлений природною плодючістю землі, продукт“. К. Маркс, Капітал, т. III, M., 1932, с. 588.

ряд історичних умов, а для того, щоб він витрачав його як додаткову працю на чужих осіб, потрібен зовнішній примус¹⁾).

Отже з даного прикладу видно, що природні (кліматичні й географічні) умови праці на певному ступені суспільного розвитку лише встановлюють природну межу, за якою починалось виробництво додаткового продукту. Природне оточення неспроможне само з себе утворити жодного економічного чи суспільного явища; воно лише може для цього дати об'єктивну можливість, може лише сприяти чи не сприяти виробництву, а вже від розвитку суспільних продукційних сил залежить, чи буде та можливість реалізована, чи вона й надалі лишається в потенції. Природні умови, расові відносини й історичні впливи, що приходять ззовні, можуть лише варіювати економічну базу суспільства²⁾, але рушійну силу розвитку суспільство несе в собі самому; вона полягає, як ми бачили вище, в суперечностях між рівнем розвитку продукційних сил і виробничими відносинами. Тут у діалектиці розвитку матеріального виробництва й виробничих відносин треба шукати остаточної причини розвитку суспільства³⁾.

Марксизм не відкидає й не ігнорує природного оточення. Навпаки, класики марксизму завжди зважали на конкретні зовнішні умови місця й часу, беручи їх у діалектичному поєднанні з унутрішніми суспільними умовами⁴⁾. „Перша передумова всякої людської історії, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — це, звичайно, існування живих людських осіб; через те перший конкретний факт, який належить установити, — фізична організація цих осіб і зумовлені нею відношення їх до іншої природи. Ми тут не можемо, звичайно, розглядати ні фізичних властивостей самих людей, ні природних умов, географічних, оро-гідрографічних, кліматичних та інших відносин, які застають люди. Всякий історичний опис мусить виходити з цих природних основ і їх відмін у ході історії завдяки діяльності людей⁵⁾.

На кожному щаблі розвитку суспільство застає якийсь історичний результат, якусь суму продукційних сил, якесь історично створене ставлення людей до природи й одного до одного⁶⁾. Як тільки но кінчається тваринний стан, влада людини над природою „завжди вже опосереднена її існуванням, як члена громади, родини, роду тощо, її відношенням до інших людей, що зумовлюють її відношення до природи“⁷⁾.

К. Маркс у багатьох місцях своїх праць підкреслював природно зумовлені продукційні сили, продукційну силу природи, природні агенти виробництва, дарові продукційні сили природи тощо⁸⁾). В одній з ранніх своїх праць К. Маркс навіть визнавав факт відкриття каліфорнійських золотих копалень

¹⁾ К. Маркс. Капітал т. I, с. 432.

²⁾ „Та сама економічна база — та сама з погляду головних умов — завдяки нескінченно різноманітним емпіричним обставинам, природним умовам, расовим відносинам, історичним впливам, що діють зовні, і т. д. може давати в своєму вияві нескінчені варіації й градації, які можна зрозуміти лише за допомогою аналізу дих смірчиною даних обставин“. К. Маркс, Капітал, т. III, М., 1932, с. 570.

³⁾ „Певна форма матеріального виробництва зумовлює, поперше, певне розчленування суспільства, подруге, певне відношення людини до природи. Те й те визначає його державний устрій і його світогляд. А значить і характер його духовного виробництва“. К. Маркс. Теорія прибавочної стоянності, т. I, Партизат, 1932, с. 246.

⁴⁾ „Ми знаємо лише одну едину науку, науку історії. Розглядаючи історію з двох боків, її можна розділити на історію природи й історію людей. Однак, обидві ці сторони нерозривно зв'язані; оскільки існують люди, історія природи й історія людей взаємно зумовлюють одну одну“. К. Маркс і Ф. Энгельс, Немецкая идеология, с. 8.

⁵⁾ Там само, сс. 10—11.

⁶⁾ Там само, с. 28.

⁷⁾ К. Маркс, Теорія прибавочної стоянності, т. III, 1932, с. 285.

⁸⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, Х., 1933, с. 433; т. III, ч. 2, М., 1932, с. 637. Теории прибавочної стоянності, т. I, 1932, с. 41; т. II, ч. 2, с. 19.

в умовах капіталістичного суспільства „важливішим, ніж лютнева революція“ у Франції¹⁾). Вкрайки на даремну природну продукційну силу є також і в Леніна²⁾). Так само Ленін зазначає, що „на розмір колоніальних посілостей, опріч суті економічних умов, і на базі їх, впливають умови географічні й інші“³⁾). Але одночасно К. Маркс вказує, що родючість природи становить лише одну межу, один вихідний пункт, одну базу продуктивності праці. Розвиток суспільних продукційних сил становить другу умову⁴⁾). Як природне оточення не може само з себе витворити жодного суспільно-економічного явища, так само й праця сама з себе нічого продукувати не може. Всякі розмови про „надприродну творчу силу праці“⁵⁾, всякі „містичні“ уявлення про стихійний розвиток продуктивності праці не мають під собою ґрунту і правлять лише за засіб пригнічення пролетаріату⁶⁾. Лише з поєднанням обох названих вище моментів — праці, з одного боку, природного оточення, з другого — може відбутися процес виробництва, при чому й тут людській праці, суспільному, а не природним умовам, належить активна роль. Тільки вогонь живої людської праці спроможний перетворити засоби виробництва на споживні вартості⁷⁾). Ще яскравіше підкреслює К. Маркс значення суспільно-історичних моментів для виробництва. Порівнюючи становище Америки і Європи, К. Маркс писав, що єдина умова, при якій європейські країни не потраплять у таку ж саму промислову, комерційну й політичну залежність, у якій перебувають Італія, Іспанія й Португалія, — є соціальна революція, яка „сама перетворить спосіб продукції й обміну відповідно до потреб продукції, які випливають із сучасних продукційних сил, отже уможливить створення нових продукційних сил, які забезпечать перевагу європейської промисловості і тим самим пом'якшать шкоду, спричиновану географічним положенням“⁸⁾.

IV

З цих прикладів ми ще раз бачимо, що не географічне оточення, не властивості природи визначають виробництво й виробничі стосунки людей між собою, а навпаки — спосіб виробництва й виробничі відносини людей визначають їх ставлення до природи. Це однаковою мірою стосується як до найпізніших, так і до найдавніших стадій суспільства. В листі до К. Каутського з приводу його статті про Родбертуса Ф. Енгельс заперечував проти погляду, який приводить до висновку, ніби спосіб виробництва лише тільки визначає суспільний лад, але не визначало його до капіталістичного виробництва. „Знаряддя дикуна зумовлюють його суспільство цілком такою самою мірою, як найновіше знаряддя — капіталістичне суспільство“⁹⁾.

На всіх щаблях суспільного розвитку активно діє момент суспільний — спосіб виробництва, техніка, виробничі відносини, а не природний — клімат, ґрунт, географічне положення. Вже ця теза кидає світло і на питання, коли людина більше залежала від природи — чи на першій стадії суспільного розвитку, чи тепер?

¹⁾ К. Маркс і Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, 208. Цей приклад чудово ілюструє Енгельсову думку про те, що в „розуміння економічних стосунків включається й географічна основа, на якій ці стосунки виникають та існують“. Див. К. Маркс і Ф. Енгельс, Листування з питанням політичної економії. Партидав, 1933, с. 291.

²⁾ Н. Ленін, (В. Ульянов), Твори, т. IV, X, 1930, с. 169.

³⁾ Там само, т. XIX, с. 119. Підкреслення наше — К. К.

⁴⁾ К. Маркс, Капітал, т. III, с. 456.

⁵⁾ К. Маркс, Критика готської программи. Партидав „Пролетар“, 1933, с. 21.

⁶⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 429. Критика готської программи, с. 21.

⁷⁾ К. Маркс, Капітал, т. I, с. 134.

⁸⁾ К. Маркс і Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, М.—Л., 1930, с. 210.

⁹⁾ Архів К. Маркса и Ф. Энгельса, т. I (VI), М., 1932, с. 262.

Цілком ясно, що тільки во люди вийшли з тваринного стану і вступили в історію, вони ще були напівтваринами, не знали своїх власних сил і були безсилі проти природи; „вони були бідні як тварини і мало продуктивніші за них“¹⁾. Природа протистояла людині-напівтварині як чужа, могутня й неприступна сила, до якої люди ставилися цілком по-тваринному; природа панувала над людьми як над худобою, і усвідомлення природи в них було чисто тваринне²⁾. „Інстинктивно людина, дикун не виділяє себе з природи“³⁾. Ці первісні люди були пригнічені природою, яка не лише нічого не давала їм у вільний дарунок, а ставила на кожному кроці труднощі в здобуванні засобів існування. Що первісна людина ніби одержувала все потрібне як вільний дар — це нікчемна байка⁴⁾. Проте й за тих далеких часів „тваринне ставлення напівлюдей до природи зумовлювалося їхньою суспільною формою“⁵⁾. Слабкі соціальні зв'язки, примітивне знаряддя, мізерний суспільний досвід — все це спричинялося до того, що людям з великим трудом давалася перемога в боротьбі з природою. Але все таки вони перемагали і в цій тяжкій повсякденній боротьбі соціально міцніли й розвивалися.

З певним розвитком матеріального виробництва, з ростом техніки, збільшенням суспільного досвіду й усталенням суспільної форми полегшала боротьба з природою й зменшився тиск її на людину. „Дикун почуває себе в своїй печері — цьому елементі природи, що вільно віддає себе для втіхи й захисту, — не більше чужим чи, вірніше, почуває себе так само в рідній стихії, як риба в воді“⁶⁾. Первісні люди, дикуни, були господарями в межах того, що в процесі практичної виробничої діяльності вони освоїли з свого природного оточення. Приміром, хоч ірокезам далеко ще було до влади над природою, проте, як зазначає Фр. Енгельс, „в тих межах, в яких природа була їм приступна, вони були господарями свого виробництва. Коли не рахувати недородів на їхніх невеликих городах, зменшення рибних багатств у їхніх озерах та річках і зникання дичини в їхніх лісах, вони знали заздалегідь, на що можуть розраховувати при своєму способі добування засобів до життя“⁷⁾. Первісні громади самі встановлювали форму взаємодіяння з природою відповідно до свого способу виробництва⁸⁾. Якщо вони не розуміли свого оточення, не знали законів природи й не вміли використовувати їх для задоволення своїх потреб, то й брали від природи лише те, що спроможні були відновувати за допомогою своїх недосконалих засобів виробництва. Багатьох явищ вони просто боялись як стихійного лиха, і це створювало передумову для виникнення найдавнішої первісної релігії. Але й тут не природа грава активну роль, а суспільна організація людей.

Протягом усього свого існування при різноманітних способах виробництва і при всяких суспільних формах людство вперто боролося з природою й перемагало, пізнаючи її закони й використовуючи їх у своїх інтересах. „Як дикун, щоб задовольнити свої потреби, щоб зберігати й відтворювати своє життя, мусить боротися з природою, так мусить боротися й цивілізована людина, і вона мусить робити це в усіх суспільних формах і при всіх можливих спо-

¹⁾ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, Партидав, 1932, с. 129.

²⁾ Архів М. и Э., I, с. 222.

³⁾ Ленінський сборник IX, с. 23.

⁴⁾ В. Ленін, Соч., т. IV, 3, М.—Л., 1931, с. 182.

⁵⁾ Архів М. и Э., I, с. 221.

⁶⁾ К. Маркс, Подготовительные работы для „Святого семейства“. Архів М. и Э., III, М.—Л., 1927, с. 280.

⁷⁾ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, М., 1934, с. 101.

⁸⁾ „Що більше, однак, люди віддаляються від тварин, то більше їх процес впливу на природу набирає характеру наперед обмисленого, планомірного діяння, спрямованого до певних наперед визначених цілей“. Ф. Энгельс, Диалектика природы, М., 1932, с. 56.

собах виробництва. З її розвитком поширюється царство природної доконечності, бо її потреби поширюються; але одночасно поширюються й продукційні сили, що мають їх задоволення. Свобода в цій галузі може полягати лише в тому, що соціалізована людина, асоційовані продуценти раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, ставлять його під свій спільній контроль, замість щоб, навпаки, він як сліпа сила панував над ними; в тому, що вони здійснюють його з найменшою витратою сили і в умовах найбільш гідних і адекватних їх людській природі¹⁾.

В цих словах Маркса стисло й глибоко накреслено історичну перспективу взаємовідносин суспільної людини з природою від найдавніших часів зародження докласового суспільства аж до створення безкласового соціалістичного суспільства. Вони неначе підбивають підсумок усьому сказаному вище, і ними закінчимо ми свою коротеньку замітку.

¹⁾ К. Маркс, Капітал, т. III, М., 1932, с. 591.

ПОВОРОТ ДО КОНКРЕТНИХ ФАКТІВ

(Замість огляду журналньої літератури про викладання та вивчення історії)

Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) з 16 травня 1934 р.¹⁾ відкриває цілий новий період не лише у викладанні історії в школах СРСР, а й у науково-дослідній роботі в галузі історії.

Насамперед постанова засуджує дотеперішній стан викладання історії в школах як незадовільний. Досі тут панувала гола абстракція, сухий схематизм, мертвотна сколастика. „Підручники й саме викладання мають абстрактний схематичний характер. Учням подають абстрактні визначення суспільно-економічних формаций, підмінюючи в такий спосіб послідовне викладання громадянської історії абстрактними соціологічними схемами“²⁾. Всі ці хаби у викладанні історії яскраво виявляються як у дотеперішніх підручниках з історії, так і в тих відповідях, що їх дають учні на іспитах. Чимало зразків абстракцій і порожніх схем, узятих із сучасних підручників, а також із письмових учнівських робіт подає М. Нечкіна в своїй статті „Потерянний і возвращений факт“³⁾.

В одному з поширеніших підручників виникнення феодалізму, приміром, описується так: „На рубежі XII і XIII ст., на винішній території центральних районів РСФРР склалися феодальні відносини. Майнова диференціація, що розвинулася в глибині патріархально-родової громади — верві, скupчення засобів виробництва, насамперед землі в руках окремих осіб привели її до розкладу“. Цей уривок, як справедливо вказує М. Нечкіна, найгустіше насычений абстракціями та узагальненнями і не дає жодного конкретного факта. Замість на живому матеріалі, на документальних прикладах, показати процес феодалізації давньої Русі, автор підручника обмежився вказівками на розпад патріархально-родової громади, на майнову диференціацію, встановлення феодальних відносин тощо. Ніякого розкриття конкретного змісту цих загальних визначень у підручнику немає.

Можна було б навести ще яскравіші приклади абстрактних соціологічних формул і порожніх визначень із інших, не менш поширеніх шкільних підручників.

Отже не дивно, що в наслідок такого викладання в школі учні в кращому разі навчаються

оперувати догматичними тезами, позбавленими будьякого живого змісту. Учні не знають історичних подій, історичних імен і дат. Учениця одної з московських ФЗД, напр., дала такі визначення феодалізму: „Феодалізм — це такий суспільно-економічний класовий лад, в основі якого лежить особливий спосіб виробництва і особлива форма експлуатації. Це відрізняє його від попереднього рабовласницького ладу (спосіб виробництва), це означає спосіб поєднання засобів виробництва з робочим класом“. „Характерна ознака феодалізму в Римі — це розвиток колонату, патропії та імунітету, а в германців приватна власність на землю, класи, вожді, дружина, залежність дрібного від великого“⁴⁾.

Ще гірші знання з історії феодалізму виявили учні одної з київських ФЗД. На питання про відміну феодалізму від капіталізму вони відповіли: „Феодалізм відрізняється від капіталізму тим, що не так робиться у феодальному господарстві, як у капіталістичному“. „Феодалізм це така невелика купка багатіїв, що керувала селянами. Капіталізм — це така назва“. „Феодальний лад — це в подоба поміщиків, які мали величезні маєтки й своїх власних селян, з якими вони робили все, що хотіли“⁵⁾.

З цих прикладів видно, що учні, окрім порожніх абстракцій, нічого по суті не знають про феодалізм та його виникнення в Західній та Східній Європі. Реально учні обсолютно не уявляють собі, що то за феодальні відносини і який же саме спосіб виробництва лежить в їх основі. Подібні відповіді, як справедливо обурюється М. Нечкіна, це — глум і з учнів і з історії.

Якщо учні мало знають про феодалізм, з якого здебільшого й починається власне викладання історії в школі, то ще менше знають вони про античний світ і зовсім мало про докласове суспільство. На запитання про причини повстання рабів у Греції учні Романівської ШСМ на Київщині відповіли: „Не були організовані. Були всякі нації. Не було одності. Погано озброєні“⁶⁾. Отож цілком зрозуміло, що наявіть в історичну аспірантуру, як вказує Ю. Бочаров, приходить молодь, „яка не знає

1) Див. „Правда“ з 16 травня 1934.

2) „Фронт науки и техники“, 1934, № 7.

3) М. Нечкіна, „Потерянний и возвращенный факт. Фронт науки и техники“, 1934, № 7, стр. 97.

4) „Історик-більшовик“, 1934, № 1, с. 137.

5) Там само, с. 137.

найважливіших фактів з історії давнього Сходу Греції, Риму, європейського середньовіччя¹).

Таке неприпущенне ставлення до вивчення в школі історії ранніх суспільно-економічних формайдів виникло в наслідок того, що в навчальних планах і проектах окремих методистів „місце систематичного вивчення історії займали окрім епізодів, „картини“, що мали працювати за ілюстрацією до курсу суспільствознавства“²). Ці плани й проекти перетворювалися в життя, і тому, власне кажучи, досі історії як окремої навчальної дисципліни в курсі середньої та початкової шкіл не було: історія епізодично входила в курс суспільствознавства, яке неминуче збивалося на абстрактний схематизм і порожню сколастику. „В нашій школі до цього часу, — як влучно говорить В. Затонський, — замість справжньої історії викладалося фактично судильну „сociологію“, до того ж трафаретну, без висвітлення конкретних історичних подій та фактів“³). Такий підхід до викладання історії був шкідливий педагогічно, бо зовсім знеохочував дітей вивчати історію, і абсолютно хибний науково. При такому викладанні в дітей не могло скластися будь-якого розуміння історичного процесу, а звідси й глибокого з'ясування сучасності. А тим часом і „реформатори“ школи найбільше дбали про те, щоб навчити учнів розуміти саме нашу сучасність.

Але не тільки учні середніх та початкових шкіл не вчили й не знають історії, не краще вчили й не краще знають її також і викладачі цих шкіл. Одна викладачка на запитання про „Руську Правду“ відповіла: „Руська Правда“ є збірка законів германців часів війни в змілянням⁴). Не трудно зрозуміти причини такого стану. Адже викладачі середніх шкіл — це здебільшого молодь, яка недавно сама закінчила педагогічні технікуми та інститути. Рівень підготовки наявних кадрів викладачів історії, як це встановлено на підставі матеріалу спеціального обслідування на Україні, абсолютно незадовільний навіть з формального боку. „Викладати історію“ вони почали із знаннями, які одержали в семирічці або технікумі. Від того, в якому році вони вчилися, залежить те, в якому обсязі якого підручника вони обізнані з історією. Обсяг цей здебільшого такий: конспект Бушуєва, Бочаров, Фрідлянд, Лукін (Антонов). В країшому разі попореднє вивчення історичного розвитку обмежується добою XVIII—XX ст. З історією стародавнього світу, середньовіччям майже ніхто з викладачів не обізнаний, навіть і ті, що тепер викладають саме ці періоди. Ознайомлення з ними йде паралельно з проходженням історії в класах⁵).

Теперішні викладачі, як вазначає Ю. Бочаров, самі сиділи на студентських партах у той час, коли у викладанні історії всяко експериментували, виявляли лівацькі ухили, і вищі школи в найкращому разі давали знання лише про деякі, близчі до нас історичні епохи⁶). Викладачка молодь, готуючись до лекції, мусить сама вчитися. Але на чому вчитися? За якою літературою? Адже викладач не може дістати тепер не тільки доброго марксівського підручника, з якого можна було б черпати потрібні факти інформації, — не знайде він також і пристойної методологічно витриманої наукової розвідки, опертого на свіжі конкретні матеріали фактів. Особливо це стосується давньої історії. І мимоволі викладач звертається до старих буржуазних авторів — Момзена, Фюстель де-Кулланжа, Ключевського, вибираючи в них потрібний матеріал і самотужки нашвидку методологічно переробляючи його.

Обов'язок наших науково-дослідних установ та педагогічних вищих шкіл ясний: це, як правило підkreслює Ю. Бочаров, „посилення роботи над підвищенням кваліфікації педагогічних кадрів“. Однаке, робота історичних науково-дослідних установ мусить позначатися не лише активною участю в перекваліфікації викладачів на спеціальних курсах та конференціях, а також і в самій науково-дослідній галузі. Автори історичних наукових розвідок та монографій повинні також відійти від головного методологізування й звернутися до вивчення на основі марксизму-ленинізму конкретних історичних фактів і тим стати на допомогу перекваліфікації викладачів історії.

Адже сухий схематизм, соціологізація, відсутність конкретних історичних фактів у шкільних курсах та підручниках історії, — все, це, як цілком вірно говорить К. Острогітянов, „значною мірою відбиває стан науково-дослідної роботи“⁷). Перший період нену в розвитку радянської науки характеризувався боротьбою з одверто буржуазними теоріями; пізніше боротьба скерована була, з одного боку, проти рубінштінів, деборінщини, а з другого — проти механіцизму, як антимарксівських, антиленінських теорій, що маскувалися під марксизм. В зв'язку з цим увагу наукового фронту притягали питання загально-методологічні. Проте, цей період занадто затягнувся, навіть після того як ворожі й антимарксівські теорії в основному були викріti й розгромленi, наукова робота все ще проходила під знаком методологізації. Отож і зрозуміло, що, „не зважаючи на певні зрушения в бік повороту до конкретно історичного дослідження, ще й досі далеко не вижиті елементи

¹) Ю. Бочаров, Задачи преподавания истории. „Историк-марксист“, 1934, № 3, с. 87.

²) Там само, с. 87.

³) В. Затонський, Зустрінмо по-більшовицькому новий навчальний рік. „Вісті ВУЦВК“.

№ 186 з 14 серпня 1934.

⁴) „Історик-більшовик“, с. 135.

⁵) Там само, с. 134.

⁶) Ю. Бочаров, Задачи преподавания истории, с. 91.

⁷) К. Острогітянов, За конкретно-исторический подход к научной работе. „Вестник Коммунистической академии“, 1934, № 2, с. 7.

абстрактно-схоластичного підходу, схематизму, відриву від практики та ігнорування історичного матеріалу в роботі наших наукових установ"¹⁾.

Щоб розуміти сучасність, треба знати історію: адже коріння багатьох сучасних суспільних явищ криється в глибині віків. „Не опанувавши культурної спадщини минулого і без революційного перероблення її ми не зможемо будувати соціалістичної культури пролетаріату”. „Політично актуальним може і мусить стати вивчення й таких історичних проблем, які хронологічно займають найдавніші епохи історії людського суспільства”²⁾. А тим часом довго деякі історики, як влучно відзначав К. Острогітянов, вважали мало не за ознаку вірності марксизму-ленізму не вивчати давньої та середньої історії. Лише деякі наукові установи віддавали досить уваги докапіталістичним суспільствам і серед них на першому місці стоїть Державна академія історії матеріальної культури. Але схематизм, абстрактно-схоластичний підхід замість справжнього аналізу історичного матеріалу великою мірою характеризував і роботу Академії. Цю теорію К. Острогітянов яскраво ілюструє розглядом брошурі А. Бернштама та Е. Кривчевського „К вопросу о закономерности в развитии архаической формации”.

Все самий стиль цієї роботи К. Острогітянов уважає за зразок абстрактно-схоластичного поставлення питання: автори намагаються розв'язати питання про основну суперечність первісно-комуністичного суспільства відірвано від конкретно історичного матеріалу, лише на основі цитат із класиків марксизму.

Вся брошюра присвячена доказові того, що в основі розвитку первісно-комуністичного суспільства лежить суперечність між низьким рівнем розвитку виробничих сил, зокрема прimitивним знаряддям праці, яке природою своєю ніби вимагає індивідуального користування ним, з одного боку, і усуспільненою працею, колективною організацією виробничого процесу й колективної власності — з другого. К. Острогітянов піділово вказує, що ця формула не лише не допомагає зрозуміти конкретний шлях розвитку первісно-комуністичного суспільства, але ставить під знак запитання й саме існування цього найдавнішого суспільства. Справді, якщо низький рівень продукційних сил суперечить колективній організації виробничого процесу, то як же міг виникнути первісний комунізм? Адже на самому початку суспільства продукційні сили були найменш розвинуті. Класики марксизму саме з низького рівня продукційних сил виводили доконечність первісно-комуністичних відносин. Саме ріст продукційних сил привів до того, що первісно-комуністичні відносини стали суперечити цьому ростові, що й спричинилося до загибелі первісного комунізму.

Не менш яскравий зразок схоластики, загальні міркування, порожніх абстракцій становить,

на думку К. Острогітянова, також і брошура А. Пригожина „Карл Маркс и проблема соціально-економических формаций”. В ній автор поставив собі завдання — викласти закономірності виникнення, розвитку й загибелі в сіх соціально-економічних формаций. Завдання грандіозне, і автор не спромігся виконати його. Окрім очевидних грубих помилок, брошура хибить на надмірний схематизм. Автор своє завдання звів до визначення основних суперечностей кожної соціально-економічної формациї і тим підмінив конкретно-історичний аналіз розвитку суспільств та переходу їх одне в одне. Редакція ж у передмові зазначала, що доповідь А. Пригожина спирається „на результати великої роботи, проробленої всіма секторами Академії в справі вивчення докапіталістичних формаций, і підбивала підсумки цієї роботи”³⁾. Отже редакція позитивно оцінила роботу А. Пригожина, апробувала його формули й загальні твердження. І надзвичайно характерно, що навіть після критики брошури А. Пригожина, які відповідали його позитивно, чи не з самого початку використовували його вказівки⁴⁾.

Те саме спостерігаємо і по інших історичних установах і на інших ділянках історичного дослідження.

Постанова ЦК та РНК з 16 травня 1934 р. вимагає „викладати громадянську історію в живій цікавій формі, подаючи найважливіші події й факти в їх хронологічній послідовності”. Все це стосується не лише самого викладання, а однаковою мірою мусить торкатися й дослідження історії. Науково-дослідні історичні установи повинні, як правильно зазначав К. Острогітянов, домогтися того, щоб наукові дослідження давали конкретній історичний матеріал. Треба опанувати не лише методологію, а й матеріал і техніку історичного дослідження. Не поступаючись методологічною принциповістю, треба одночасно звернутися до конкретно-історичних фактів.

Науково-дослідні установи мусять усіма засобами допомагати школі у викладанні історії. Постанова ЦК КП(б)У з 18 травня 1934 р. накраслює ті шляхи, якими повинна йти ця допомога⁵⁾. Насамперед це — участь у складанні підручників та хрестоматій з історії для різних класів початкової та середньої школи; далі — укладання бібліографічних покажчиків та популярної літератури і, нарешті, активна участь у перекваліфікації викладачів за допомогою систематичних спеціальних курсів та консультацій з окремих питань. У всьому цьому історично-дослідні установи повинні взяти якнайближчу участь. Це не лише допоможе навчальним закладам перебудувати свою роботу, але сприятиме також і науково-дослідним установам конкретизувати свою роботу й наблизити її до грандіозних завдань соціалістичного будівництва другої п'ятирічки.

К. Коршак.

¹⁾ Там само, с. 6.

²⁾ Историческое образование на новом этапе. „Борьба классов”, 1934, № 5—6, сс. 2—3.

³⁾ Див., прим., А. Раков, К проблеме закона движения рабовладельческой формации. Проблемы истории докапіталістических обществ, 1934, № 3.

⁴⁾ Див. „Пролетарська правда”, № 113 з 18 травня 1934 р.

ЛЮИС Г. МОРГАН. ДОМА И ДОМАШНЯЯ ЖИЗНЬ АМЕРИКАНСКИХ ТУЗЕМЦЕВ

Перевод с англійського під редакцією М. О. Коссена. Предисловіе Я. Алькова. Іздательство Інститута народов сходу ЦІК ССР, Л., 1934, сс. VIII + 1 - 199.

Книжка Моргана, що власне складала п'яту частину початкового рукопису автора „Давнє суспільство”, вийшла в світ 1881 р. як окреме видання і оде вперше з’явилася в російському перекладі. Вихід її в перекладі (1934 р.) збагачується з 50-літтям Енгельсового „Походження родини” (1884). Готуючи друге видання „Походження родини”, Фр. Енгельс ужив усіх заходів, щоб дістати „Дома й хатне життя”; це він зробив 1890 р. через свого американського приятеля Ф. Зорге¹⁾. Ми знаємо, як високо ставив Фр. Енгельс праці Моргана з докасового суспільства. „Дома й хатне життя” мають для нас вагу як одна з праць, використаних для „Походження родини”, як праця, в якій дуже чітко поставлено питання про первісно-комуністичне суспільство.

Дві характерні риси, властиві праці Моргана: питання про житла Морган розглядає, 1) змалюючи ділів соціально-економічний уклад і 2) характеризуючи родовий лад індійців Північної Америки. Морган спростовує еволюціоністський погляд буржуазної науки на розвиток житла: за Морганом, етап великих родових жител передував етапом дрібно-селянських жител доби класового суспільства. Добі родового суспільства властиві великі спільні родові житла, — така провідна теза Л. Г. Моргана. „Родини будували громадські житла, досить просторі, щоб там розташувалися декілька родин, і можна вважати за загальне явище, що в усіх частинах Америки тої доби люди жили не окремими родинами і в окремих житлах, а великими багатородинними домовими господарствами” (с. 42). „Житла в ірокезьких селах будували з переплетених дріочків та вкривали корою з дерев. Довжина їх доходила до 30, 50, 80 і навіть 100 футів. По середині житла йшов прохід, а на кожному кінці були двері. В середині житло поділялося на окремі приміщення на відстані одне від одного приблизно 7 футів” (с. 42). Характерно, що число жителів називається разом з числом жител, приміром: „Кілламуки, що нараховують 50 жител і 10000 душ”. „Чильти, що їх нараховується 700 душ і 38 жител” і т. д. (с. 46). Про звичай племен долини Колумбії — Л. Г. Морган подає такі відомості: „У великих житлах індійців міститься звичайно декілька родин, що складаються з батьків, їхніх синів, дружин, та внуків. Харчові запаси цих родин належать усім спільно... Дідів у них не вважають за голов родин і активна роль припадає комуне-будь з молодих членів родини, що відповідає

за родинний добробут” (с. 47). Перед нами типова велика родина, великородинна поколінна громада, genealogia, що об’єднує декілька родин. Називши подану цитату, Л. Г. Морган вітує: „Цей опис показує нам, що серед племен долини Колумбії, так само, як і в інших, панує комунізм домового життя в формі великих домогосподарств, що складаються з декількох родин” (с. 47). Отже для Моргана спільні великі житла доби передкласового суспільства — яскравий покажчик ваги її ролі „комунізму домового життя”. Розклад родового ладу зумовлює звичення цих великих спільніх жител. За Морганом, історія житла показує, як розвиток житла з розкладом родового ладу повертає назад.

„Представляє себе всесвітню історію, ідуше гладко і аккуратно вперед, без гігантичних іногда скачков назад, недіалектично, ненаучно, теоретично неверно”²⁾). Дрібні селянські житла феодально-кріпацької доби — крок назад сути проти великих родових домів, що їх споруджували родові громади на вищому й середньому ступені варварства.

Теза про „комунізм, що визначає характер житлової архітектури”, висунута Л. Г. Морганом, означає різкий розрив з усіма викладами історії житла в буржуазних етнологічних дослідах, де ми даремно шукали б подібної тези. Висока оцінка Фр. Енгельсом праць Л. Г. Моргана була оцінкою високої політичної прінципівості Моргана, його послідовної й рішучої, неухильно проведеної лінії на розрив з буржуазною наукою, його боротьби за переоцінку історії передкласового суспільства з погляду визнання первісного комунізму. В основі всієї архітектури індійських племен лежить загальні принципи, починаючи від довгих домів ірокезів і кінчаючи пуебло Нової Мексіки. Принцип цей полягає в підпорядкуванні жител комунізові домового життя, який насамперед охоплював групу, що складали домогосподарство і через закон гостинності кінечъ-кінечъ поширювався на всіх жителів села або табора. Неможливо було, щоб на одному кінці села голодували, а на другому панував добробут і достатки” (с. 68). Л. Г. Морган з усією повністю говорить про комунізм у тубільних племен Північної Америки. Ця теза про первісний комунізм просякає весь Морганів твір, як провідна й панівна ідея, що з неї звір виходить. „Комунізм хатнього життя був величезною мірою зумовлений житловими умовами індійських племен. Він виходив з усього їхнього житлового ладу і визначав усесь характер житлової архітектури” (с. 42). У суперечках

¹⁾ Письма К. Маркса, Фр. Энгельса и др. к Ф. Зорге и др. 1903, с. 341; Я. Альков. Предисловие редактора, с. V.

²⁾ В. И. Ленин, О брошюре Юнуса, Соч., т. XIX, с. 182.

про „первісний комунізм”, що й досі точиться в рідянській літературі, при чому дехто з дослідників ладен відсувати комунізм лише до самих початкових стадій існування людського суспільства, дуже важливе твердження Л. Г. Моргана, в якого ми знаходимо цілком протилежну думку. „Якщо ми порівняємо умову життя варварських племен у різних частинах світу, виявиться в ділковито очевидністю широке панування комунізму в усому їх життєвому ладі, і разом з тим стане ясним і інший факт, а саме, що вплив цього давнього ладу не зник остаточно навіть серед найрозвиненіших племен у момент вступу їх у добу цивілізації“ (с. 42). „Комунізм домового життя й закон гостинності були властиві всім стадіям розвитку індійців як за доби дикунства, так і варварства“ (с. 68).

Для Л. Г. Моргана поставлення питання про історію житла, — історичне поставлення питання про окремі стадії розвитку житла, не про еволюційний ряд безперервного розвитку, а про відокремлення ступенів, розмежування стадій в історичному розвитку жителів. Відповідно до цього Л. Г. Морган вивчає житла тубильної людності Північної Америки, розглядаючи спочатку житла племен, що лишилися на вищому ступені дикунства, далі племен на нижчому ступені варварства і, нарешті, на середньому. Уже з цього видно, який інтерес і вагу має праця Л. Г. Моргана, і можна тільки пошкодувати, що Морганова розівідка не з'явилась в перевладі набагато раніше.

Починмо з того, що пише Л. Г. Морган про житло індійських племен, які перебувають на вищому ступені дикунства. „Ми — пише Морган, — спробуємо довести, що відомий нам факт комунізму домового життя в північних племен визначив весь характер їх архітектури, бо житла тубильців були громадські“ (с. 69). Житла на вищому ступені дикунства в кількох типів: землянки, пісстені з лози, вкриті корою та шкірами. „Алеути живуть у великих юртах, зроблених частково під землею... У даху або в середині житла зроблена відтулина; щоб увійти в житло або вийти з нього, треба лісти по дуже примітивній драбині. Як показують зацілі руїни, деякі з цих давніх юрт були дуже великі, маючи від 30 до 80 ярдів довжини та від 20 до 40 ярдів ширини. В цих великих юртах жили давні алеути по 50—100 осіб, виграючи їх з розчленованістю опадення, підтримування тепла і щодо взаємної безпеки“ (с. 47). Про житла індійців сенек північної Каліфорнії Л. Г. Морган наводить такі відомості: „Індійці будують великі банеподібні або довгасті житла з лози. У кожному житлі живе декілька родин, найбільше кревні родичі, разом чоловіка 20—30, так що кожен відвідає створює кубло, тобто замкнене самоврядувальне ціле“. „Іх головна їжа — риба (кета), жолудовий хліб, дичина та ягоди“ (с. 73). Поруч з цими пісстенями з лози банеподібними та довгастими житлами — шалаши таксамо з лози, але вкриті оленячими

шкурами; діаметр цих юрт 12—13 футів, висота 6 футів. Таке житло поділене всередині на комірки, подібні на стійла, обернені до вогнища, що розташовується в центрі й обслуговує декілька родин (с. 73). Для доби родового ладу можна було б говорити про два способи розташування в спільному житлі: один, щойно згаданий — одна зала, поділена на комірки-стійла, і другий, коли один дім щільно прилягає до другого й з'єднується з ним. Такі великі domi описують в окрузі річки Колумбії Альєс та Кларк (1805—1806). „Це велика будівля, 226 футів з фасаду. Власне кажучи, це один дім, бо тільки має один дах, але його можна було б прийняти також і за цілій ландшфт будівель, бо дім поділяється на 7 окремих жителів широкими стінами з дощок, які йдуть від підлоги до стелі. Кожне таке житло в 30 кв. футів з'єднане в іншими поперечними коридорами, що проходить через увесь дім“ (с. 74). „Мандруючи по долині Колумбії, Альєс і Кларк постійно бачили в індійських племен житла, де жило декілька родин, у найменших будівлях містилося чоловік 20—40; а в найбільшому жило до 500“ (с. 75) — це яскравий приклад комуністичного устрою в домовому господарстві цих родових угруповань. Слід відзначити одну особливість у великих спільніх житлах племен на ступені дикунства — вхід до житла був однічно і виходом в нього, і відтулиною для світла; робився вхід до житла в даху (мова мовиться про банеподібні житла Каліфорнії). Але „той самий тип входу до житла, — зазначає Л. Г. Морган, — відтворюється і в досконаліших будівлях індійців — пущебло Нової Мексіки. Увійти можна було тільки через зроблену в даху відтулину, до якої треба було лізти по драбині“ (с. 72). Цей момент, що його ми дозволили собі відзначити, ще раз стверджує тезу Л. Г. Моргана про єдину систему і її поступовий розвиток на протязі трьох періодів культури“.

Говорячи про „спільні житла племен, які пereбувають на нижчому ступені варварства“, Л. Г. Морган фіксує наявність 1) великих жителів, 2) родовий характер цих спільніх великих жителів, 3) панування жіноч (матері) в цих домуах, 4) спільне господарювання й спільні запаси. Окремо спиняється він на типі селищ, оточених частоколом і розташованих, як і городища Євразії, на кручи, де річка робить поворот¹⁾. Підбиваючи підсумки своєму викладові про житла на нижчому ступені варварства, Л. Г. Морган нотує: „Індійське домогосподарство на вищому ступені дикунства та нижчому ступені варварства складалося з ряду родин, близько споріднених між собою; в своїх домогосподарствах вони здійснювали комунізм домового життя і дей комунізм виявився в архітектурі їх жителі та визначив її характер“ (с. 88).

Уся друга половина праці Л. Г. Моргана присвячена житлам осіліх індійців Мексіки, що перебувають на середньому ступені варварства, будівлям з необпаленої цегли. Останній розділ

¹⁾ „Давнє мандапське селище лежало на кручи, на березі Міссурі, в місті, де річка робить поворот під тупим кутом. Селище займало площу в 5 акрів, було оточене напівзруйнованим частоколом до 10 футів висоти“ (с. 85).

присвячений житлам ацтеків (давніх мексиканців). Розвиток будівництва жителів необпаленої цегли Л. Г. Морган ставить у зв'язок з розвитком ганчарства, — дуже важливе стадіальне спостереження, яке може дати дуже багато для дальших спостережень і висновків в археологічних дослідженнях. Як ми знаємо, в мові доби родового суспільства родова громада, місце поселення й житло означалися тим самим словом. Цікаво відзначити, що в мові індійців Мексики ми знаходимо те саме сполучення значень в одному слові; Л. Г. Морган наводить цитату з опису пueбло Мексики (Тенохтітлан), зробленого Банділором, який повідомляє: „Мовою науцяталь споріднені групи означалися терміном „кальпуллі“. Цей вираз таксамо вживали для означення великого залу ябо житла; в цього ми можемо зробити висновок, що принаймні спочатку всі члени однієї родової групи жили під одним дахом“ (с. 55). „Саме поняття „кальпуллі“ передбачає комуністичне домове життя і для форми, здається, панувала в мексиканців до доби вишого розквіту її могутності“ (с. 56).

Житла з необпаленої глини племен на середньому ступені варварства виявляють великий поступ у розвитку проти жител на нижчому ступені варварства. Якщо ми звернемося тепер до індійців, що живуть селищами в Новій Мексиці, то побачимо в них далеко розвинену форму житлової архітектури, в якій громадський характер житлових споруджень виявлений значно яскравіше. Ці племена жили в величезних домах у 2, 3 та 4 поверхах, збудованих з необпаленої глини та каменю, обмазаних запном, а число приміщень у цих домах доходило 50, 100, 200, а іноді й 500 кімнат. Доми ці збудовані в формі терас з печами й димарями та певними місцями для вогнищ. Перший поверх наглуко замкнений, не має дверей і, щоб увйти, треба було візти по драбині, приставленій до плоского даху цього поверху. Дома ці були справжніми фортецями, збудованими для захисту від постійних нападів інших більш

варварських племен (с. 48). „Ослі індійці у власному розумінні слова, зайняті майже виключно городництвом та культурою майсу; через зрошення піль, будували громадські житла здебільшого виці за один поверх, вживаючи як будівельний матеріал необпалену цеглу та камінь. Такі були племена Нової Мексики, Мексики, Центральної Америки і жителі пірських плато Анд. Ці племена перебували на середньому ступені варварства“ (с. 29). У тубільців Америки ми не знаходимо палаців. Морган — і це характерно для його методологічних позицій — дав не формалістично-ідеалістичне, іа соціологічне пояснення. Пояснюючи, він виходить з суспільних відносин. „За панування родових інститутів неможливо існування привілейованих класів та владарів, які могли б використати залежну народчу працю на спорудження цих палаців, і цим пояснюється відсутність таких споруджень“ (с. 30). „Один загальний принцип проходить через усю цю архітектуру, а саме принцип підпорядкованості комунізмові в домовому побуті“ (с. 195).

Закінчуєчи свою розвідку, Л. Г. Морган нотує: „Я сказав усе, що гадав сказати про архітектуру жител тубільців Америки.. Як ключ до пояснення цієї архітектури, було взято два принципи: здійснення гостинності й комунізму в домовому побуті. Вони, певне дають задовільне пояснення відмінних рис цієї архітектури, що відповідає цілком інститутам індійців. Якщо широкий читач зможе згодитися з цими поясненнями, то це приведе до реконструкції нашої тубільної історії, чого ми дуже потребуємо“ (с. 196).

Слова відповідальні, що бринять як заповіт; вони говорять про потребу рішучої боротьби з буржуазними концепціями в історії житла, про потребу поставлення питання з погляду питання про комунізм і комуністичний суспільний лад у передкласовому суспільстві.

B. Петров.

Б. Д. ГРЕКОВ, РАБСТВО И ФЕОДАЛИЗМ В КИЕВСКОЙ РУСИ

Известия Государственной академии истории материальной культуры, Вып. 86, ОГИЗ,
Москва — Ленинград, 1934.

Для марксоленінської історіографії проблеми Київської Русі — де проблеми витворення класового феодального суспільства на руїнах родового ладу. Маркс і Ленін розглядали устрій Київської Русі як феодальний. К. Маркс підкреслював своєрідний процес витворення феодальних відносин в IX—X ст. — „vasalitèt без земельного пожалування, чи земельні володіння, обкладені тільки даниною“ (с. 139). В. І. Ленін в 1914 р. писав про кріпактво в Росії (до стосується й України) з IX по ХІХ ст. (т. XVII, с. 514).

Буржуазні історики в націоналістичного українського табору і з табору великомаршавницького сперечались між собою головне про те, чи належить історія стародавньої Русі до історії України, чи до історії Росії. Але й ті й ті однаково ігнорували основне в дослідженнях цього періоду — експлуатацію безпосереднього про-

дуціята і класову боротьбу. Більшість цих істориків різко відмежовували історичний процес України й Росії, в тому числі й Київської Русі, від історії Західу, обстоюючи цілком своєрідні шляхи її розвитку, і через те заперечували зокрема й феодальну експлуатацію в Київській Русі. Леонтович, Владимирський-Буданов, Грушевський, фашисти Яворський і Свідзінський почипали кріпактво на Україні аж з XVI ст., даючи тим найпершу основу для ідеалізації передвінческих часів. Ідеалізації Київської Русі сприяла й модернізаторська теорія, яка, роблячи двигуном історії торгівлю (і промисли), заважала з'ясувати специфіку феодальних відносин. Для історії Київської Русі таку концепцію висували Ключевський, Ляшенко, Рожков, Довнар-Запольський, той таки Свідзінський, які вважали торгівлю й промисли (ловецтво, бортництво, ри-

бальство) за економічну основу давньої Русі, не надаючи хліборобству майже ніякого значення. Тільки невелика група буржуазних істориків, як Павлов - Сільванський, Пресняков, пробували розглядати Київську Русь як феодальне суспільство. Але найвиразніше поставив питання про феодалізм у д'ому періоді історик-марксист М. М. Покровський. Останнім часом серед деяких істориків мали певний кредит механістичні концепції стародавньої Русі, як рабовласницького суспільства — автори їх виходили з хибного твердження, ніби кожний нарід обов'язково проходить через всі суспільно-економічні формациї¹⁾.

У плані розпочатих Покровським робіт з'явилися недавно нові праці, що належать перу практиків у ГАІМК²⁾ у дослідників; серед них редензована праця Б. Д. Грекова. Автор в основному розв'язав найголовніші проблеми Київської Русі. Ураховуючи наукові досягнення акад. Марка, Б. Д. Греков, всупереч буржуазно-націоналістичній історіографії, розглядає слов'янство — основне етнічне середовище Київської Русі, як конгломерат різних етнічних груп, як результат їх схрещення. З'ясовуючи специфіку феодальних виробничих відносин, автор на підставі найрізноманітніших джерел — літературно-історичних, археологічних, лінгвістичних — довів, що в господарстві давньої Русі переважало хліборобство, а не торгівля й промисли. В зв'язку з цим дослідив він сільськогосподарчу техніку, довівши що не підсічне, а орне хліборобство було економічною основою на Надніпрів'ї в IX—XII ст.

У феодальному суспільстві, як каже Маркс, вища влада у військовій справі і в суді вітрибує земельної власності. Б. Д. Греков на підставі літописних даних і „Руської Правди“ доводить, що основою багатства духовних і світських феодалів — князів, дружинників, церкви й монастирів, було землеволодіння, а не запаси товарів. Вони володіли селами, в яких жила експлуатована людність: раби, смерди, закупи, рядовичі, ізгої, вдачі, феодальні наймити.

В трактуванні закупів, ізгоїв, рядовичів Греков подає нові моменти, досі не відзначенні, які свідчать про те, що і в нас, як і на Заході, дальший процес феодалізації йшов через комендацію³⁾, селянин закладався, задавався, чи записувався за феодала, — на це свого часу звернув увагу Ленін⁴⁾. Полемізуючи з Чічеріним і Сергеєвічем, які розглядали закупа як найманого робітника, подібно до робітника капіталістичного суспільства, автор на підставі лінгвістичного аналізу слова „нам“ — лихва, проценти, доводить, що в даному разі дослідник має справу

не в капіталістичною, а з феодальною експлуатацією людини, яка потрапляє в особисту залежність від землевласника через „борг“, що по суті грав ту саму роль, як і пізніша кабала. Автор правильно ставить також питання й про те, що основним антагонізмом була в давній Русі класова боротьба між феодалами землевласниками і сільською громадою. В роботі Б. Грекова таксама розв'язується й питання про послідовність різних форм докапіталістичної ренти — як провідна форма ренти (звичайно, не в кількісному розумінні), виникає на самих початках феодалізму рента відробітна, поруч з якою існує і продуктова рента⁵⁾.

Праця Б. Д. Грекова є чималій здобуток радянської історичної науки і удар по буржуазній історіографії.

Але поруч з безперечними позитивними рисами, вона має ряд моментів, що потребують додаткової проробки, а іноді й нового освітлення. Ставлячи правильно питання про характер класової боротьби в IX—XIII ст., автор, проте, не розкриває, як же ця боротьба, з одного боку, привела до експропріації землі в мас, а з другого, як зв'язана вона була з цим, що вільні рабіні члени сільської громади стали працювати на нових землевласників. Автор досліджує боротьбу феодалів з сільською громадою тільки на основі літописних даних, звертаючи увагу на ефектніші моменти цієї боротьби, на вияв її в повстаннях, і проходить повз матеріали, розкидані в „Руській Правді“, які свідчать про щоденну боротьбу сільської громади з землевласниками. З цього погляду привергають увагу до себе три групи постанов з „Руської Правди“: перша — про викуп за вбивство княжих людей; друга — про підпал дому і гумна; третя — про межі, псування бортів, крадіжку сіна, дров, здобичі з перебісци і бджіл. Цікаво відзначити, що „Руська Правда“ кілька разів нагодошує, що за злочин мусить відповідати верв. За вбивство: „аже кто убить княжа мужа в разбои, а головника не ищуть, то виревную платити в чьеи же верви голова лежить то 80 гривен“⁶⁾. За порушення меж: „аже будет росечена земля или знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искати татя, ли платити продажю“⁶⁾. І фактично заплатити 80 гривень за вбивство боярина чи тіくな один смерд не міг, — це була велика сума на ті часи, яку могла заплатити тільки ціла громада. Якраз боротьба громади з феодалами і відбивавася „Руська Правда“. Саме вбивство слід розглядати як реакцію на наступ феодала. А висока гропова кара економічно знесиловала сільську громаду в цілому і ок-

¹⁾ Дів. К. Кушнірчук, Проти буржуазної націоналістичної фальсифікації історії. — За культурну революцію, 1932, № 4 і 5 (автор дивиться на Київську Русь як на рабовласницьке суспільство).

²⁾ Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1932, с. 157.

³⁾ І „вільний“ руський селянин в XI в. все ще змушений іти в кабалу до сусіднього поміщика — цілком так само, як в XI в. ішли в кабалу „смерди“ (так називає селян „Руська Правда“) і „записувались“ за поміщиками! Ленін, Соч., т. XI, с. 98.

⁴⁾ Дів. також Б. Д. Греков, Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне. Известия ГАІМК, вип. 72, сс. 54—55.

⁵⁾ „Руська Правда“ видання Сергеєвіча, с. 9, стаття 5, також 6 і 7.

⁶⁾ Там само, с. 18, стаття 95.

ремих її членів, полегшуючи тим самим процес перетворення їх у залежних селян. Про боротьбу з феодалом свідчать і ті статті „Правди“, де мова мовиться про підпал гумна й двору. Кара за підпал (поток і грабеж) ¹⁾ економічно вищила смерда і вибивала його з сільської громади. Такого одинокого і до того ж позбавленого засобів і умов існування легше було зробити залежною людиною. В цьому напрямку децо нове можна було б сказати і про ізгойів, вибитих із свого оточення людей. Статті, присвячені порушенню меж [²⁾, аже дуб подотнет (³⁾ перепеть] знаменний або межаний, то 12 гривен продажі] ⁴⁾] як і статті про крадіжку сіна та дров ⁵⁾), відбивають боротьбу за спільні громадські землі, що точилася між землевласниками і сільською громадою. Член громади іде чи іде в ліс або на луку, які досі вважали за громадські, рубає дрова, косить сіно, не вбачаючи в цьому ніякого злочину, а землевласник феодал, „господин“, за кожний віз вимагає по дві ногати, вважаючи це за крадіжку. Цю статтю найкраще пояснювати саме з погляду боротьби за землю і інакше тлумачити її навряд чи можна. Сюди ж належить і кара за псування перевісниць, поставлених у колишньому громадському лісі ⁶⁾). „Руська Правда“ чекає ще на дослід, в якому буде показана класова боротьба між сільською громадою і новонародженим феодалом-землевласником. Маркс говорив, що „нова сільська громада протягом усіх середніх віків була єдиним вогнищем народної волі й життя“ ⁷⁾). Таку роль грава вона і в нас, зокрема в часи Київської Русі для смерда. Феодалові не легко було боротися з нею. І серед різних засобів, якими послугувався він і які допомагали йому в боротьбі з сільською громадою, був і державний апарат та інститут рабства. Рабство давало велику економічну силу землевласників і, спираючись на неї, він провадив, кінець-кінем, успішну для себе боротьбу з громадою. Цю роль рабства в процесі феодалізації, в процесі перетворення колишньої людності на залежних і по-феодальному експлуатованих селян у роботі Б. Д. Грекова не висвітлено. Взагалі, сторінки, присвячені рабам, — найдошкільніше місце в цій роботі.

Захопивши цілком законною боротьбою проти трактування Київської Русі, як рабовласницького суспільства, автор применшив значення й роль рабства в процесі феодалізації. Рабство IX—XIII ст., що походить генетично з первісного рабства часів розкладу родового ладу в слов'янських племенах і їх найближчих сусідів, у конкретних умовах давньої Русі має чимале значення в цьому процесі, і зводити її роль до того, що „в IX—XII ст. він (раб) був

не тільки і, можливо, не стільки робочою силою, скільки звичайним товаром на ринках“ (с. 40)—буде не зовсім правильно.

В зв'язку з робством спеціального обговорення потребує також питання про вищі категорії рабів у давній Русі. Коротко кажучи, і до староруських обставин можна прикладти зауваження, яке зробив Енгельс про франків. У них дворянство утворилося з двох груп — з дружини і вільновідпущеніх та рабів короля⁸⁾. У Київській Русі таксамо вища категорія рабів (принаймні, це твердо можна говорити про виду категорію княжих рабів) влилася в склад феодалів-дворян.

„Руська Правда“ подає розмір вирів за ввівство княжого тіуна у 80 гривен, як і княжого мужа, видого члена феодального суспільства. Тіуни входять у виду книжку адміністрацію. За князів Всеvoloda і Ігоря кияни скаржились на двох княжих тіунів — Тудора вишгородського і Ратшу кіївського. „Ратша ны погуби Киев, а Тудор — Вишгород“. У Ратші був свій двір у Києві, який і пограбували кияни. Ключницею і рабинею була Малуша. Загалом питання про склад феодалів у давній Русі потребує ще дальнього розроблення, і в даній праці його не зачеплено зовсім.

З дрібніших моментів, що викликають увагу під час читання книжки, спинюсь тільки на питанні про „войського“, чи „своївського“ коня. Автор схиляється до більше прийнятої думки, що в цій статті „Руської Правди“ мовиться про коня, який належить не закупові, а землевласникові — феодалу. Сергєєвіч, який не міг інакше собі уявити, що мова йшла тільки про те, що закуп має платити „господину“ за втрату, протилежного не припускає: якщо в закупа „своївський“ кінь, і він його втратить, то чому далі зазначено, що за втрату свого коня не треба платити⁹⁾? Однак, коли припустити, що плата за втрату належала від землевласника, тоді вся стаття набирає певної ясності. „Аже оу господина ролейний закуп, а погубить войскии (своївський) конь, то не платити ему¹⁰⁾. Но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу єметь, тово погубивше платит“ ¹¹⁾). Тоді й протиставлення стає цілком доречним. Та й самий зміст другої половини статті („господин“ дає плуг і борону), дає змогу припустити, що решта засобів виробництва (кінь) у закупа є. Таке розуміння цієї статті не розбігається з Леніновою характеристистикою експлуататії в давній Русі: „Відробітна система господарства неподільно панувала в нашому хліборобстві з часів „Руської Правди“ аж до сучасного обробітку приватно-власницьких полів селянським інвестарем“ ¹²⁾).

T. Гавриленко.

¹⁾ Там само, с. 20, стаття 108.

⁴⁾ Там само, с. 20, ст. 105.

⁵⁾ Архів К. Маркса і Ф. Энгельса, I, 283.

⁶⁾ Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1932, сс. 145—146.

⁷⁾ Сергеевич, Русские юридические древности, 1902, I, 192—193.

⁸⁾ Тобто „господин“ не повинен платити закупові, якщо він на роботі у нього втратить свого коня.

⁹⁾ Троїцький список, 73—74.

¹⁰⁾ Сочинения, III, третє видання, с. 242.

²⁾ Там само, с. 19, с. 98.

³⁾ Там само, с. 20, ст. 107.

PROF. D-r JÓSEF KOSTRZEWSKI, ZAGADNIENIE T. ZW. KULTURY GOCKEJ NA ZIEMJACH DAWNEJ POŁSKI.

Odbitka z „Tygodnia o Pomorzu”. Nakładem Kola Naukowego
Towarzystwa Studentów i Dyplomowanych Wyższej Szkoły
Handlowej w Poznaniu, 22 stor. Rok nie zaznaczony.

Під такою назвою проф. Познанського університету д-р J. Kostrzewski останніми часами написав невеличку, але варту уваги роботу про проблему так званої готської культури на терені стародавньої Польщі.

Не треба багато говорити про те значення, яке т. звана „готська проблема“ займає в історичній науці взагалі і в історії матеріальної культури окрема. Безперечно, мав радію акад. M. Я. Марр, назвавши готське питання одним з основних в історії Східної Європи¹⁾). Величезна література, що існує багатьма мовами з цього питання, свідчить про це. Але готську проблему, не зважаючи на довгий час розроблення її, ні в якому разі не можна вважати за розв'язану як в погляду загальноісторичного, так, ще більше, в погляду історії матеріальної культури. Ще досі з ряду різних пам'яток матеріальної культури не можна з певністю виділити комплекс пам'яток готської культури, особливо її різних часів; ще досі немає твердих критеріїв для встановлення меж поширення цієї культури. Таким чином не має змоги підперти дані літературні даними матеріальної культури. Цілком зрозуміло, що це не тільки набагато утруднює розуміння літературних джерел, а й робить їх майже наприєднаними для наукового використання. А якщо додати до цього, що матеріали, здобуті російськими дослідниками в Криму (Н. I. Репніковим та іншими), дають зовсім відмінну картину від тієї „культури“, яку вважають за готську західноєвропейську вчені, то можна зrozуміти, в якому складному стані перебуває тепер готська проблема і які величезні труднощі являє собою класифікація й інтерпретація відповідних речових матеріалів.

Але такий складний стан з готською проблемою утворився не через те, що вона сама, свою суттю, є щось відмінне та виняткове. Єдина причина цього та, що — скажімо словами передмови до „Готского сборника“ — „к несчастью, над готской проблемой, как может быть ни над какой другой, угнетающе тяготеет власть старых традиций и предвзятых точек зрения, вытекающих не из фактов, а из классово-чуждых нам идеологий, неправильных методологических установок, сбивающих исследователей с верного пути. Без преодоления шаблонных концепций, без применения единственной правильной методологии исторического материалистического анализа“.

териализма нельзя сделать шага в разработке вопроса о готской эпохе“²⁾.

І ось, у зв'язку з таким становищем, в якому опинилася тепер готська проблема, кожного разу, коли з'являється та або інша, звязана з цією проблемою праця, до неї насамперед треба поставити конкретну вимогу, щоб вона принаймні дала якісь певні висновки, які сприяють розв'язанню цієї проблеми. Тим більш такі вимоги треба поставити до праці проф. Kostrzewskiego, відомого представника археологічних знань сучасної Польщі.

Але і в якому разі не можна сказати, що рецензована праця відповідає зазначенним, цілком справедливим вимогам. Навпаки, вона найкраще ілюструє і переконливо доводить вірність наведеного вище твердження, що, не подолавши шаблонних концепцій, без застосування єдиної вірної методології дialektичного матеріалізму не можна розв'язати готську проблему.

Як відомо, своїми попередніми працями, а особливо працею „Vorgeschichtsforschung und Politik“ (Poznań, 1930) prof. Kostrzewski ділком виразно виявив своє класове обличчя. І не дивно, що його загальні історичні концепції, так яскраво ним викладені у працях в приводу т.зв. лаузіцької культури³⁾, а також і в доповіді на VII міжнародному конгресі істориків у Варшаві 1933 року⁴⁾, не могли не викликати відповідної гострої критики з боку радянських дослідників. Взагалі треба підкреслити тут, що в особі проф. Kostrzewskiego польська історична наука докладає багато сил, щоб довести, ніби польський народ — це представник найчистішої, найкращої сторонніми впливами не засміченої, національної культури і нібито польський народ склався ще мало не за часів кам'яної доби.

„Не за півтори тисячі, але за три з половиною тисячі років ми стали, — каже проф. Kostrzewski в основній своїй праці⁵⁾, — справжніми володарями цієї землі, і горівноючи в цим довгим періодом часу всі хвилі чужовечних народів, що перекочувалися через польські землі і затрималися тут на більш-менш довгий час у передісторичній історичні епохи, має значення лише коротких скороминущих епізодів“. Ось основна тенденція і вихідний погляд проф. Kostrzewskiego, з яким він підходить майже до всіх питань історії Польщі і польського народу.

1) Известия ГАИМК, том XII, вып. 1—8, 1932. Готский сборник, с. 2.

2) Известия ГАИМК, том XII, вып. 1—8, 1932. Готский сборник, с. 2.

3) В. И. Равдоникас, Археология на службе у империи. Сообщения ГАИМК, 1932. 3—4, сс. 19—35.

4) М. Джервис. Польская историческая наука на VII международном конгрессе историков в 1933 г.). „Историк-марксист“, 1934 г. № 2, сс. 114—116. Ср. М. Джервис. О некоторых вопросах источниковедения по истории Польши. Проблемы источниковедения, Сб. I. Труды Историко-археологического института Академии Наук СССР, т. I, IX, с. 172.

5) J. Kostrzewski. Welkopolska w czasach predhistorycznych, Poznań, 1923.

Не відступав від зазначених тенденцій і настановлення проф. Kostrzewski і в рецензований праці. Насамперед, безперечно, самий факт вибору для опрацювання готської проблеми є найкращий виклик цих тенденцій. До готської проблеми проф. Kostrzewski взявся не випадково і тим більше не в зв'язку із своїми особистими індивідуальними науковими інтересами. Зосередження його уваги на цій проблемі цілком відповідало певному стану розвитку польсько-германських політичних взаємовідносин. Беручись до питання про готську проблему, проф. Kostrzewski, власне, виконував певне соціальне замовлення. Подібно до того, як трихи ранішні опрацювали питання про Сілезію і в результаті з'явилася праця „O prawach naszych do Śląska w świetle pradziejów tej dziedziny“ (Z otcłanii wieków, t. II, c. 1, s. 9, 1927), так і тепер, виконуючи соціальне замовлення націоналістичного угруповання польської буржуазії історичній науці, проф. Kostrzewski зосереджує свою увагу саме на проблемі готської культури. А тому, ми ні тюхи не помиломося, коли дивитимемося на цю „наукову“ і з зовнішнього погляду цілком „академічну“ (звичайно, в буржуазному озумінні цього слова) працю проф. Kostrzewskiego як на своєрідну ділянку класової боротьби на науковому фронті, де він намагається силою археологічної зброї оборонити та захистити „право“ буржуазної націоналістичної Польщі на Помор'ї та всі інші території, які в той чи той час, на думку буржуазних істориків, були зв'язані з готами і на які тепер претендують також деякі буржуазно-націоналістичні групи та організації фашистські Німеччини.

Цілком зрозуміло, що така „таемниця“ виникнення рецензованої праці проф. Kostrzewskiego зумовила собою як цілеспрямовання його статті, так і зміст та форму її.

Оскільки перед проф. Kostrzewskim стояло „бойове“ завдання оборонити „право“ на певну територію, то зрозуміло, що авторові потрібно лише зібрати якнайбільше фактів на свою ж користь, а також по змозі відвоювати їх більше в супротивника. Оскільки і пояснюються та дуже характерна риса праці проф. Kostrzewskiego, що вона обмежується лише терплячим до скрупульозності копітним збиранням фактичного матеріалу й уникнє майже зовсім будьких соціологічних аналізів та узагальнень. Через це сама праця набула вигляду переліку якісно реалій або якогось, коли можна так висловитись, довідника. Але треба віддать справедливість — авторові вдалося зібрати й освітлити величезний матеріал, розкиданий по різних маловідомих і малоприступних для широких кіл виданнях різними мовами. Безперечно, де є єдина позитивна риса його праці.

Однакож, працюючи старими буржуазними ідеалістичними методами, автор зневажлює і цю позитивну рису і тут виявляє свою класове обличчя, ідучи, подібно іншим буржуазним дослідникам, не від фактів до висновків, а навпаки, від висновків до фактів. Факти, як правило, він підгинає під готові вже концепції, чими останніми, а не закономірністю історичного процесу, пояснює він ті чи ті явища. При цьому дуже

характерно, що те, що не підходить під ці засади, утворенні концепції, проф. Kostrzewski або зовсім замовчує, або подає в дуже невиразному, неясному вигляді, а це аж ніяк не сприяє роз'ясненню та зrozумінню готської проблеми. Щоб не бути безпідставними, подамо деякі приклади. Так, наподібно факті і посилаючись у деяких місцях своєї праці і на археологічні матеріали з території УСРР, проф. Kostrzewski віддає певне місце роботам Хвойка (Ромашки, Черняхово), ВУАКу — Смолічева (Маслова), Рудинського (Кантемировка), Ростовцева з його працею *Iranians and Greeks in South-Russia*, тобто згадує всі матеріали, оброблені за буржуазно-ідеалістичною методологією з усіма її характерними властивостями — формально-типологічним методом, расовою, міграційною теоріями, без юдиних соціологічних узагальнень та в буржуазно-націоналістичним ухилом. Але жодним словом не згадує він про працю готської групи сектора археальної формації ГАІМК, хоч, безперечно, приводів згадати ці праці було багато, — багато разів на сторінках своєї праці проф. Kostrzewski вгадував готів чорноморських, навіть у його праці в окремий розділ — стаття, присвячена питанню готських некрополів на Чорноморщині (розд. 4, сс. 9—12). Наведемо що один приклад. Дуже неясно, нечітко, невиразно стоїть питання про те, за яким саме критерієм можна визначити, чи діє поховання дійсно належить готам чи спорідненим з ними гепідам. До речі, слід тут, між іншим, підкреслити, що відрізняті за археологічними матеріалами готів від гепідів проф. Kostrzewski категорично відмовляється (с. 9). На с. 1 своєї праці проф. Kostrzewski за такий критерій без пікія сумніву вважає „гроби скелетові“ (трупопокладання), що з'являються на початку римського періоду на узії Вісли. А на сторінці 6 він каже: дослідження останніх років показали, що „гроби скелетові“ вживають також у ранньому римському періоді і в інших краях балтійських, напр., у Лотвіє, де їх уживають від часів неоліту без перерви навіть до римського періоду, і що вони не є „монополією“ готів. Так само на с. 7—8, повторюючи сказане вище, додає, що на просторі від чехії аж до Норвегії трапляються „гроби скелетові“, отже неправильно зв'язувати їх на будьякій території в готами. Таким чином справа з питанням про відмінні ознаки поховань готів стоїть не досить гаразд. Крім того, вважаємо за потрібне зробити зауваження щодо цього з іншого боку. Не може не привернути до себе увагу той факт, що, говорячи про поховання готів та їх відмінні ознаки, проф. Kostrzewski в рецензований нами праці — праці, присвячені спеціально готській проблемі — чомусь зовсім замовчує та обмежає могили в Odrach в повіті Chojnickim на Помор'ї. Могили в Odrach, як відомо, іншого типу — вони під щитуватим прикрепити, оточені кромлехами я закругленого каміння. Виявлені там 1926 р. поховання проф. Kostrzewski без пікія сумніву приписав готам. Ми вважаємо, що таке обуміння могил в Odrach зовсім не випадкове, і певні, що разом з зазначенюю вище нечіткістю та невиразністю поставлення питання взагалі

про поховання готів, свідчить про недостатнє попереднє пророблення загальних методичних питань і особливо про методологічну безпорадність буржуазної археології взагалі і автора рецензованої книги зокрема.

Не краще стоять справа і з питанням про овалні пряжки (с. 13), про кераміку готів (сс. 13—14—19) і т. д. Власне кажучи, подібних прикладів можна було б навести багато. І це цілком зрозуміло, бо майже кожне питання, порушено проф. Kostrzewskim або тими дослідниками, на висновках яких базується наш автор, ставиться і розв'язується на підставі расової, міграційної теорії, або теорії впливів і запозичень. Але розгляд цих питань по суті був би вже розглядом готської проблеми, як такої, а не праці проф. Kostrzewskiego про готську проблему, і тому виходить за межі нашої рецензії. Крім того, несправедливо висловлювати, що можність їх розв'язання питання готської проблеми очевидна для кожного, хто хоч трохи орієнтується в марксоленінській методології. Ані в якому разі не можна трактувати факт існування однакових похоронних ритуалів та звичаїв, або тих чи тих речей, лише як наслідок міграції, впливів чи запозичень, що бачимо в рецензований праці; здебільшого це залежить від однакових умов історичного розвитку того або іншого суспільства, однакової суспільно-економічної формациї.

Наприкінці вважаємо за потрібне сказати декілька слів про зміст рецензованої книги проф. Kostrzewskiego та її побудову.

Залежно від свого основного завдання — оборонити „право“ Польщі на певні території — проф. Kostrzewski розбив увесь зібраний матеріал на 9 окремих питань, за його термінологією, про найважливіші особливості (*najważniejsze szcze- gody*) готської проблеми. А тому праця являє собою, власне, 9 окремих невеличкіх розділів статті, а саме: після невеличкого вступу йде 1 розділ — про історичну сторону готської проблеми (с. 1—3); 2 — про первицю „колиску“ готів (с. 3—5); 3 — про вторинне оселення готів і гепідів на південному узбережжі Балтики (с. 5—9); 4 — про так звані готсько-гепідські кладовища на Чорномор'ї та Седмиграді (с. 9—12); 5 — про характерні риси матеріальної культури кладовищ типу Черніхова, Ромашов і Масловово (с. 12—14); 6 — про шляхи готського і гепідського переселення з Надбалтики до Чорного моря (с. 14—18);

7 — про так звану експансію в східній Малопольщі (с. 18—19); 8 — про т. зв. готські знахідки часів переселення народів і домінуючу роль готів у виникненні держави польської (с. 18—21) і 9 — про гадану готську спадщину в формі сучасних запинок (*spinek*) góralskich. Треба сказати, що з погляду систематичності побудови така архітектоніка прагнів навряд чи найкраща. Може вона найзручніша для полемічних виступів, але, на нашу думку, вона, як суттєвий формальний, побудована на основі і в інтересах формально-типологічного методу і зовсім не сприяє соціологічним узагальненням та альтізму. А тому навіть окремі й дуже рідкі критичні зауваження автора, розкидані в різних місцях окремих статтів, не систематизовані і точуться на масі формально-описового матеріалу. Хоч кожна із вищеперелічених 9 окремих розділів статтів і дає надзвичайно цінний і цікавий матеріал, однаке, це — лише матеріал або, краще сказати, зведення матеріалів, а не дослідження.

Підсумовуючи все сказане, ми вважаємо, що рецензована праця проф. Kostrzewskiego являє собою найкращий приклад неадатності буржуазної науки розв'язати і навіть більше — вірно поставити так звану „готську проблему“. Класова обмеженість буржуазного мислення кладе межу аналізів вищуваних матеріалів та явищ. Проф. Kostrzewski має справу з багатим конкретним матеріалом, який давав йому певні можливості з вічерпною на сьогоднішній день повністю, якщо не розв'язати готську проблему, то прийняті поставити її. Але використання історичних знань в інтересах політичної „доктрини“ і поєднане з цим неминуче фальсифікування історії зробили те, що далі поверхових описів проф. Kostrzewski не пішов: він увесь час ковзає по поверхні фактів, не бувши спроможний викрити їх суть. Безшперечно, що ко-взання в замаскування, завуалювання політичних прямувань та тенденцій автора. Така вже логіка класової боротьби на науковому фронти. Стоячи на позиціях капіталізму, не можна обективно і наукою пізнані історичну реальну дійсність, бо розкрити історичний процес означає уважити вирок капіталістичної системи.

Готська проблема у всьому своому обсязі є й досі чекає на своїх дослідників, оброблених науковою методологією Маркса — Енгельса — Леніна — Сталіна.

Л. Д.

НОВА ЗАКОРДОННА ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

THE OLD STONE AGE. A STUDY OF PALAEOLITHIC TIMES, BY M. C. BURKITT. Pp. XIV+254, text-figures 30 and pls. 8. Cambridge, England. The University Press; New-York, The Macmillan Co 1933.

За останні 10 років автор дав кілька робіт з археології, а саме: Prehistory 1921 (2-ге вид. 1925). Our Early Ancestors, 1926. South Africa's Past in Stone and Paint 1928.

Дана робота обмежена щодо часу тільки найдавнішою фазою палеоліту, а територіально Європою з сумежними країнами.

Вступ присвячений методології дослідної роботи.

Походження людини автор відсуває далеко в третинну добу, а застосування нею виробничого приладдя заличує до т. зв. плющенової доби.

Праця, хоч написана з строго-вітриманим типологічним спрямованням, має значення як широкий зведенний матеріал з палеоліту Західної Європи.

THE FLINT MINERS OF BLACKPATCH BY J. H. PULL with a foreword
BY SIR ARTHUR KEITH. Pp. 152, 23 pls. London. Williams and
Norgate. Ltd., 1932. 10 s. 6 d.

Кремінні копальні Британії визначаються кількістю знахідок і значенням їх у цілій Європі. Найкраще відомі Grime's Graves (Norfolk) і Cissbury (Sussex). Останні дуже повно описані автором.

Сім шахт було відкрито в Blackpatch. Креміння залягає тут, як і скрізь у Зах. Європі, в крейдяних покладах.

Добре помітно, що копачі знали, що свіже креміння служило краще, ніж те, яке вже було під впливом повітря.

Копачі жили тут таки, коло коняльень, на схилі горба, в круглих будівлях.

Копальні Blackpatch експлуатувалися приблизно до 1000 р. до нашої ери.

AMERICAN SCHOOL OF PREHISTORIC RESEARCH. Bulletin № 9. Pp. 57 pls.
12. Old Lyme. Conn. 1933.

Головна частина бюллетеня—це дуже змістовне попереднє повідомлення про розкопки влітку 1932 р. в Старчеві (Югославія) V. J. Fewkes, H. Goldman i R. W. Ehrich.

Хоча робота й присвячена тільки неолітичному матеріалові, але вона має значення для археології долини Дунай в цілому.

Старчево лежить на північному березі Дуная навпроти Вінчі, і в той час, коли в Вінчі знайдено силу жіночих фігурок,—у Старчеві не знайдено їх жодної.

Старчево, очевидно, являє собою найдавнішу фазу неоліту в цілому Банаті і дослідники датують її середину III тисячоліття до н.е.

Автори вбачають у ній південний вивів культури, яка охоплювала на територію Угорщини, Словаччини й Південної Моравії і була звязана з Польщею й середньою черноземною смугою.

Праця має чималий інтерес для істориків, що розробляють матеріали і питання трипільської культури. Автор додержує поглядів культурно-історичної школи.

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA, XI. A Korai La Tène Kultura Magyarországom;
Die Frühlatenezeit in Ungarn, by Lajos v. Marton. Pp. 120, pls. 30.
Budapest. 1933.

Автор опрацював залишки латенської культури в Угорщині і, хоч і стоїть на погляді, що латенську культуру в Угорщині репрезентували кельти, знаходить тут чимало залишків гальштатського періоду і багато продукції чисто місцевого характеру.

Серед останніх — „астрагалові“ пояси, кілька типів срібних пластинок, дужкових фібул, обручок форми півмісяця, золотого намиста з окочини Szarazd-a та ін.

Залишки цієї культури поширені на південь і захід Угорщини і захоплюють частину Югославії. Трапляються залишки скіфського зв'язя-

чого стилю, що доходить розквіту в цю добу, і цілком правдоподібно, що тут, в Угорщині, був безпосередній контакт між кельтами й скіфами. На досліджуваній території спостережено грецький вплив або, краще сказати, речі грецької продукції.

Автор датує латенську культуру тут VI ст. і гадає, що вже в IV ст. тут твердо займають територію кельти.

Робота насычена чималим фактичним матеріалом, але висвітлено цей матеріал з погляду расово-міграційної теорії на поширення культури „латен“.

ARCHAEOLOGIA HUNGARICA. IX. Leletek a Hun Rorszakból és Ethnikai Szétválasztásuk by Andreas Alföldi. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. Budapest. 1932. Pp. 90. 36 pls.

Суміліно зібраний і добре зредагований ділком новий матеріал останніх знахідок залишків культури гунської і аланської становить дуже

важливий внесок в мало розроблену ділянку історії.

KARANIS, TOPOGRAPHICAL AND ARCHITECTURAL REPORT OF EXCAVATIONS
DURING THE SEASONS 1924–28. BY ARTHUR E. R. BOAK AND ENOCH E. PETERSON.
Vol. XXV. Univ. of Michigan Studies, Humanistic Series, Ann Arbor, 1931.

Старий Карапіс, що лежить на північ від славнозвісного Факома, є одно з найвидатніших греко-римських селищ Греції.

Експедиція Мічиганського університету розкрила надзвичайно цінні матеріали щодо архі-

тектури, планування селища і його щоденного побуту. Серед них багато папірусів, monet, фаянсових і дерев'яних виробів, плетіння, теканин, намиста, бронзи, посуду, теракоти.

A HISTORY OF ANCIENT MEXICO BY FRAY BERNADINO DE SAHAGUN; translated BY FANNY R. BANDELIER from the Spanish version of Carlos Maria de Bustamante. Volume I. Pp. X + 315. Fisk University Social Science Series. Fisk University Press, Nashville 1932.

Це перший переклад на англійську мову дуже цінного джерела культурної історії Мексики — Список Bernardino de Sahagun (1499—1590), місіонера т. зв. доби завоювання Америки. Потрапивши 1529 р. до Мексики, Sahagun за корот-

кий час настільки опанував мову ацтеків, що став видатним знавцем її і протягом свого довгого життя збирав колосальний лінгвістичний, етнографічний і історичний матеріал.

ANCIENT OIL MILLS AND PRESSES BY A. P. DRACHMANN. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Archaeologisk-kunsthistoriske Meddelelser I.1). Pp. 181, 41 Illustrations. Copenhagen. Bianco Lunos Bogtrykkeri, 1932.

Важлива монографія з історії техніки. Може бути корисною археологам при вивчені пресувальних приладів. Поруч з розкопаним оригінальним матеріалом, здобутим у Салоні й Три-

полі, Drachmann аналізує описи trapetum-а Плінія, Катона, Колумели, Вітрувія і Герона Александрийця.

ЕКСПЕДИЦІЙ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УАН 1934 року

1934 року Інститут історії матеріальної культури УАН організував і провадив такі експедиційні праці: а) дослідження території

Києва в зв'язку з новобудівлями; б) дослідження Вишгородського городища; в) археологічну розвідку від Вишгорода до Чорнобиля; г) дослідження пам'яток трипільської культури в районі Трипілля; д) дослідження коростенських

городищ, е) продовження археологічних досліджень у Райках.

Крім того, група етнографів провадила дослідження: а) в колгоспах Хортицької МТС; б) в колгоспах Полісся (район Чорнобиля).

Нижче подано короткі відомості про результати робіт експедицій Інституту історії матеріальної культури УАН.

РОЗКОПИ НА ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОГО ВИШГОРОДА

Дослідження на території стародавнього Вишгорода проводила археологічна група Інституту історії матеріальної культури під керівництвом тов. Т. Мовчанівського. Група встановила, що опубліковані в літературі відомості далеко не відповідають тим даним, які виявилися в процесі дослідження. Для широкого в'ясування цих суперечностей проведено розкопи на двох дільницях у центрі городища (дитинець) та широку розвідку і топографічне здіймання по всій території городища.

В центральній частині городища коло церкви встановлено великий вихід будівельного грузу, вкритого шаром землі, що утворює коло, який давніші дослідники приймали за „вал“. Вал цей, завдовжки по колу $1\frac{1}{2}$ км, складається з цегли, тинку, фрагментів кераміки різноманітного гатунку типу XI—XII ст.

Серед брухту візбергались і знаходились кахлочки фресок, зовнішніми ознаками аналогічними тим, які знаходили в Михайлівському монастирі.

Знаходили багато фрагментів скляних прикрас і посуду, типового для слов'янських городищ північної доби.

Під грубим шаром, до $1\frac{1}{2}$ м, залягав дав-

нішній культурний шар грубою 1—1,20 м. Саме в цьому шарі було відкрито давні землянки в печиськими й фрагментами кераміки ранньофеодальної доби.

Верхній шар ґрузу й спідній давній культурний шар місцями пробивали виїскні поховання пізнього часу (можливо, навіть XII—XVII ст.).

В західній частині дитинця, де підноситься високий вал сегментоподібної форми, проведено розкопи в основі цього вала. Виявлено 3 землянки з печиськими і значним числом інвентаря характерним для XII ст., фрагментами посуду „слов'янського“ типу, прясличка, наконечники для стрілок, прикраси з скла (браслети) і т. д.

Розвідка всієї території городища показала, що площа оселень і фортифікаційних споруд у Вишгороді займала дуже зручне з стратегічного погляду місце в 1 кв. км понад кручами Дніпра, яке до того ж домінувало над стародавніми літописними переправами на „сіверську“ сторону та над самим „великим шляхом“ „із варяг в греки“.

Намічено оголосити Вишгород заповідником і продовжувати тут археологічні розкопування далі в широких розмірах.

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА ВІД ВИШГОРОДА ДО ЧОРНОБИЛЯ

Археологічна розвідка групи співробітників Інституту історії матеріальної культури УАН, обстежуючи узбережжя Дніпра й Прип'яті від Києва до Чорнобиля, встановила на піскових терасах понад 30 точок стаціонарного перебування т. зв. неолітичної і бронзовової

доби. Ці точки відзначаються виразними слідами огнищ з залишками на них типових для „неоліту“ й „бронзи“ фрагментів посуду, попелу, вугіля, перепалених кісток тварин тощо. Матеріал досліджується в Інституті і буде опублікований у черговому числі „Наукових записок“.

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОСТЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА

В зв'язку з терміновим будівництвом у м. Коростені Інститутові довелося позачергово провести дослідження на коростенських городицях.

Розвідка 1934 р. виявila наявність у Коростені чотирьох городиць, розташованих на пів-

нічній закраїні міста на скелястих узвищах над р. Ужем. Перше з цих городищ, відоме під назвою „Катя“, давно вже зруйноване.

На другому городищі, що відстоїть від першого на 200 м, розкопами виявлено велику зем-

лянку ($5 \times 5,5$ м) з центральним вогнищем і численним інвентарем: залишими сокирами, теслами, долотами, точилами, жорнами, фрагментами посуду, прясличками і т. д. Знайдений у землянці матеріал датує її час Х—ХII ст., аналогічно до інвентаря й даних датування відкритих на першому городищі (дослідження 1925 р.).

Розкопки на третьому городищі, що зазнає

часткового знищення в зв'язку з будуванням стадіону, встановили три культурні нашарування:

1) неолітичне в спільному шарі (кремінні вироби, фрагменти посуду);

2) ранньо-феодальної доби (фрагмент слов'янського посуду, прикраси, прясличка тощо);

3) литовської доби (виявлено в землі згорілу й засипану внутрішнім осуви вала будівлю XVI ст.).

ДОСЛІДЖЕННЯ т. зв. „ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ“

Для дослідження т. зв. „трипільської культури“ була організована експедиційна група, у склад якої ввійшли співробітники Інституту історії матеріальної культури УАН та співробітники ГАІМК. Від УАН брали участь С. С. Магура (керівник експ. групи) та К. Ю. Коршак (науковий співробітник), а від ГАІМК — Т. С. Пасєк (заступник керівника) та Е. Ю. Кривчевський (наук. співробітник). Брали участь також аспір. Київ. історичного музею Н. Л. Кордиш.

Експедиція провела археологічну рекогносировку в околицях сіл Трипілля, Халеп'я, Врем'я, Щербанівки, Жуківців, Долини, Красного та м. Обухова.

Після рекогносировки проведено заглиблену розвідку в околиці с. Халеп'я, в урочищі Коломийщина на Криничках. На Коломийщині проходило щупами ґрунт і виявлено місця з залишками споруджень т. зв. „трипільської культури“. Ці місця занесено на план. На урочищі Ясенець ліс теж проходовано ґрунт і виявлено залишки „трипільської культури“.

Розкопки проведено на урочищі Коломийщина на Криничках, при чому розкопано площу повад 700 кв. м. Це місце лежить на південний схід від центра с. Халеп'я, кілометрів за 2 від більших хат села.

Розкопано дві так звані „площадки“ (2 житла), які були розміщені паралельно на віддалі 5 м одна від одної. Довжиною своєю вони спрямовані з N — WW на S — ЕЕ.

Горішня поверхня цих „площадок“ була на глибині від 0,70 до 0,15 м. Більша „площадка“ мала довжину 22,62 м, а ширину пересічно 5 м (у деяких місцях більшу, а в деяких трохи меншу). Довжина меншої „площадки“ 14,05 м, а ширина — 5 м (пересічно).

„Площадки“ були добре збережені і дали можливість з'ясувати окрім деталі щодо конструкції житла. „Площадки“ складалися з нашаровань печини (випаленої глини) різного характеру та різної форми, а саме: плиток, кусків печини з плоскою та опуклою поверхнею, печини аморфної, з відбитками дерева, з домішкою полов'ї без неї. Колір печини теж був різноманітний. Між печиною були прошарки землі. Чимало знайдено печини з відбитками дерева, які від високої температури спеклася.

З речового матеріалу викопано кремінні та кістяні знаряддя, зернотерки (з цих декілька великих), посуд цілий та фрагментований, людські фігури, кістки свійських і диких тварин, вугілля та попіл. Знайдено печину з відбитками оріків.

Особливу увагу звернуто на дослідження конструкції самих споруджень і зокрема печей та вогнищ. Усі моменти дослідження задокументовано багатьма фото, планами, перекріями тощо.

Досліди дали цінний матеріал для вивчення родових громад т. зв. „трипільської культури“.

S. Magura.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КІЄВІ

Археологічні дослідження на території м. Києва мали два стимулюючі моменти, зв'язані з переїздом столиці УСРР до Києва: 1) широке розгортання будівництва і зв'язане з ним збудування площ та часткове знесення стародавніх будівель і 2) проблема вивчення історії м. Києва.

Інтенсивне розгортання новобудівель і зв'язаві з ним земляні роботи широкого масштабу давали значну кількість залишків матеріальної культури, починаючи з найдавніших історичних часів.

Одним з найцікавіших з наукового погляду місцем була територія кол. Михайлівського монастиря. Михайлівський монастир, збудований, за літописними даними, 1108 року, був своєрідно цитаделлю, митно-ліхварською опорою для князів та інших близьких бояр. Цей монастир грав реакційну роль під час революційних повстань у Києві проти феодально-

князівських утисків. З історією цього ж таки монастиря зв'язаний цілий ряд і дальших подій.

Крім того, в Михайлівському соборі ще й досі збереглися мозаїки й фрески, походження і хронологію яких зв'язують з часом утворення монастиря.

Мозаїки і фрески Михайлівського монастиря цього року досліджено, знято й перенесено на територію Музейного городка (кол. Лавра). Проведені детальні архітектурні обміри і дослідження будівельної техніки самого собору.

Крім того, в нартексі (західна, вхідна частина собору) проведено археологічні розкопки.

Результати попереднього дослідження всього цього матеріалу дозволяють твердити, що собор цей, дійсно, судячи з його архітектурою і будівельної техніки, був збудований десь XI—XII ст., але пізніше зазнавав чимало доробок і переро-

бок. Залишилася пілою від того часу лише передня й центральна частини триабсидної будівлі.

Досліди проф. Фролова і Кіпліка доводять, що мозаїки і фрески були покладені просто на сирий тинк.

Але археологічні матеріали — розкопки в нартексі — чималою мірою спростовують цілий ряд висунутих у давнішій літературі тверджень: розкопами встановлено, що в нартексі поховань фундаторів церкви не було, а в шиферних гробницях і в гробах-колодах були звичайні поховання, які за інвертарними знахідками треба ідентифікувати десь до XIV і навіть XV ст.

Відчіне спорудження, що його в усій історичній та історично-популярній літературі вважали за гробницею св. Варвари¹, виявилось, збудовані чи не в XIX ст.

Археологічні дані знову таки потверджують думку, що сама будівля в цілому зазнавала поєднання цілого ряду руйнацій, переробок, доробок.

На подвір'ї самого монастиря в 80-х роках минулого століття було знайдено один по одному цілий ряд дорогоцінних скарбів — золотих та інших цінних прикрас епохи Х—XII ст., що, як цілком імовірно припускають, були заховані тут лихварями в моменти революційних повстань у Києві цього періоду.

Детальні дослідження цієї території тривають дали.

Спостереження під час земляних робіт на подвір'ї колишньої Георгіївської церкви (між Софією і Золотими воротами), які з дорученням інституту провела група співробітників, дали багато нового цінного наукового матеріалу з історії споруджень феодального Києва.

Земляні роботи дали змогу з'ясувати не тільки загальний архітектурний тип згадуваної

в Несторовому літописі Георгіївської церкви (збудовано її, за даними того ж літопису, між 1037 і 1060 р.), а й окремі риси та особливості будівель того часу. Виявлені частини фундаменту дає всі підстави твердити, що будівля мала тип тринефної базиліки з опасанням у вигляді „галереї“. Міцність виявленого фундаменту переконливо свідчить, що зазначена будівля була не тільки „місцем молитви“, а й частиною феодальної фортеці.

Крім фундаменту, знайдено рештки фресок, на яких добре збереглися фарби, частини колон, рештки голосників, які вживалися для збільшення резонансу під час культових відправ.

Виявлено також багато решток різних речей побутового вжитку: фрагменти глиняного посуду, жорна для розмелювання борошна, фрагменти амфор візантійського стилю, медальйон амулет, так званий „эмайловик“, культовий металевий посуд з оригінальним орнаментом тощо.

Виявлені матеріали порушують ряд цікавих проблем:

а) про місце та процес виробництва тогочасної цегли,

б) про місце здобування та спосіб приставлення натурального каменю для фундаменту,

в) про можливість та доцільність застосування грецької кладки в сучасному будівництві,

г) про виробництво вапна та в'яжучих реччинів,

д) про майстрів-будівельників, форми та організацію їх праці, оплату тощо.

Розпочате дослідження порушує питання про систематичні наукові розкопки тієї частини подвір'я, яка ще не розкопана. Роботи ці будуть цінним вкладом у науку з погляду проблеми „становлення“ міста Києва взагалі й Києва часів раннього феодалізму.

РОБОТА РАЙКОВЕЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1934 року

Цього року Райковецька археологічна експедиція закінчила розкопки основних ділянок городища.

Склад експедиції був поповнений кваліфікованими фахівцями: геологом-палеонтологом, антропологом тощо. Протягом місяця експедиція за-кінчила розкопувати дитинця, що займав площину понад 3000 кв. м.

Основний цьогорічний розкоп мав відкритої площині 1200 кв. м. Це дало змогу виявити план співвідношення таких частин „дитинця“, як а. фортеційні, житлові та господарчі будівлі, йла для худоби, льохи, землянки, внутрішній ір тощо.

Здобуто нові дані про систему насипних терас, як типову для феодальних часів систему фортифікації городів. З'ясовано конструктивні деталі й техніку будови житлових клітей з дерева, глини та каменю. Виявлено ряд нових матеріалів, які свідчать про те, що Райки в XI—XIII ст. ст. були в смузі лісів, а не в степу: кістки бобра, ведмедиця, лиса, лоса тощо).

Цілком вирішено проблему датування різних типів житлово-господарчих будівель (особливо земляною ямного типу). Виявлено в значній кількості металеві каміння, що було скупчене в західній частині „дитинця“ під час облоги.

Окремих цілих речей знайдено дуже багато. Інвентар експедиції доходить понад 2000 екземплярів. Серед знахідок слід відзначити: заливний шолом, рештки кольчуг та мечів, багато стріл і списів, кульчики з візантійської перегородчастої емалі, срібну шийну гривну, багато срібних та мідних прикрас, глиняні й мідні образки, хрестики, золоту й срібну парчу тощо.

Експедицію відвідало за час її роботи понад 50 організованих екскурсій трудящих.

Цього року дослідження Райковецького городища в основному закінчено. Є всі дані для поглибленої наукової роботи над матеріалами з цього городища. Восени цього року виходить окрема монографія і спедіальний збірник, присвячені Райковецькому городищу.

T. Мовчанівський.

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУTU В ЧОРНОБИЛЬСЬКому РАЙОНІ

Етнографічна група співробітників Інституту в складі трьох чоловіків з 12. VII 1934 р. досліджувала колгоспи в районі с. Ново-Шепелічі. За критерій вибору об'єктів дослідження привив кращий колгосп району.

Основну дослідну роботу провадили в колгоспі „Незаможник“, а разом з ним були короткострочні виїзди і в інші колгоспи, в сс. Котарієку, Бенівку, Рудню Соханську та Семиходи, щоб зібрати відмінні дані в тих колгоспах.

Праця етнографічної групи тривала місяць. У своїй роботі дослідники зосередили головну увагу на дослідження основних змін у матеріальній культурі цих колгоспів за першу п'ятирічку. З архітектури об'єктом досліду були господарчі будівлі (стайні, корівні, гумна, осеті для сушіння снопів, стьобки та ін.).

З галузі хліборобства вивчали нові знаряддя та їх застосування в праці. Ще недавно тут досить живі були пережитки огнезрубної системи в хліборобстві — рало, соха, дерев'яна борона; їх місце заступили найновіші хліборобські машини. З рибальства, яке дуже розвинене в цьому районі, досліджено рибальський стан, зібрано цікаві дані до історії рибальства (лови риби зимою — „поледень“, лови з „посвітом“, лови руками). Досліди над залишками пережитків старого бортництва дали нові дані про матеріальну культуру, з'язану з патріархальним укладом, що існував на Поліссі мало не до початку 1-ої п'ятирічки. Дослідники зібрали велику кількість речового матеріалу та до 400 фото, макетів, рисунків тощо.

H. Заглада.

ЕКСПЕДИЦІЯ ДО ХОРТИЦЬКОЇ МТС

В липні й серпні 1934 р. відбулася експедиція Інституту до Хортицької МТС. Експедиція мала завдання дослідити процеси електрифікації сільського господарства на основі нової енергетичної бази (Дніпрогесу) та зміни в побуті колгоспників у зв'язку з переходом до нової техніки виробництва.

Експедиція дослідила процеси електрифікації сільського господарства в районі Хортицької МТС (електромолотбу, електрооранку, електросилосування, електродовення, електророзшорування тощо), зібрала матеріали до історії колективізації, утворення МТС і боротьби за електрифі-

кацію сільського господарства, вивчала роль Хортицької МТС у боротьбі проти пережитків старої техніки й за суцільну електрифікацію с.-г. робіт.

Крім того, експедиція зібрала в архівах сільрад, колгоспів, МТС та історичному архіві Запоріжжя деякі матеріали з історії Хортицького району до революції, за часів громадянської війни і в період колективізації.

На основі цих матеріалів має бути опрацьована й видана монографія „Історія Хортицької МТС ім. Хатаєвича“.

ПІЗНЯ ФАУНА РАЙКОВЕЦЬКОГО ГОРОДИЩА

Райковецьке городище (с. Райки, Бердичівського р.) засноване було на місці, вкритому лісом. Про це свідчать типові підзоли, поширені довкола городища й приховані насипною землею в самому городищі, а також такі представники фауни городища, як бобер і лісова куница.

Однак, після зруйнування городища, що сталося, на думку Т. М. Мовчанівського, в XIII ст., на городищі оселилася типова степова фауна. Ця пізняша фауна городища, зібрана під час розкопів 1934 р., заслуговує на увагу з погляду історії фауни й ландшафту цієї місцевості.

Видовий і кількісний склад цієї фауни такий: сліпець (*Spalax podolicus*) — 13 екз.; хом'як — *Cricetus cricetus* — 3 екз.; ховрах (*Citellus suslicus*) — 1 екз.; малий сіноставець (*Ochotona pusilla*) — 1 екз.; норяга звичайна (*Microtus arvalis*) — 1 екз., водяний щур (*Arvicola amphibius*) — 2 екз.; хатня миша (*Mus musculus*) — 1 екз.

Останки сліпця, хом'яка, ховраха і малого сіноставця зібрано в кротовинах на руїнах печі зруйнованого городища, тобто ці останки піз-

ніші від XIII ст. (кротовини заповнені землею з уламками вугілля, паленої глини, шматочками напівзотяблого дуба тощо).

Несподівана знахідка в Райковецькому городищі останків малого сіноставця і змога датувати ці останки дуже цікава з палеонтологічного погляду. Малий сіноставець знайдений у четвертинних покладах Англії й Німеччини, в Криму, в Воронізькій і Київській обл. При чому в с. Козацькому Звенигородського р. Київської обл. дуже свіжі останки малого сіноставця знайдені в сучасному ґрунті, а тому вік їх ми визначили як 100—150 р.

Деякі дослідники заперечували проти такого визначення віку, але теперішня Райковецька знахідка потверджує пізнє вимирання в її малого сіноставця.

Вимирання малого сіноставця, викликане обмінням, почалося дуже давно, але постійного прискорювання місцевості.

I. Г. Підоплічка.

ПАЛЕОНТОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ В М. ПЕТРОВСЬКОМУ КИЇВСЬК. ОБЛ.

Околиці Петровського (ст. Воронцово-Городище П-з.) лежать у західній маргінальній смугі Дніпрянського язика колишнього великого суходільного зледеніння. Горбистий рельєф місцевості утворений з нагромаджень звичайних кінцевих морен та розмитих і дислокованих палеогенових порід. Ця смуга горбів, відома під назвою Мошно-Городищенського „кряжа“, утворилася в наслідок натискуння глетчерів (морена натиску Д. Н. Соболєва) і наступної ерозії. В. В. Різниченко, не відкидаючи гляціо-дислокацій, приписував утворення такого рельєфу зрушенням ендотечного порядку. Такі розбіжності погляди на геологічну природу району цілком по-різному висвітлюють питання про заселення цієї місцевості т. зв. „палеолітичною родиною“. За часів існування глетчерів умови для оселення тут людини були несприятливі,

е маргінальне положення цього району відносно льодовика дає підстави думати, що десь поблизу тут можливі були людські поселення.

ам то знахідки в цьому районі фауни, що супроводжують т. зв. палеоліт, мають певний інтерес.

Протягом багатьох років останки мамута знаходили в Городищенському баластному кар'єрі, який розробляють уже щось 50 років. Залигають ці останки в флювіогляціальніх пісках, і, можливо, через це (пепсприятливі умови збереження) трапляються тільки досить декальційовані кутні зуби та бивні і дуже рідко інші рештки кістяка.

Комплексна експедиція Інституту історії матеріальної культури та Київ. обласного відділу 1933 р. виявила останки бивня мамута в кар'єрі на глибині 30 м від поверхні. Серед численних зразків кременю та іншого каміння валунного походження, віяких ознак кремінного знаряддя як біля кісток мамута, так і взагалі в кар'єрі не виявлено.

Флювіогляціальні піски (розвідка товщі глинистим піском) прикриті звору хорватою або ва-

лунним гравієм; таким чином утворення їх можна заличити до найпізніших часів раннього і середнього квартеру.

Вище флювіогляціальних пісків і морени йде серія коричневих суглинків і глинастих пісків болотяного типу. Верхня частина цієї серії представлена давнім кротовинним горизонтом, кротовини дуже рясні, залягають від поверхні на 5—6 м. У цих кротовинах знайдено чимало останків ховрахів (*Citellus ex gr. suslicus*) і земляного зайця (*Alactaga jeculus*). Вище давнього кротовинного горизонту йде серія суглинків глибиною 3—5 м візуально червонистого кольору з дрібними валунами (дерннаті червоні морени) без кротовин, глибина 0,75 м, вище лесуватий суглиник полово-жовтого кольору з сучасним ґрунтом на ньому, з дуже рідкими дрібними валунами і з рясними кротовинами, заповненими переважно чорноземом. У цих кротовинах знайдено останки сліпця (*Spalax*) та ховрахів (*Citellus suslicus*).

Отже з часу відступання льодовика в окремих Петровського виявлена стадія, коли на місці болотяних перигляціальних просторів утворилися більш-менш сухі луки або вогкий степ, на яких жили ховрахи і земляні зайці. Після цього була ще фаза водної акумуляції лесуватого суглинку, на якому оселилася вже сучасна фауна. В лесуватому суглинку кар'єру знайдено фрагмент великої, очевидно, мамутової кістки.

Не знайдено ніяких ознак діяльності людини і на місці знахідки кістка носорога (*Rhinoceros tichorhinus*), викопаного 4. VIII 1934 р. біля Середньої петровської школи (на терені Цукрового заводу) на глибині 2 м у давніх алювіальних піскових покладах р. Вільшанки.

Знахідка носорога цікава тим, що представлена була цілим скелетом. На жаль, кістяк дуже пошкоджений. Частина кісток, зібрана А. І. Івановим, надіслана до ПМК'у.

I. Г. Підоплічка.

ЕТНОГРАФІЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ЗА КОРДОНОМ

Експедиції цього та більшіх минуліх років не падто численні, і криза, що її переживає капіталістичний світ, дуже позначається на науково-дослідній повновій роботі. Проблематика експедицій відбиває активність расових теорій та колоніальні прагнення імперіалістичних держав. Навіть ті з експедицій (особливо в колоніальній країні), що мають стаціонарний характер

чили вже докладні наукові роботи (відзначимо,

напр., велику працю Prof. P. Schebesta i V. Leb-

lera — *Anthropologie slředoafriických pygmejů v Belgickém Kongu, V Praze. Nákladem České Akademie Věd a Umění, 1933*), цілком виразно свідчать про ці колоніальні прагнення.

Надіонал-фашисти дедалі більше притягують собі на службу буржуазну археологію, етнографію й антропологію. Войовничі імперіалістичні експансії німецького фашизму намагаються „науково“ обґрунтувати те, що практично мають здійснювати військове міністерство й генеральний штаб.

Віденська антропологічна лабораторія відряджає в Банат (Румунія) експедицію для антропологічного вивчення німецької людності. Експедиція має на меті не тільки описати з антропологічного погляду близько спадчі осіб, а й вивчати особливості родин та спадкову передачу расових властивостей німецьких колоністів Румунії.

В Америці різні наукові інституції США (Institution Carnegie, Smithsonian Institution, Field Museum, Peabody Museum, Univ. of California) посилали експедиції в ті місцевості, де ще можна вижити індійців. Треба особливо відзначити експедицію, що організується в іспанській Америці (коло Великого океану) в пам'ять маядірків Дарвіна на Енглі; вона має тривати від 2½ до 3-х років і охопить всі галузі природничих наук. У програмі передбачається археологічні розшуки щодо стародавніх індійців і етнографічне вивчення сучасних індійців з вимірами й муляжами.

В Африці австрійська місія, під керівництвом д-ра R. Eber-a, відіхала в Sierra — Leon, звідки мав поїхати аж до Ліберії для вивчення етнографії маловідомих племен цієї країни. Особливу увагу експедиція віддаватиме релігійним та магічним віруванням тубильців, а також вивченню їх мови.

Італійське географічне т-во організувало дві експедиції в Феддані (південне Тріполі). Перша експедиція, в якій антропологічне вивчення покладено було на проф. Cipriani, а етнографічне на д-ра Mordini, відбулася 1932 р.: охопила головне туарегів і тебу. Проф. Cipriani визчив чимало тубильців, провів вимірювання над 74 туарегами та зробив муляжі обличчя 13 чол. і 4 жінок. Дослідники зібрали також багато матеріалів про берберську людність чи арабів Лівії: соматичні особливості, демографія, метизація тощо. Друга експедиція, в складі проф-ів Sergi і Pace та д-ра Caputo, відбулася з жовтня 1933 до січня 1934 року. Вона проводила переважно розкопки некрополів у Феддані, що належать як до доби римської імперії, так і до ранніх часів. Знайдені кістяки ділком ідентичні з туарезькими. В наслідок

цієї експедиції набуває імовірності думка, що сучасні мандрівні племена Сахари є наступниками близькі родичі середземноморських пастухів і землеробів, які жили дві тисячі років назад.

В Бельгійські Конго на початку березня 1934 р. війшов P. Schebesta, щоб поглибити вивчення племені ітурі-пігмеїв, яких він досліджував під час своєї першої подорожі в 1929 — 1930 рр. Експедиція ця, до складу якої ввійшли крім P. Schebesta, P. Gusinde і д-р Jadin, має провести антропологічні досліди, сереологічну та патологічну, і забезпечена з фінансового боку на 1 рік; можливо, що вона буде продовжена на 2-й рік.

В Австралії Музей Південної Австралії закінчив експедицію в області Ernabella. Звичай тубильців вивчали д-р Hackett і M. Tindale при чому було зроблено багато записів фонограмм та близько 600 м кінематографічного фільму, що ілюструє церемоній й різні події поточного життя тубильців. Було досліджено з антропологічного погляду сотню австралійців, досліджено кров'яні угруповання 60 осіб (з них 40 належали до групи A, 20 — до групи B).

С. Д.

НАУКОВІ КОНГРЕСИ 1934 р. ЗА КОРДОНОМ

Більшість конгресів 1934 р., які скликають за кордоном установи та організації, близькі до історії матеріальної культури, проходять під знаком активізації расових теорій на сприяння колоніальних експансії імперіалістів Старого й Нового світу.

1. Міжнародний конгрес антропологічних і етнологічних наук намічений у Лондоні в м. серпні. Конгрес буде поділятися на 8 секцій (анатомічної антропології, психології, демографії, етнографії, технології, соціології, релігії, мов), а також будуть спільні засідання кількох секцій. Крім питань, присвячених теорії й психології рас, в галузі антропології поставлено теми: місце людини серед приматів, кров'яні угруповання, порівняльна морфологія мозку, роль ендокринних залоз у будові тіла; в галузі етнографії — етнографія Африки і етнографія Америки.

2. Конгрес американістів відбудеться теж у Лондоні восени, після вищезгаданого конгресу.

3. Міжнародний конгрес славістів (2-й) має відбутися в м. вересні у Варшаві. Третя секція конгресу (соціальні науки й історія цивілізації)

під головуванням М. Чекановського, професора антропології у Львові, зосередиться на таких темах: расовий склад слов'ян, антропологія євреїв у слов'янських країнах; антропологічна „іранізація“ фінських народностей тощо. Програма цієї секції цілком одверто розкриває прагнення польського фашизму і свідчить про безпорадність тематики конгресу.

4. Конгрес антропології колоніальних народів відбудеться в Португалії в кінці м. жовтня. Його організовує Португальське антропологічно товариство з приводу виставки колоніальних народів, яка має відбутися в м. Порто. Конгрес матиме три секції: фізичної антропології й етнічної біології (на чолі проф. Pires de Lima), етнографії й соціології (на чолі д-ра Alves de Cunha), преісторії й географії (Penha Garcia). Основну увагу конгрес має віддати вивченю португальських колоній; зокрема поставлено такі теми: класифікація рас Гвінеї, Анголи, Мозамбіку, вивчення бушменів Анголи, психологія португальськихmetisів, акліматизація португальців у колоніях тощо.

С. Д.

ЗМІСТ

До 50-річчя „Покодження родини, приватної власності і держави“ Ф. Енгельса	3
Віктор Петров — Фр. Енгельс про родовий лад у давніх германців	19
Кирило Коршак. Роль географічного оточення в історії докласового суспільства	75

БІБЛІОГРАФІЯ

К. Коршак. Поворот до конкретних фактів	89
В. Петров — Льюис Г. Морган. Дома и домашняя жизнь американских туземцев	92
Т. Гавриленко. — Б. Д. Греков. Рабство и феодализм в Киевской Руси	94
Л. Д. — Prof. d-r J. Kostrzewski. Zagadnienia t. zw. kultury gockiej	97
Нова закордонна література з історії матеріальної культури	99

ХРОНІКА

Експедиції Інституту історії матеріальної культури УАН 1934 р.	103
Етнографічні та археологічні експедиції за кордоном	107
Наукові конгреси 1934 р. за кордоном	108

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНИЬ ТА ПЕРЕДПЛАТИ

на всі видання Української Академії Наук проводиться в секторі
поширення Видавництва Української Академії Наук —
Київ, вул. Чудновського, 2

ПРОДАЖ ВИДАНЬ

у науковій книгарні Української Академії Наук — Київ, вул. Леніна, 12
та по всіх книгарнях Укркниготоргу і Вукопкини
